

SOCIOLOGICKÝ BULLETIN

České sociologické společnosti

2023

SOCIOLOGICKÝ BULLETIN

České sociologické společnosti 2023

Praha 2024

Vydává Česká sociologická společnost jako interní publikaci pro své členy.
Publikace byla vydána s finanční podporou Akademie věd ČR
Vychází jednou ročně.
Sociologický bulletin 2023 vychází v květnu 2024

Redakce

Dušan Lužný (dusan.luzny@upol.cz)
Barbora Hubatková (220208@mail.muni.cz)
Nina Fárová (nina.farova@soc.cas.cz)
Jakub Mlynář (jakub.mlynar@ff.cuni.cz)

Technická podpora: Veronika Gígalová

1. vydání

© Česká sociologická společnost, 2024

ISSN 2788-1679 (print)

ISSN 2788-1687 (on-line)

ISBN 978-80-909014-1-4 (print, brožováno)

ISBN 978-80-909014-2-1 (online: iPDF)

Obsah

Editorial	9
ROZHOVOR	11
<i>„Neštěstí sociologické teorie je v tom, že není oblíbená, je-li pravdivá.“</i> Rozhovor s Iljou Šrubařem (Dušan Lužný)	11
TÉMA ČÍSLA: UMĚLÁ INTELIGENCE	19
Kdo získá a kdo ztratí ve světě AI? A co na to EU? (Jan Beran)	19 19
Umělá inteligence a sociologie. Stojíme na konci dějin lidského aktérství? (Karel Hlaváček)	28
AI ve službách sociologie: Nové nástroje, nové perspektivy (Jiří Pavlásek)	34
Umělá inteligence (AI) a její využívání v kvalitativním výzkumu (Věra Majerová)	38
Obsah	3

Umění klást si správné otázky aneb Co všechno za nás ChatPGT (ne)napíše	46
(Marie Heřmanová)	
Pocit diskontinuity a hledání řádu v moderní společnosti: Reflexe semináře <i>Kvalitativní metody ve výzkumu VIII</i>	50
(Miloslav Lapka)	
Šíření ChatGPT ve společnosti a jeho vliv na digitální nerovnost	59
(Jakub Janouš)	
Společenské dopady rozvoje autonomní mobility	70
(Matúš Šucha)	
Zkreslená inteligence: AI je zrcadlem našich předsudků	79
(Nina Fárová)	
Mizející hranice mezi realitou a fikcí: Syntetické médium „deepfake“	84
(Kristián Šmíd)	
Umělá inteligence jako (nad)přirozená výzva pro sociologii	87
(Radek Schuster)	
Umělá inteligence a zrození nového Boha: Impulsy pro sociologii náboženství	92
(Dušan Lužný)	
Zločin umělých inteligentů	97
(Miroslav Paulíček)	
SOCIOLOGIE A UMĚNÍ	100
Přesyceno vizuálnem	100
(Veronika Gígalová)	
„Důležité je, co fotograf vytváří v lidech“ Rozhovor s fotografem Romanem Francem	104
(Veronika Gígalová)	

Diskurzivní analýza Banksyho obrazu známého jako Starý muž ve vaně	113
(Vladimír Lederer)	
Svatební šílenství v Țara Oa șului	120
(Michal Novotný)	
Literature & Society Laboratory: Zakládáme literárně-sociologickou laboratoř	125
(Jan Váňa)	
Galerie sociální fotografie při Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie FF UP v Olomouci	127
(Veronika Gígalová)	
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	130
Směřujeme k dalšímu podoboru sociologie? K problematice vězeňských útěků	130
(Lukáš Dirga)	
Ples bilong mi: jsem z vesnice, tedy jsem. Reflexe vzniku národní identity na Papui Nové Guineji	136
(Martin Soukup)	
První vlna panelového šetření „GGP – Současná česká rodina“ má nyní svou pramennou publikaci	141
(Barbora Hubatková)	
STUDENTSKÉ REFLEXE: AI VE VÝUCE A STUDIU	143
Studenti a používání AI	143
(Radomír Gondek)	
Umělá inteligence: Spoluhrač, nebo hrozba studentů vysokých škol?	145
(Adam Lev)	

Uvažovat AI jako farmakon: Reflexe rizik i potenciálů AI nástrojů pro studium a výuku (Karel Němeček)	149
POHLED ZVENČÍ	161
„ <i>Problém české společnosti vidím v deficitu odpovědnosti</i> “ Rozhovor s Ivem Mathé (Dušan Lužný)	161
ZAHRANIČNÍ PERSPEKTIVA	165
About Masaryk, Central Europe and Norway Interview with Pål Veiden (Oslo Metropolitan University) (Dušan Lužný)	165
ZE ŽIVOTA ODBORNÝCH SEKČÍ	169
Sekce sociální patologie (Kazimír Večerka)	169
Sekce sociologie náboženství (Jan Váně, Miroslav Tižík)	172
Sekce urbánní sociologie (Lucie Galčanová)	175
Sekce sociologické teorie (Jakub Mlynář, Miroslav Paulíček)	176
Společná akce se Slovenskou sociologickou společností (Miroslav Tižík)	177
CENY ČSS	178
Cena Miloslava Petruska za rok 2022 (Miroslav Paulíček)	178

Cena České sociologické společnosti za vynikající publikaci – *Graying Siblinghood. A Sociological Study of Siblinghood in Late Adulthood* 179
(Dušan Lužný)

REFLEXE Z KONFERENCÍ 181

Mezinárodní sociologická asociace ISA a její světový kongres v Melbourne 2023 181
(Lucie Vidovičová)

Zpráva z konference „Computing the Human“ 186
(Eva Šlesingerová)

REFLEXE, RECENZE, ZPRÁVY 187

Margaret S. Archer (1943–2023): Ohlédnutí za doyenkou realistické sociální teorie 187
(Marek Skovajsa)⁷

Tříkrát jinak aneb Tři čeští sociologové o sobě a/nebo o svém oboru 197
(Alena Miltová)

Gratulace profesorce Haně Librové 201
(Lucie Galčanová Batista)

Za Janom Dlaskom – priateľom sociológie 205
(Miroslav Tížik)

SOCIOLOGICKÉ KNIHY 2023 209
(Barbora Hubatková a Jakub Mlynář)

DŮLEŽITÁ DATA ROKU 2024 211
(Miroslav Paulíček)

Editorial

Milé kolegyně a milí kolegové,

mám tu čest vás jménem redakčního kruhu *Sociologického bulletinu* pozvat k četbě textů, které se nám podařilo získat díky laskavé vstřícnosti našich kolegyně a kolegů. Když jsme zvažovali téma pro letošní číslo, volba byla poměrně jednoduchá: AI, tedy umělá inteligence. Akcí, workshopů, mediálních výstupů a dalších aktivit k tomuto tématu se objevila celá řada, takže v situaci vážného zaobírání se otázkou místa a využití AI v dnešní společnosti (a v sociologii) nemůže stát *Sociologický bulletin* stranou.

A protože by bylo poněkud divné psát o AI a nepoužít ji, zadal jsem chatbotu ChatGPT jednoduché zadání – napsat editorial pro *Sociologický bulletin*. A zde je výsledek (chatbot přidal samostatný titulek):

Výzva k reflexi: Sociologie v éře nejistoty

V dnešní době se naše společnost neustále potýká s rostoucí nejistotou a komplexitou. Globální výzvy jako klimatická změna, ekonomické turbulence a sociální napětí vyžadují nové přístupy a hlubší porozumění. V této dynamické krajině má sociologie klíčovou roli ve vytváření prostoru pro reflexi a analýzu.

Sociologický bulletin se stává platformou pro diskusi a sdílení nových myšlenek, které mohou obohatit naše chápání moderních sociálních fenoménů. Vyzýváme všechny odborníky i studenty sociologie k aktivnímu zapojení a přinášení nových perspektiv na aktuální témata.

Je nezbytné, abychom se neustále ptali: Jaké jsou sociální důsledky globálních událostí? Jak můžeme vytvořit inkluzivnější společnost v době rostoucích polarizací? Jaké role hrají technologie a digitalizace v transformaci lidských vztahů a struktur?

Sociologie má moc vytvářet mosty mezi teorií a praxí, mezi akademickým světem a veřejností. V tomto smyslu Sociologický bulletin slouží jako fórum pro propojení myšlenek a pro podporu interdisciplinárního dialogu.

Vyzýváme všechny členy naší sociologické komunity, aby se aktivně angažovali ve vytváření tohoto dialogu a přispěli tak k rozvoji sociologie jako klíčového nástroje pro porozumění a formování dnešního světa.

Nu, co k tomu lze ještě dodat? Na počátku vytváření *Sociologického bulletinu* jsme měli poněkud obavu, neboť téma AI nebylo doposud v české sociologii příliš frekventované. Ale jak možná sami uvidíte, výsledek byl pro nás příjemným překvapením. A také to, že se nám podařilo získat studentskou perspektivu k tomuto tématu. Je jisté, že sociologie musí reflektovat a analyzovat dynamický technologický vývoj a dávat ho do sociálních a kulturních souvislostí. Ideální by byl vznik transdisciplinární pracovní skupiny, která by mohla být základem pro širší spolupráci.

V letošním *Sociologickém bulletinu* najdete však i texty s jiným tematickým zaměřením. Věřím, že vás i ty zaujmou. Kromě tradičního rozhovoru s výraznou sociologickou osobností, v tomto případě s Iljou Šrubařem, v čísle najdete informace o aktivitách odborných sekcí a udělených cenách České sociologické společnosti či o některých probíhajících výzkumech, pohledy „zvenčí“ a ty u nás, které fascinuje svět umění, jistě uspokojí rozšiřující se umělecká část *Sociologického bulletinu*. Chtěl bych poděkovat všem autorům a autorům a také všem, kteří se na přípravě letošního čísla podíleli.

Dušan Lužný

ROZHOVOR

„Neštěstí sociologické teorie je v tom, že není oblíbená, je-li pravdivá.“

Rozhovor s Iljou Šrubařem

Jsem moc rád, že jsme se mohli zde v Praze setkat, a já se zeptám obdobně jako vždy v těchto rozhovorech pro Sociologický bulletin. Zajímá mne Váš životní příběh. Jak jste se dostal k sociologii, když v době, kdy jste studoval, sociologie v československých poměrech neexistovala?

Ano, sociologie byla v té době oficiálně považována za buržoazní pavědu. Já jsem začal studovat na pražské filozofické fakultě filozofii společně s historií, a to v roce 1964. Každý rok se na tento obor bralo velmi málo zájemců, takže to byl takový malý zázrak, že se člověk na studia vůbec dostal. Ale už v roce 1965 se podařilo Eduardu Urbánkovi prosadit studium sociologie, byť zpočátku jen jako vedlejšího oboru. Takže jsem přestal s historií, protože jsem byl zvědav, a nejen já, co to ten nový obor bude. Měl jsem tedy jako hlavní obor filozofii a jako vedlejší sociologii, což nebylo nijak rušivé, protože správná reálněsocialistická sociologie, to byl především Marx, a pokud se zabýváte Marxem, pak to zase nejde bez filozofie. Bylo to svízelné studium, protože nebyla žádná literatura, ani skripta, prostě nic. A když si docent, který měl přednášet dějiny sociologie, zrovna vypůjčil všechny díly Augusta Comta, tak prostě nebylo z čeho studovat.

Takže to bylo poměrně dobrodružné studium, ale naštěstí se sociologie nezačala rozvíjet pouze na filozofické fakultě, ale souběžně vznikl Sociologický ústav na Československé akademii věd a tam byl např. Machonin, který začal s velkým projektem sociální struktury, a také Strmiska, který

tenkrát zase dělal výzkum na Oravě, kde v té době vznikla nová továrna na televize a měli tam nějaké potíže. A tak se stalo, že jsme jako studenti roznášeli pro Machonina dotazníky a pro Strmisku jsme dělali sociogramy s rozložením vztahů ve skupinách. A vyšla známá věc, že mistr na dílně je prostě chudák, protože to dostává shora od inženýrů a současně zdola s ním nikdo nemluví. Ukázalo se, že dělnická třída nefunguje, jak by měla, a tak výsledky výzkumu nejspíš někde zmizely. Ale my jsme se naučili praktické řemeslo. A byla tu i možnost vyjet na dva nebo tři semestry do Polska, kde byli v sociologii dál a kde působil např. Zygmunt Bauman, v té době ještě coby zastávce kvantitativně-empirických přístupů.

Ale proč jste si vybral zrovna sociologii? Co Vás na ní lákalo?

No, člověk se domníval, že se něco dozví o společnosti, ve které žije (*smích*). A navíc se objevilo hodně inspirativních momentů. Došlo k obrození katedry filozofie, kde začal přednášet Jan Patočka, otevřel se prostor pro dialog mezi marxismem a náboženstvím, což dělal Milan Machovec, a pak Karel Kosík přišel se svou dialektikou konkrétního, která propojovala filozofii a sociologický zájem o každodennost.

Jenže po okupaci v roce 1968 se vše změnilo, takže jsem v devětašedesátém opustil republiku a odešel do Německa. A z toho, co jsem o evropské sociologii tehdy věděl, vypadala Frankfurtská škola jako nejzajímavější, takže jsem šel do Frankfurtu a začal studovat na tamější univerzitě. Jenže v té době tam už Frankfurtská škola fakticky nebyla. Zbyl tam jen Habermas. Na jeho přednáškách a seminářích to ovšem vypadalo tak, že tam bylo asi 200 lidí, on něco říkal se svojí špatnou výslovností někde vpředu a kolem něho byl semknutý kruh jeho apoštolů, kteří k němu nikoho nepustili. Bylo to kuriozní studium (*smích*).

Do Frankfurtu jsem přišel fenomenologicky zatížen, hlavně díky Patočkovi, takže jsem se postupně začal zabývat tím, čemu se později začalo říkat fenomenologická sociologie. Vynořilo se dílo Alfreda Schütze, a já se postupně dostal do kontaktu s okruhem sociologů, jako byl např. Thomas Luckmann, kterého jsem ve Frankfurtu už nezastihl, protože se před zmatky studentské revoluce uchýlil do Kostnice. Také já jsem pak přešel do Kostnice a začal se věnovat tomu, čemu se dnes říká sociální konstruktivismus a sociologie vědění.

Bylo těžké se prosadit v německé sociologii jako přistěhovalec?

Když jsem přijel do Německa, tak jsem sice částečně rozuměl Heideggerovi, ale v restauraci jsem byl ztracený (*smích*). Ne, nebylo to těžké, protože jednou z hybných sil dějin je ironie a ta zafungovala i zde. Já jsem opustil prostředí, kde se pořád dokola učil Marx, a přišel do situace studentské revoluce, která byla Marxem posedlá. Takže, zatímco se všichni okolo museli Marxe pracně učit a probíjet se *Kapitálem* a dalšími Marxovými spisy, já jsem to měl prakticky nadřené z komunistického Československa. Můj pohled na Marxe byl ovšem trochu jiný než pohled některých kolegů, kteří tou revolucí opravdu žili. Když jsem začínal v Kostnici, přišel za mnou např. jeden bývalý Dahrendorfův asistent, který byl revolucí nadšen, a řekl mi, že bychom mohli spolu zajít na pivo a že to, že jsem zradil (tedy že jsem utekl z komunistického Československa), tak to že zapomeneme (*smích*).

Byl jste v kontaktu s českým prostředím? Je známo, že jste umožnil řadě českých sociologů studijní pobyt v Kostnici.

No jistě. Já jsem tam měl pozici, která se asi dnes již nikde nevyskytuje. Jednou ze zásluh studentské revoluce bylo otevření nacistické minulosti a tím také osudů německé intelektuální emigrace. A v Kostnici se zrodila idea založení archivu s tímto zaměřením a správcem tohoto archivu jsem se stal já. Měl jsem prostor a čas napsat monografii o Schützovi, habilitovat se, překládat Patočku apod. A protože archiv měl svůj vlastní, byť malý, rozpočet, mohl jsem zvát na studijní pobyty lidi, kteří o to měli zájem. Hned po Sametové revoluci se kostnická univerzita rozhodla navázat i oficiálně spolupráci s Univerzitou Karlovou. Když jsem pak byl povolán na profesuru v Erlangen, zahájil jsem spolupráci se Sociologickým ústavem, ale také se Škodou Auto v Mladé Boleslavi, kde jsme studovali mezikulturní komunikaci, což bylo tehdy ve Škodovce velmi důležité téma. Na tomto příkladu vidíte, jak může být sociologická teorie praktická (*smích*).

Je náročné být teoretikem v době, která je uchváćena praktičností a pragmatičností?

Jak víme, a poznamenává to již Kant, není nic praktičtějšího než dobrá teorie. Já jsem se dal na empirickou vědu (jakou je sociologie) a současně jsem zakotven ve filozofii a fenomenologii. Z této pozice si člověk uvědomuje zásadní rozdíl mezi tvorbou filozofických a sociologických teorií. Sociologická

teorie je myšlenková konstrukce, která má oproti filozofickým teoriím, kde jste prakticky omezen jenom axiomatickými podmínkami, které uložíte svému vlastnímu myšlení, tu nevýhodu empirické vědy, že nutně stále šokujete o danosti jejího předmětu, tedy o reálný svět lidí a jejich společnosti. A tento předmět sociologického zájmu není možno rozpustit v teoretické reflexi, protože je to předmět této reflexe sám, co možnou platnost teoretických závěrů vymezuje. V tom sestává i potíže tvorby sociologické teorie. Ta jako axiomatický systém tenduje často k tomu, že ignoruje každodenní evidenci daností svého předmětu, a formuje tak sociální skutečnost jen po svém, a tudíž mimo ni. I tak subtilní teorii, jako je třeba Luhmannova teorie sociálních systémů, pak nezbyvá, než aby vyloučila každodenní aktéry, tedy systémy psychické, ze systému sociálního, a to jen pro to, by udržela axiomatiku své teoretické architektury.

Jednou z možností, jak se takovým potížím v běžném sociologickém provozu vyhnout, je rozhodnutí, na jaké úrovni chcete sociologickou teorii budovat. Jestli chcete silnou všeobecnou teorii a ptáte se, jak je společnost vůbec možná, nebo zda budete skromným teoretikem středního dosahu obdobně jako Merton. V prvním případě brzy zjistíte, že sociologie sama o sobě k odpovědi na tuto otázku nedostačuje. Ta vyžaduje součinnost mnoha dalších humanitních disciplin. Naštěstí máme ale už v sociologii samotné množství paradigmat a přístupů s různou mírou obecnosti, a tudíž i obrovskou výhodu. Když chceme analyzovat nějaké téma, pak otevřeme skříň, v níž si můžeme vybrat spoustu nástrojů podle toho, co a jak chceme zkoumat. A pak můžeme použít Parsonse nebo Goffmana, Luckmanna nebo Bourdieua, Colemanu nebo Baumanu atd. Ale je vždy důležité si uvědomit (a to nás odlišuje např. od přírodovědeckých teorií), že jak naše nástroje, tak i my sami jsme součástí předmětu, který zkoumáme. Proto pokládám sociologii vědění, která z toho vychází, za jednu ze základních sociologických disciplín.

Jaká teorie či teoretický přístup je v současné německé sociologii dominantní či nejvíce inspirativní?

Německá sociologie řeší, obdobně jako ta česká, rozdíly mezi kvalitativním a kvantitativním přístupem a snaží se sjednotit přístup teorie jednání se strukturální teorií. Živá je v Německu i tradice Frankfurtské školy, ale ta je dnes poněkud upozaděna. Jednou z výchozích premis teoretické debaty

je společná otázka, jak by měla vypadat teorie společnosti, která reflektuje to, že společnost je systém, jenž zpracovává smysl, a je tedy založen na komunikaci. Zde jsou rozdíly mezi habermasovskými, luhmannovskými a konstruktivistickými přístupy inspirovanými duchem Bergera a Luckmanna. Je zde i frankofilní sekce inspirovaná Pierrem Bourdieuem nebo Bruno Latourem. Zájem o rozvoj teoretického myšlení je vysoký, jak ukazuje i existence časopisu *Zeitschrift für theoretische Soziologie*, věnovaného speciálně těmto problémům. Takové médium, zdá se, v české debatě v oboru chybí. Inspirativní se mi zdá Luhmannova teorie autopoietických sociálních systémů, řídicích se smyslem, který samy tvoří. Má jeden ze svých kořenů v Husserlově fenomenologii a je jí možno číst i nedogmaticky, nesystémově.

Na významu nabývají i postmoderní a postkoloniální přístupy. Bohužel jsou částečně i ideologickým pozadím současných antisemitských projevů na německých univerzitách, kde akce radikalizovaných skupin navozují podobně intolerantní atmosféru, která tam panovala v letech po roce 1968. Naše snahy zbavit sociologii ideologických nátěrů a povinností nebyly zřejmě dostatečné.

Lze v něčem spatřovat určitou specifičnost německé sociologie?

Od německé sociologie se nedá odmyslet Frankfurtská škola a důsledky hnutí osmašedesátého roku. Zdá se, jako by v německé sociologii, poté, co zemřel Helmut Schelsky, chyběl konzervativní proud. Klíčovým okamžikem byla nacistická 3. říše a s ní spojená emigrace mnohých sociologů, resp. jejich návrat po válce. Ti, co neemigrovali, byli denacifikováni velmi nespolehlivě, a tak ti, co se vrátili, s nimi příliš nespolečovali. Vznikla situace, kdy na jedné straně byli ti, kdo zůstali a ovládali výzkumné techniky, statistiku a směřovali k pozitivismu, dodávajícímu data jakémukoliv režimu, a na straně druhé následovníci navrátilců Frankfurtské školy, kteří tento pozitivismus považovali za povrchní neznalost základů totality kapitalistické společnosti. Tato diference byla později překlenuta diferencí mezi kvantifikujícím strukturálním zaměřením a teorií jednání s interpretativními přístupy. To vedlo v oblasti kvalitativních přístupů k rozvíjení a zjemňování různých metod, takže dnes máme nepřeberné množství kvalitativních metodologických nástrojů, produkujících množství zajímavých dat. Potřeba toto obrovské množství poznatků syntetizovat zde ale ustupuje jaksí do pozadí a aktuální teoretické debaty k tomu probíhají paralelně.

Původně teoreticky fundované difference se přesunuly víceméně do debaty o metodách.

Vidíte nějaké téma či sociální problém, na který německá sociologie nezareagovala odpovídajícím způsobem, nebo ho „přehlédla“?

Sociologie má těžkou pozici, protože je silnou diagnostičkou, ale slabou terapeutkou. A také v tom, že vytahuje na světlo problémy, které raději nikdo nechce vidět, a tím se stává neoblíbenou. Tímto dilematem trpí i sociologové sami. Když se kupříkladu podíváme na téma migrace, které bylo a je v Německu velmi živé, je ze sociologického hlediska zřejmé, že migraci neodstraníme represivními prostředky. Migrace je prostě významná součást naší budoucnosti. A to jak z hlediska odlišného demografického vývoje na globálním Jihu a Severu, tak i z hlediska trhu práce. Jednoduše řečeno: kapitál jde tam, kde je práce levná, a práce jde tam, kde je drahá. To ale neznamená, že by tento dlouhodobě očekávatelný proces nepřinášel i značné sociální změny v zasažených společnostech. Když se v Německu v roce 2015 otevřely hranice a migrace značně zesílila, zdálo se ale, jako by se vytratila sociologická znalost, kterou disponujeme již od dob Chicagské školy. Část sociologické obce, motivovaná snahou poskytnout humanitární pomoc potřebným, jakoby potlačila část toho, co lze o možných společenských změnách vznikajících masovou imigrací vědět. Jednala sice ve smyslu poznatku, že dobrá integrace je nejlepší cestou jak bránit negativním jevům, tyto jevy samotné však v diskursu neartikulovala. Např. to, co se stane, když přijde velké množství lidí, kteří se i při nejlepší vůli nestihnou zcela integrovat, čímž se začnou vytvářet paralelní společnosti, v jejichž rámci migranti mohou uspokojovat své sociální i materiální potřeby bez stálého styku s okolím přijímající společnosti. Nebo i jenom jednoduchou Mertonovu poučku o anomii, která vzniká v situacích, kde lidé nevidí prostředky jak dostatečně uspokojit své potřeby v souladu s legální normou, a činí tak tedy ilegálně. O typických problémech figurace mezi starousedlíky a příchozími, které ukázali Elias a Scotson, ani nemluvě.

Migrace byla velkou příležitostí prohloubit výzkum přistěhovalecké společnosti a její problematiky. Byla to skvělá příležitost pro sociologii, a sociologie zde propásla svou šanci z obavy, že by její výsledky mohly podpořit negativní postoje vůči migrantům. V průběhu času se ovšem známé problémy spojené s masovou migrací začaly projevovat a signifikantně ovlivňovat

veřejný diskurs a život. Skutečnost tak sice sociologickou znalost potvrdila, ale společnosti to nebylo nijak ku prospěchu. V tom se zračí neštěstí sociologické teorie. Je-li pravdivá, není současníky oblíbená. A protože je sociologie součástí svého předmětu, je pro ni těžké tento rámec opustit. Dostává se tak do pozice aktérů v antické tragédii. Jako Kasandra je sice schopna na základě své teorie něco předvídat, ale není schopna na to adekvátně reagovat. Comtova sociologická maxima „savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir“ funguje v tomto kontextu jen na půl. „Pouvoir“ společnosti je mimo její dosah. V tomto smyslu to má sociologie těžké být „dobrou vědou“, jak ji manažeři vědeckého provozu vyžadují. Je to podobné, jako kdyby medicína sice věděla, že nemoc je formou života, ale nemohla s tím nic dělat.

A jak vidíte stav české sociologie? Máte obrovskou výhodu, že můžete českou sociologie nahlédnout s jistým odstupem.

Jsem rád, že mohu říci, že se česká sociologie rozvíjí a nabírá povědomost o tom, jak sociologie funguje jinde. Je to dáno tím, že lidé vyjeli do zahraničí, něco se tam naučili a pak to uplatňují tady, tedy v českých poměrech. Když se vrátím k situaci v německé sociologii po válce, kdy ti, co se vrátili ze zahraničí, byli v tvrdém konfliktu s těmi, kteří byli kontaminováni nacistickým obdobím, pak se to v českých poměrech vyřešilo elegantněji. Ti, co se vrátili, fungovali spíše jako rádci. Obnova se stala díky těm, kteří dostali šanci, vyjeli ven a to, co se tam naučili, uplatnili tady. Typickým příkladem byl třeba Petr Matějů, který byl sice kontroverzní, ale v tomto ohledu paradigmatický. Vyjel, a co se naučil, rozvinul, začal to praktikovat a dal tomu nějakou formu. A dnes je tady řada mladých, kteří jsou již součástí mezinárodního sociologického společenství.

To, že se česká sociologie internacionalizovala, s sebou nese i negativní efekty. Její publikační činnost, a tedy i vědecká „kvalita“ autorů je posuzována kvantifikačním systémem podle počtu citací bez ohledu na obsah v domnění, že častá citace už bude nějak korelovat s pravdivostí sdělení. Zcela mystickým se zdá být předpoklad, že kvalita sdělení je jaksi závislá na jazyce, ve kterém je formulováno, takže vzniká víra, že se pravda zdržuje převážně v redakcích žurnálů vycházejících v angličtině. Je samozřejmé, že mezinárodní vědecká obec musí mít společný jazyk. Z toho ovšem neplyne, že výsledek zkoumání publikovaný, řekněme, maďarsky se automaticky

zhodnotí, vyjde-li v angličtině. Zcela odhlédnu od komerčních zájmů mezinárodních nakladatelských firem, jejichž byznys je na této víře založen. O kvalitě vědecké práce by měl rozhodovat především obsah a nikoliv počet výstupů posuzovaný podle místa a jazyka zveřejnění.

Říkal jste, že silnou stránkou sociologie je její schopnost diagnostikovat a že by sociologie měla mít schopnost předvídat na základě dosavadních znalostí a dobré teorie. Jaké problémy tedy česká společnost má, nebo bude mít?

Já si nemohu osobovat žádný úsudek o současné české společnosti. Ale mojí velkou obavou je, že se Česká republika nevyhne trendu, který teď jde Evropou a kterému říkáme populismus. Viděli jsme to v Polsku, teď na Slovensku s novým premiérem Ficem a samozřejmě v Maďarsku s Orbánem. Hrozí, že se nakonec i čeští občané rozhodnou zvolit politiky, kteří budou chtít Víšegrád využít po svém a čerpat prostředky EU, ale nesplňovat její kritéria. V Anglii stál na konci takové cesty Brexit.

To tedy není nijak optimistický závěr rozhovoru. Ale sociologie tady není od toho, aby realitu uměle krásnila, ale aby identifikovala problémy. Moc děkuji za příležitost se sejt a za rozhovor.

Dušan Lužný

TÉMA ČÍSLA: UMĚLÁ INTELIGENCE

Kdo získá a kdo ztratí ve světě AI? A co na to EU?

Jan Beran
Honeywell

Jsem vzděláním inženýr, nikoliv sociolog. Mojí hlavní pracovní náplní je navrhovat elektronické systémy v letectví, kde je kladen důraz na maximální míru spolehlivosti a bezpečnosti. Ve svém světě se potýkám s počítači a dalšími stroji, které doposud dělaly víceméně to, co se jim řeklo, a pokud byly ponechány své práci, i za několik měsíců dělaly prakticky stále totéž. To byl krásný svět plný jistoty. Zdá se ovšem, že se nám pomalu chýlí ke konci.

Využití umělé inteligence zásadním způsobem mění role a zodpovědnost při řízení i řešení běžných situací. Tak jako již několikrát v lidské historii tu máme revoluci, jejíž rizika a příležitosti je důležité správně uchopit. Proto se i my inženýři musíme pustit na pro nás tenký led a uvažovat v širších souvislostech zahrnujících lidi a společnost.

Hned v úvodu bych si dovolil poukázat na nedávné vystoupení předního českého vědce v oblasti umělé inteligence Tomáše Mikolova v pořadu ČT, ve kterém se debatovalo o perspektivách AI v kontextu uvedení nových nástrojů generativní AI, jako jsou například ChatGPT. Jedním z hlavních sdělení bylo, že současný vývoj nepředstavuje zásadní vědecký průlom, ale spíše umožnění masivního využití známých a prověřených metod AI široké veřejnosti. Aplikační firmy poskytující generativní AI jako službu využily obrovského množství dat, aby vytvořily vskutku fascinující rozsah tematického záběru, ale stále se jedná o tradičně natrénovanou umělou

neuronovou síť, která se snaží odhadnout, jak by měl vývoj případné konverzace pokračovat, a tak produkuje informace, které můžeme využít.

Další důležitou myšlenkou v tomto pořadu bylo, že se stále ani vzdáleně neblížíme obecné AI. Obecná AI představuje určitou pomyslnou hranici, kdy by stroj mohl vyřešit jakýkoliv problém, definovat si vlastní záměry a cíle a, dle černých scénářů, i převzít kontrolu nad lidstvem.

Z tohoto pohledu se můžeme zaradovat, že nenadálá apokalypsa se nekoná a my máme prostor se věnovat otázkám dopadů AI na naši práci a na společnost. Zároveň to ale neznamená, že zde nebude rostoucí a všudypřítomný komerční tlak na aplikace AI. Právě naopak.

Umělá inteligence nejsou jen neuronové sítě

Umělá inteligence není žádnou novinkou. Již v 70. letech 20. století se v oboru kybernetiky začalo pracovat s oblastí symbolické AI (Garnelo & Shannahan, 2019). Tato skupina metod nenapodobovala lidský mozek svou architekturou (neurony a jejich synapse), ale svou funkcí. Byla tedy postavena na principu reprezentace znalostí a odvozování.

Tyto metody byly postaveny na znalosti, kterou tomuto systému musel někdo předat (např. v expertních systémech expert definuje pravidla chování, dle kterých se stroj potom řídí). Brzy se zjistilo, že pro reálné systémy je nutné definovat obrovské množství pravidel pokrývající všechny situace, což hraničilo s možnostmi techniky, a tento směr dosti ochabl. Ještě fatálnějším omezením ovšem bylo, že možnosti senzorů pro zpracování obrazové a zvukové informace byly natolik omezené, že aplikace AI byla omezena na velmi úzkou skupinu problémů a nebyla použitelná pro řízení reálných systémů.

Průlom patří datově orientované AI a byl způsoben nejprve zvyšováním kapacity zpracování algoritmů, především grafických procesorů, které se kromě vykreslování grafiky začaly používat k masivním výpočtům. Vznik tenzorových výpočetních jader v nich navíc umožnil výpočty, které jsou klíčové pro výpočet pomyslné propagace signálu umělými neurony (Markidis et al., 2018). Tyto neuronové sítě je nutné nikoliv naprogramovat, ale natrénovat množstvím dat. Podstatným faktem zde je, že nemusí existovat žádný expert, ale pouze arbitr pro učení. Výhodou takového systému

potom je, že se může učit stále – dokud jsou k dispozici nová data k pomyslnému nastudování. Zároveň síť není třeba trénovat na každou situaci explicitně, ale pro výpočet výsledku použije situace podobné, které zná.

Tento pokrok v kombinaci s dnes již špičkovými senzory, např. kamerami, radary, lidary apod., spustil další revoluci např. v autonomním řízení. Dnešní vlna obrovského zájmu a masivního zpřístupnění nástrojů je postavena právě na datově orientované AI a na použití nepředstavitelného množství dat, na kterých byly tyto neuronové modely naučeny a jsou stále učeny dále.

Podstatou dnešního boomu je ovšem oblast, kterou inženýři nepovažovali za příliš perspektivní, a tou je generativní AI, jejíž aplikace není v rozpoznávání dat nebo řízení, ale v oblasti tvorby, ať už textu, obrazové informace, nebo koncepčních návrhů apod.

Je to všechno fascinující, ale vraťme se na chvíli do průmyslu. Je tento pokrok fascinující i pro systémového inženýra, který pro vysoce bezpečné systémy navrhne způsob řízení a potom musí přihlížet tomu, jak se řídicí systém s AI sám učí a po měsíci řídí trochu jinak, než navrhl lidský inženýr? To je přece noční můra! Bude systém fungovat lépe? Pokud ano, proč ho lépe nenavrhl již inženýr, který má k dispozici kritéria pro optimální návrh a deset let praxe? A co když AI bude řídit hůř, protože nedohlédne důsledky svých změn, neboť někdy je potřeba zkušeností a citu, které AI zatím nemá? S tímto vším se buď budeme muset vědecky poprat, změnit své klíčové principy návrhu, stanovit AI mantinely pro optimalizaci nebo jinak tyto metody spojit. Alternativně můžeme bojovat za zachování zaběhnutých postupů, ale k tomu má historie své jasné stanovisko naplněné sarkastickým smíchem.

Opusťme ovšem inženýrovo dilema, v jehož světě je přípustná jedna chyba na milion příležitostí a pojďme se podívat do běžného světa, kde lidé i počítače chybují v přibližně jednom procentu situací. Tento svět je o čtyři řády tolerantnější, a tudíž se zde poněkud lehkovážně uvažující AI zabydlí mnohem snáze. Máme tu ale jiné starosti, jako například co na to lidé.

OECD vydala obsáhlou analýzu dopadu využití AI na jednotlivé země a ekonomiky. Z ní mimo jiné celkem logicky vyplývá, že méně rozvinuté země budou ovlivněny AI méně než rozvinuté ekonomiky. Pro běžného člověka může být pozitivní, že nebude čelit tak masivnímu tlaku, utrpí ale zřejmě

ekonomický růst. Ve vyspělých zemích je naproti tomu vidět již dnes masivní využití v analýze dat, koncepční činnosti apod.

Podívejme se nejprve na ekonomicky produktivní činnost. Jak se říká, kompjútrem nepodojíš. Manuální práci spíše vyřeší odvětví robotiky a automatizace než AI. Tyto klasické metody umějí řešit optimální řízení, zefektivňování, plánování, diagnostiku, prognostiku a řízení kvality. AI je dobrým doplňkem, ovšem představa, že přijede robot, opraví v neznámém bytě sprchu a nerozbije u toho kachličku, je ještě v nedohlednu. Ačkoliv i zde můžeme spatřit obrovské pokroky, jak můžeme vidět v hlavním městě Estonska.¹

Jinak jsou na tom odvětví duševní činnosti. Asi není překvapivé, že ve velkých firmách se využívá AI v oblasti řízení lidských zdrojů, v organizačních činnostech, reportingu, tvorbě manažerských shrnutí, případně jako pokročilá forma sledování jednání a při tvorbě zápisů a rozdávání úkolů, čili v oblasti duševní práce s nižší až střední odborností.

Překvapivější ovšem je, že AI se prosazuje v duševních činnostech s vysokou přidanou hodnotou. Nedávno jsem například při bližším prozkoumání patentové přihlášky čítající 40 stran (dříve bývala do deseti stran) zjistil, že text byl zřejmě vygenerován s velmi dobře mířeným zadáním. To, co by dříve někdo psal dny, dnes vznikne za pár minut. Mnohem podstatnější je, že kapacita produkce takového textu, která byla omezena na maximálně deset patentových drafterů, dnes není omezena nijak. To může položit na lopatky systém ochrany duševního vlastnictví prakticky přes noc.

Jindy mi zase kolegové taktně sdělili, že můj návrh architektury systému je dost dobrý, ale AI nástroj by přidal ještě firewall, který v mém návrhu opravdu chyběl. To už je doslova k vzteku. Při následující otázce, kterou jsem sám sobě položil, jsem si zase trochu oddechl: podepíše se AI nástroj pod tento návrh a ponese finanční záruku za případnou obchodní ztrátu plynoucí z nesprávné funkce? Asi těžko! Ale mohu si zrychlit tvorbu svého návrhu jeho vygenerováním a poté si s ním pohrát a využít své zkušenosti? To se zdá být dobrá cesta, na kterou již řada lidí přišla a využívá ji.

¹ <https://parametric-architecture.com/what-estonian-starship-robots-and-scooters-teach-us-about-our-relationship-with-technology/>

Zároveň to řeší problém nejednoho vývojového týmu, ve kterém všichni vědí, kde je chyba, ale nikdo nemá odvahu přijít s novým návrhem. Nicméně pokud má tým štěstí, existuje právě jeden, který se nebojí vstát, vzít fixu a nakreslit první schéma, do kterého bude 9 dalších střílet. Nyní mají šanci i týmy s poměrem 0:10. A konečně tu máme konec prokleté prokrastinace, jejíž hlavní potravou je obava z toho, jak začít, neboť ne všichni ctíme staré svěrákovské heslo: „Jenom psaním se něco napíše!“

A konečně na vrcholu pomyslné pyramidy duševních činností máme exekutivní pozice. Tady bych si troufal odhadnout, že AI může být dobrý pomocník v podkladové datové analytice, ale samotná rozhodnutí vyžadují nejenom bohaté zkušenosti a šestý smysl, ale hlavně odvahu a zodpovědnost. Již ze zmíněné zprávy OECD (Lane et al., 2023) vyplývá, že ve vysoce zodpovědných a rizikových činnostech je autonomní využití AI velmi malé.

Kdo je tedy v pracovním světě nejohroženějším druhem? Vypadá to na řadu duševních činností s nízkou mírou přímé odpovědnosti. To je dobrá zpráva pro ekonomiku firem a jejich produktivitu, ale špatnou pro některé korporátní pozice postavené na přehazování informací z hromady na hromadu. V tomto směru bude zajímavé sledovat, jak se k těmto příležitostem postaví státní správa.

Jinou kapitolou je náš soukromý život, v němž denně využíváme desítky služeb. Budou nám pomáhat, nebo nás budou více využívat? Jeden můj německý kolega před patnácti lety pronesl velmi prozíravou větu, jejíž hodnotu doceňuji až dnes: „Pokud ti někdo poskytuje službu zdarma, produktem jsi ty!“ Kolik nabídek na aplikaci zdarma dostáváme a často využijeme, abychom později zjistili, že nám mnoho nepřinesla, ale nad získanými daty již jásají marketéři, kteří právě zjistili, že mezi svátky se neběhá na páse, ale nakupuje se vecka a pařížský salát. Jindy se nestačíme divit, jak se zdokonaluje sociální inženýrství v oblasti manipulace pro získání citlivých informací, např. přístupových údajů do banky. Nedávno vynalezené techniky generativní AI dále zdokonaluje a zkouší nové cesty, opět s prakticky neomezeným objemem učiněných útoků a se schopností v téměř nekonečně krátké době měnit taktiku útoku.

Vzhledem k tomu, že žijeme ve světě svobodné volby, bude otázka zisků a ztrát spojena s naší AI gramotností. Musíme pochopit, kdy si kupujeme nebo získáváme službu, hodnotu nebo výhodu, která nám pomáhá

zefektivnit nebo zpříjemnit svůj soukromý život, a kdy jsme manipulováni ke službě nebo produktu.

Je také zřejmé, že AI je zase dalším nástrojem, jenž pomůže těm, kteří těží z pokroku a přizpůsobování se novým principům, a naopak uškodí těm, kteří tak nečiní a jejichž AI gramotnost bude nedostatečná. Hlavním rizikem tedy není skutečnost, že by umělá inteligence nahrazovala lidi, ale to, že AI ještě více rozevře nůžky mezi lidmi, kteří jsou počítačově gramotní, a budou tedy AI využívat, a lidmi s nízkou počítačovou gramotností, kteří AI využívat nebudou umět a také jí nebudou schopni v určitých životních situacích čelit. Tyto nůžky budou rozevřeny mnohem více než kdy dříve.

EU a její snaha o vyvážené nasazení AI

Ze společenského hlediska je výbornou zprávou, že Evropská komise zřídila již v roce 2018 odbornou skupinu pro umělou inteligenci, která se zabývá etikou v souvislosti s využitím AI.

Z hlediska principu využití si zaslouží pozornost dokument s názvem The Assessment List for Trustworthy AI (hodnotící dotazník pro využití důvěryhodné UI – ALTAI; High-Level Expert Group, 2020), která je postavena na sedmi okruzích, reprezentujících očekávané principy nastavení systému s AI tak, aby AI mohla být považována za důvěryhodnou.

Tyto principy budou následně přebírány různými kontrolními a regulačními orgány a bude tak možno aplikovat jednotný přístup. Příkladem může být Evropská agentura pro leteckou bezpečnost EASA (EU Aviation Safety Agency), která přebírá tyto principy do podmínek certifikace leteckých systémů a stanovuje mantinely pro příslušný návrh systémů.

Pojďme se blíže podívat na tyto okruhy:

- **Lidská svéprávnost a lidský dohled** – tato oblast klade důraz na omezení manipulace s lidským pochopením faktu, na informovanost o tom, že interakce je prováděna algoritmicky, a nikoliv člověkem a že existuje lidská kontrola nebo dohled nad funkcí, případně nad ukončením funkce.

- **Robustnost a bezpečnost** – tato oblast klade důraz na vyhodnocení bezpečnostních dopadů na lidi a společnost, vyhodnocení rizik až úmyslného, nebo náhodného selhání a nutnost ověření funkčnosti a jeho provozní ochrany.
- **Soukromí a správa dat** – zde je důraz kladen na zachování soukromí a na způsob nakládání s daty jak ve fázi učení, tak ve fázi provozní. Dále vynucuje využití minimálního množství adresných dat, dodržení politiky GDPR a možnosti identifikace narušení těchto principů.
- **Transparentnost** – je základním kamenem spolehlivosti. Je kladen důraz na to, aby bylo vždy možno říci, na základě kterých dat nebo pravidel bylo rozhodnuto. Tato oblast představuje zejména při využití neuronových sítí značnou výzvu, neboť podstatou není vyhodnocení pravidel, ale aktivace synapsí, jejichž hodnota může být dána učením na miliolech předložených vzorů. Na řešeních se ovšem usilovně pracuje.
- **Různorodost, férovost a rovný přístup** – týká se zejména datově orientovaných technik, u kterých je kladen důraz na vyvážené využití dat a omezení diskriminace při učení sítí z důvodu společenských předsudků a stereotypů. Zároveň je kladen důraz na rovnost přístupu k vyvíjeným systémům a službám, včetně osob s omezeními různé povahy.
- **Společenské a environmentální dopady** – tato oblast zdůrazňuje minimalizaci environmentálních dopadů, potřebu pochopení podstaty funkce a přínosu systémů, zaměřuje se na dopady na rozvoj nebo snižování lidských dovedností, dopady na společnost a rizika spojená s ohrožením demokratických principů ve společnosti.
- **Odovědnost** – požaduje aktivní správu rizik spojených s aplikacemi a možnost kontroly funkce. Dále zdůrazňuje dodržování principů a tvorbu procesů, které budou vyhodnocovat dodržování výše uvedených principů.

9. prosince 2023 byl dosaženo dohody mezi Evropským parlamentem a Evropskou komisí na finálním znění AI Act² a bude přistoupeno k jeho schválení. Finální text nebyl v době psaní tohoto článku znám, ale jeho návrh byl připomínkován od roku 2019. V jeho pracovní verzi jsou principy ALTA

² Artificial Intelligence Act, <https://artificialintelligenceact.com/>

dotazníku zahrnutý, ale jeho právní rámec je mnohem širší. Dopady tohoto zákona budou značné a určitě bude potřeba jej podrobit podrobné analýze.

Je zřejmé, že zásadním tématem budou sociální aspekty AI, tedy dopady používání AI na společenskou rovnost a důstojnost. Tento aspekt přitom musí být současně v rovnováze s naší konkurenceschopností, neboť přílišná regulace nás může vrhnout do pomyslného AI pravěku, odkud bychom mohli pouze závistivě zhlížet do USA a Asie k jejich tučným ziskům generovaným z využití AI, které budou reinvestovány do rozvoje a blahobytu těchto zemí.

Závěrem

Umělá inteligence se prolíná všemi oblastmi lidské činnosti a analýza a předpověď dopadů AI budou klíčové pro budoucnost. Co tedy budeme od sociologie jako společenskovědního oboru potřebovat?

- **Společenské vnímání** – úspěšné technologické firmy, které tvoří produkty a služby interagující s lidmi mají tradičně dobře pokrytou human factors analýzu prostřednictvím speciálně vyškolených analytiků a psychologů. Složitější je ovšem správně uchopit atmosféru ve společnosti, v jejímž důsledku některé produkty nemusejí mít šanci na úspěch. Jedna ze studií například naznačila, že pro lidi je mnohem přijatelnější pracovat s takovou AI, která nepřipomíná člověka. To je jeden příklad z mnoha aspektů, který představuje užitečný závěr pro každou inovativní firmu.
- **Míra naplnění požadavků AI Act** – dotazníky ALTAI pracují s velmi obecnými pojmy. Ovšem při snaze firem pochopit, zda je určité řešení pro společnost nebo cílovou skupinu akceptovatelné, jsou sociologické průzkumy klíčové.
- **Společenská připravenost** – jak bylo uvedeno, využití AI bude mít zásadní dopad na strukturu lidských činností a s tím souvisejících požadovaných dovedností a kompetencí všech generací v produktivním věku. Zároveň bude nutné změnit kurikula na všech stupních vzdělávacích institucí. Je zcela zřejmé, že zde k pochopení rozsahu změn teprve dochází.
- **Struktura vzdělávání** – náš vzdělávací systém ve své rigiditě zatím řádně nepodchytí ani zjevné trendy v oblasti potřeb analytického myšlení

nebo způsobu získávání informací a tvrdošijně bazíruje na pravopisu a otrockém memorování znalostí. Pojem gramotnosti se z oblasti alfabetské dávno přesunul do oblasti informační a dovednostní (nemusím znát, ale musím vědět, kde hledat a jak se učit) a nedávno dále do oblasti úsudkové (informace se valí ze všech stran, ale jak je vyhodnotit a uspořádat), finanční apod. Pro budoucnost, zvláště s ohledem na společenskou soudržnost, bude AI gramotnost klíčová. Zde je nutno pracovat minimálně na identifikaci rozsahu nedostatečné připravenosti a jejích ekonomických dopadů tak, aby příslušné instituce našly politikou podporu pro prioritizaci tohoto kroku. Socioekonomické analýzy jsou v této oblasti nejdůležitějším prvním krokem.

Jedině dobré pochopení podstaty a rozsahu dopadů nasazení AI nám jako společnosti umožní učinit z hrozeb příležitosti, abychom byli mezi těmi, kteří více získávají, než ztrácejí.

Bibliografie

- Garnelo, M., & Shanahan, M. (2019). Reconciling deep learning with symbolic artificial intelligence: Representing objects and relations. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 29, 17–23.
- High-Level Expert Group On Artificial Intelligence. (2020). *Assessment list for trustworthy AI*. Brussels: European Commission. ISBN 978-92-76-20008-6.
- Lane, M., Williams, M., & Broecke, S. (2023). *The impact of AI on the workplace: Main findings from the OECD AI surveys of employers and workers*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers.
- Markidis, S., Chien, S. W. D., Laure, E., Peng, I. B., & Vetter J. S. (2018). NVIDIA Tensor Core Programmability, Performance & Precision. *2018 IEEE International Parallel and Distributed Processing Symposium Workshops (IPDPSW)*, (pp. 522–531). www.doi.org/10.1109/IPDPSW.2018.00091

Umělá inteligence a sociologie.

Stojíme na konci dějin lidského aktérství?

Karel Hlaváček

Katedra sociologie

Filozofická fakulta Ostravské univerzity

Sociologický bulletin je – vzhledem k tomu, že se jedná v podstatě o fórum typu „sociologové sociologům“ – výborným místem pro zamyšlení nad sociologií. A ačkoli se téma umělé inteligence (AI) jeví v první řadě jako k sociologii vnější fenomén, sociologa nemohou nenapadnout vazby na sociologii samu: Jak bude např. vypadat sociologický výzkum a sociologické publikace v období AI? Nevytlačí „velká data“ současné kvantitativní výzkumy malého rozsahu? Jak bude vypadat psaní odborného textu? Bude snad časem umělá inteligence na dotaz sama vyhledávat ve „velkých datech“ a pak v podstatě sama generovat výsledky, podobně jako dnes ChatGPT reaguje na naše dotazy? Jaké místo by v takovém světě ještě zbylo pro sociologa?

Umělá inteligence ale představuje výzvu i pro teoretické uchopení. Byl to snad až Bruno Latour, který si explicitně uvědomil, že na scénu přicházejí ne-lidští aktéři, a který umožnil uchopení „zkulturnělé přírody“ jako sociologického fenoménu. Ne-lidské hraje v našich životech čím dál větší roli – je možné, že se otázka po lidském aktérovi nakonec ztratí a centrální se stane otázka po aktérovi ne-lidském? A i když takový Luhmann jako by něco takovému svým způsobem předvídal a s „člověkem“ ve své sociologii nepočítal a přestože strukturalisté jako Bourdieu (1998, s. 20) uchopovali aktéra jako „pouhý jeden bod pohlčený sociálním prostorem“, nebyla by to vskutku paradoxní „věda o společnosti“, v níž by lidský aktér

byl v podstatě nahrazen aktérem ne-lidským? Byla by to ještě „sociologie“, tedy věda o společnosti, která přes výše řečené byla vždy implicitně pojmána jako společnost lidí?

Latourův přístup, který vznikl dlouho předtím, než na scénu přišla AI dnešního typu, nicméně ukazuje, že nástup ne-lidského a s ním spojené postupné „vytlačování lidského“ ze společnosti je spíše dlouhodobým trendem, jehož je AI pouze momentální kulminací. Stejným směrem koneckonců ukazuje už McLuhanova teorie médií: média jsou pojata široce jako technologické extenze člověka a tyto extenze jsou natolik „mocné“, že nejsou pouhými „prostředky“, ale mění prostředí, v němž člověk žije, a tak zpětně přetvářejí i jeho samého. McLuhan sice neformuloval „aktérství“ technologií explicitně jako Latour, ale i u něho jsou technologie mnohem aktivnější než pouhé objekty.

U McLuhana jde o to pochopit, jak je společnost přetvářena technologiemi. To se dnes zdá být jádrem sociologického projektu. Vždyť logickým vyvrcholením trendu, k němuž McLuhan a Latour ukazují, by byl totální „technologický determinismus“, v němž je nejprve technologicky změněno prostředí, v němž lidský aktér pobývá (McLuhan) a poté je toto prostředí vyplněno aktéry ne-lidskými (Latour), takže se lidský aktér vlastně může tiše vytratit. Možností ovládnutí lidstva vyspělou AI se dnes zcela reálně zabývají výzkumné týmy. A jakkoli takový scénář v běžném světě může vypadat jako dystopický, ve světě sociologie se může jevit prostě jako předvídatelné vyvrcholení dlouhodobějšího trendu.

Vývoj tímto směrem jako by byl předznamenán i něčím jiným než jen avantgardními teoretickými přístupy. Sociologie se tradičně opírala o dualitu subjektivního a objektivního, v níž subjekt, tj. člověk, musí být od poznání jakoby odečten, aby sociologické poznání nebylo pouze subjektivní, ale naopak objektivní. Vyloučením člověka tak sociologie chtěla docílit přesnějšího poznání. Technologie postupují podobně: pomalý, neefektivní subjekt je vylučován z (např. pracovního) procesu a nahrazuje ho výkonnější robot. Modernita (neboť sociologie je moderní fenomén a je součástí modernity) jako by chtěla to „pouze subjektivní“ vyloučit od samého počátku.

To se nezměnilo, jakkoli postmoderna objektivitu sociologického poznání zpochybnila. Dualita subjektivní-objektivní s námi ve skutečnosti zůstala. Vývoj je paradoxní: sociologičtí klasikové, jako byli Durkheim či Marx,

objektivitu vzývali, ale byli v mnohém výrazně méně objektivní než někteří sociologové dnešní, kteří objektivitu (naoko) popírají. Marx byl ve skutečnosti často divoce subjektivní a spekulativní, což prozrazuje už jeho výrazný literární styl; Durkheim se subjektivním spekulacím také nevyhnul, když se např. domníval, že objevuje „podstatu“ jevů; současnost tak předznamenal hlavně Weber, jehož objektivizující jazyk a pedantský přístup historika byly avantgardou v oblasti vytlačování subjektu ze sociologie. V dnešních mainstreamových přístupech bychom subjekt mohli hledat nanejvýše ve volbě předpokladů a tématu, vlastní sociologické studie jsou natolik objektivní, že vlastně nelze rozpoznat, zda byl autorem člověk, nebo robot. Vše musí být podloženo daty či citacemi, vše podléhá metodě, jazyk je strohým způsobem objektivizující, vše musí být byrokraticky vykázano jakožto objektivně zaregistrovatelný výstup. Implicitně nadále věříme v objektivitu a „odečítání“ subjektivity...

Nastane tedy vůbec změna, pokud sociologické studie bude generovat AI z velkých dat automaticky? I zde by subjektivita zůstala pouze v typu dotazu a v předpokladech, z nichž dotaz vychází, jinak by generovaná studie byla čistě objektivní (vytvořená objektem, ne-lidská). Nebylo by to vlastně vyvrcholení sociologických snah? Co však sociologové většinou nepostřehli: předpokládatelným vyvrcholením tohoto vývoje je odečtení subjektivity celkové a totální. Nemusí už být třeba ani toho, aby člověk pokládal dotazy. Proč by AI nemohla klást dotazy sama sobě?

Ani romantické smýšlení nás ovšem nemusí zachránit. Nestačí se domnívat, že strohé objektivizující studie jsou možná svým způsobem robotické, ale „subjektivita“ zůstává zachráněna v umění a tvorbě – jako by i v jádru sociologie zbývala nějaká „romantická“ složka, která by ji mohla pro člověka zachránit, jako by sociolog byl v jádru umělec, jehož básní či obrazem je sociologická studie, a jako by se AI nemohla rovněž stát umělcem.

Vývoj zde předznamenaly šachové programy: jestliže měl v letech 1996–1997 tehdejší mistr světa Garry Kasparov proti počítači – vybavenému gigantickými databázemi dějin šachu – ještě šanci, dnešní programy lidské dějiny šachu vůbec nepotřebují; vše se bleskově naučí hrou proti sobě samým a současný nejlepší šachista (a dost možná „GOAT“ celých lidských šachových dějin) Magnus Carlsen proti nim vypadá jako začátečník... Svého času přitom počítačová hra vypadala neesteticky; hovořilo se o „počítačovém

stylu“, který byl rozpoznatelný svou ne-lidskou nevhledností. Samoučící programy dneška ale hrají nádherně, hrají esteticky vznešeně, jen jejich možnosti jsou opět ne-lidské, a tak vzniklá estetika předčí cokoli, co v dějinách šachu vytvořil člověk. To, že se dnes ještě konají šachové turnaje pro lidi, tak má kořeny v tom, že se jedná o hru. Nelze ale čekat, že se taková neužitečná nostalgie uplatní v pracovním procesu nebo při vytváření sociologických studií, kde jde o efektivitu, nikoli o potěšení ze hry.

Základním motivem modernity byla emancipace jednotlivce (subjektu, aktéra, člověka) – vše, co se dělo, mělo kořeny ve snaze zlepšit lidský život. Sem spadá i technologický rozvoj: měl usnadnit člověku život, měl zvětšit jeho moc, měl mu pomoci. Kulminace technologického rozvoje ale logicky ústí do naprosté de-emancipace; člověk nemusí být povýšen jako vládce technologie, ale nahrazen jako zastaralý komponent v soukolí, které už je příliš efektivní na to, aby mohl být jeho platnou součástí.

Tento vývoj lze teoreticky uchopit pojmem „enantiodromie“ (souběh protikladů), který pochází ze starého Řecka (Hérakleitos z Efesu) a znamená převrácení snahy ve svůj opak, pokud je snaha přehnaná. Muž se snaží získat ženu, až ji svou snahou zažene. Žena se snaží být krásná natolik, že podstoupí sadu plastických operací – a výsledkem je ztráta krásy. Všichni se chtějí dostat rychle do práce, a tak si nakoupí automobily, čehož výsledkem jsou zácpy a neschopnost dostat se do práce, atd. atp. Logika současného vývoje jako by nesla enantiodromické rysy: jde nám o emancipaci jednotlivce natolik, že nakonec dosáhneme úplného opaku?

Pokud stojíme před možností takového vývoje, nebylo sociologie nikdy třeba více než dnes. Vždyť sociologie měla vždy být aplikací rozumu na společnost tak, aby se společnost mohla reflexivně proměňovat. Situace je ale paradoxní, protože dnešek, který měl být obdobím Fukuyamova šťastného „konce dějin“, se vyznačuje přehnanou nedůvěrou v humanitní a sociální vědy, stejně jako se raná modernita vyznačovala naivní důvěrou v možnost úplně přestavět společnost podle jejich návodu. Možný „konec dějin“ tak v sobě nese ironický nádech: Skutečně „konec dějin“ znamená optimistické vítězství liberální demokracie, jak si myslel Fukuyama? Není název „konec dějin“ správný, ale jeho obsah mylný? Neznamená „konec dějin“ konec člověka (a sociologa) jakožto subjektu a aktéra?

V rané modernitě mohl být sociolog aktérem. V tom byl výrazný zejména Marx, klasik, jehož genialita spojená s raně osvícenskou naivitou vehnala modernitu do tragédie totalitních režimů. Dnešnímu sociologovi je proto aktérství odpíráno právě v době, kdy hrozí, že bude velmi rychle odepřeno i všem ostatním. Odečítání subjektu a ztráta lidského aktérství jako by byly propojeny: spolu s odečítáním subjektu ze sociologického poznání je odečítán i sociolog jakožto společenský aktér a sociologie dnes stojí bezmocná uprostřed světa, který, zdá se, už nemá sílu změnit.

Otázka, před níž stojí současný svět i sociologie, která z tohoto světa vzešla a je v něm zanořená, zní: Dokáže se subjekt probudit a zachovat (či obnovit) své aktérství, anebo bude pokračovat nastolený trend vytrácení subjektu a jeho nahrazování ne-lidským? Ne-lidského charakteru jsou snad všechny hlavní výzvy naší budoucnosti, nejen AI. Vždyť i probuzená a bouřící se Země i možný budoucí technologicky vylepšený člověk jsou ne-lidští aktéři. Dvacáté první století je tak zřejmě obdobím, v němž se hraje o to, zda člověk dokáže zůstat aktérem, anebo zda definitivně vstoupí do období „konce dějin“.

Budoucnost sociologie i budoucnost sociologů je s tímto vývojem spjatá – jen útvar zahrnující lidské aktéry je ještě společností, jen ve společnosti může ještě existovat sociolog. Určitá část otázky ale může být reflexivně namířená pouze dovnitř sociologie samé: Proč stále sveřepě odečítáme ze sociologie subjekt, proč ve své disciplíně neseme a prosazujeme zrcadlení vývoje, který hrozí skončit dystopií? Když postmoderna zpochybnila objektivitu, zpochybnila i odečítání subjektu z poznání; tento přístup se tak dnes ocitl bez racionálního zdůvodnění. Ale stejně jako se ukazuje „nemožné“ být i jen pozastavit vývoj AI, protože logika ziskovosti a konkurence je neúprosná, zdá se být „nemožným“ subjektivitu sociologa „přičíst“ zpět, protože logika formalistického posuzování sociologických textů něco takového nepřipouští. To, co je objektivní, už nepouští subjektivitu zpět; aktér už nehraje roli. A tak stejně jako AI hrozí zaplavit svět nedozírnými ne-lidskými důsledky, aniž se na ně připravíme, hrozí definitivní proměna sociologie v *de facto* ne-lidský (protože čistě objektivní) produkt, a to ještě dříve, než ho pod svou kuratelou přebere AI.

Adorno kdysi prohlásil, že „myšlenka má svou hloubku podle toho, jak hluboko do věci pronikne, nikoli podle toho, jak hluboce věc převede na něco

jiného“ (tj. na nějakou objektivitu typu citace, dat nebo metody) (Adorno, 2010, s. 15).¹ Není toto odkaz, na který by si sociologie měla vzpomenout, namísto toho, aby se věnovala převodu poznání na pouhou objektivitu (metodu, byrokratické výkazy výstupů) tak dlouho, až pouhá objektivita (AI) převezme poznání?

Bibliografie

Adorno, T. W. (2010). *Philosophie und Gesellschaft*. Reclam.

Bourdieu, P. (1998). *Teorie jednání*. Karolinum.

¹ „Der Gedanke hat seine Tiefe danach, wie tief er in die Sache dringt, nicht danach, wie tief er sie auf ein anderes zurückführt.“

AI ve službách sociologie: Nové nástroje, nové perspektivy

Jiří Pavlásek

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie
Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Vše, co potřebujete, je pozornost. Těmito slovy nadepsali výzkumní pracovníci společnosti Google článek, který v roce 2017 způsobil průlom v oboru strojového učení (ML, *machine learning*) a umělé inteligence (AI, *artificial intelligence*). Nově představený matematicko-statistický koncept tzv. „sebe-pozornosti“¹ umožnil kvalitativní skok ve zpracování přirozeného jazyka (NLP, *natural language processing*) pomocí velkých jazykových modelů (LLM, *large language model*). Výsledný praktický efekt vstoupil do povědomí široké veřejnosti na podzim roku 2022, kdy společnost OpenAI zpřístupnila svůj model GPT-3.5.² Intenzivní zájem o tuto technologii podnítil raketový rozvoj celého odvětví.³

Na místě je nyní otázka, do jaké míry je funkční podstata LLM adekvátně interpretována. Zdá se, že počítače mluví, myslí, rozumí. To pochopitelně vzbuzuje určitá očekávání. K čemu jinému by měla „vševědoucí“ AI sloužit než k vyhledávání faktů, zpracovávání rešerší a řešení výzkumných problémů? Odpověď zní: ke všemu, vyjma tohoto. Velké jazykové modely nic nevědí. Neprocházejí databáze, nepracují s fakty, neaplikují myšlenkové postupy. Úspěšně však tyto úkony simulují tím, že s vysokou přesností

¹ Viz termín *transformers* (Vaswani et al., 2017).

² *Generative pre-trained transformer*, dostupné z: chat.openai.com

³ K dispozici je nyní řada komerčních i open-source LLM.

predikují pokračování zadané sekvence slov.⁴ S dostatečným množstvím dat pak věrohodně napodobují libovolné jazykové vzorce, což je činí zvláště využitelnými při tvorbě a transformaci textů.

Pro sociology to znamená především příležitost automatizovat některé procesy zpracování dat. Odpadá například potřeba manuálního přepisování zvukových záznamů kvalitativních rozhovorů.⁵ Získaný přepis lze pomocí LLM dále filtrovat, anonymizovat a dle zadaných metodologických instrukcí i analyzovat a kódovat. Na základě holých strukturovaných dat lze generovat texty v požadovaném stylu, např. personalizovaná oslovení participantů, instrukce dotazníků, drafty anotací i částí výzkumných výstupů. Mnohem rychlejší a pohodlnější je rovněž formátování bibliografických citací dle požadované normy. Velmi dobrých výsledků lze dosáhnout při jazykovém překladu textů. Ve všech těchto oblastech nabývá (dosud „manuální“) práce výzkumníka povahy editorské činnosti. Kontrola výstupu je, kvůli inherentní chybovosti LLM, zároveň nezbytná.

V kontextu výuky a odborné přípravy je LLM možné vnímat jako pomůcku plnící roli virtuálního asistenta či konzultanta. Studenti s ním mohou libovolně diskutovat svůj výzkumný návrh a klást přitom otázky typu: *Je můj výzkumný cíl validní? Jak bych mohl postupovat? Na jaké limity bych mohl narazit?* Při psaní odborného textu pak mohou požádat o jeho zevrubné zhodnocení z hlediska logické konzistence, stylu nebo gramatiky. Zvláště zajímavě se jeví schopnost LLM simulovat interaktivní scénáře, např. vést se studentem výzkumný rozhovor dle pravidel Kathy Charmaz nebo debatovat o vybraném tématu z pozice Maxe Webera.⁶ Všechny tyto a podobné postupy mohou výrazně přispět k autonomnímu rozvoji tvůrčích schopností studentů i odborných pracovníků.⁷ Úspěšnost jejich implementace bude nicméně záviset na tom, do jaké míry budou LLM tomuto účelu lokálně přizpůsobeny.

⁴ Přesněji řečeno, postupně predikují jednotlivé tokeny (zlomky slov). Dojem komplexního výstupu tohoto v principu banálního úkonu se dá připodobnit fungování moderních televizorů, jejichž obraz se ve skutečnosti skládá z pixelů tvořených pouze třemi základními barvami.

⁵ Volně dostupné nástroje transkripce založené na LLM (např. Whisper) jsou schopny „statisticky si domyslet“ i hůře srozumitelné pasáže záznamu, čímž dosahují dříve nevidané kvality výstupu.

⁶ Oba scénáře jsem úspěšně demonstroval na studentské konferenci KSA FF UPOL v dubnu 2023.

⁷ Pro hlubší vhled do diskuze viz např. Lin (2023), Extance (2023), UNESCO (2023).

Právě tato potřeba, dle mého soudu, nevyhnutelně povede ke změnám na institucionální úrovni. Platí totiž premisa, že kvalita dat na vstupu odpovídá kvalitě dat na výstupu. V zájmu jednotlivých pracovišť proto bude vytvářet knihovny oborově specifických instrukcí,⁸ ladit existující modely ke konkrétním účelům,⁹ případně i vyvíjet a trénovat vlastní modely.¹⁰ S tím vyvstanou otázky, jejichž zodpovězení určí budoucí strukturu a dynamiku systému. Odkud, podle jakých kritérií a v rámci jakých licencí budou zdrojována vstupní data? Jak budou spravována a aktualizována? Jak bude zajištěna a financována výpočetní kapacita? Bude zdrojový kód modelů otevřený? Kdo bude mít přístup k operačnímu rozhraní a podle jakých pravidel? Jak budou modely integrovány do existujících vzdělávacích programů a výzkumných projektů? Jak bude nakládáno s výstupy?¹¹

Všechny tyto inovace a debaty jsou teprve před námi, ale vyhnout se jim nelze. Zároveň k tomu není důvod. Výkonné počítače, které dnes nosíme po kapsách, nijak neumenšily potřebu matematického myšlení ani význam práce matematiků. Zeptejte se nejbližšího šachisty, v jakém stavu se jeho obor nachází 26 let od porážky Garryho Kasparova programem DeepBlue. Svět se točí dál navzdory všem překotným změnám a s umělou inteligencí to nebude jinak. Sociologie se novým technologickým podmínkám přizpůsobí a naučí se z nich čerpat. Nejprve však musí pochopit, s čím má tu čest. Realita je totiž mnohem prostší, než se na první pohled jeví. Nepotřebujeme jí vzdorovat a nepotřebujeme se jí bát. Vše, co potřebujeme, je pozornost.

Bibliografie

Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., ... & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. In *Advances in Neural Information Processing Systems 30 (NIPS 2017)*. Dostupné z: <https://papers.nips.cc/paper/7181-attention-is-all-you-need>

⁸ Viz termín *prompt engineering*.

⁹ Viz termín *fine tuning*.

¹⁰ Viz termín *model training*.

¹¹ Uvažme například situaci, kdy publikace článku v konkrétním časopise bude zároveň znamenat jeho „zprístupnění“ danému LLM (ostatně archiv Sociologického časopisu vydávaného v režimu „open access“ se tomu nabízí již nyní). Jaký dopad by to mělo na způsob konzumace těchto článků či na styl jejich psaní?

- Lin Z. (2023). Why and how to embrace AI such as ChatGPT in your academic life. *R Soc Open Sci*, 10(8). Dostupné z: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37621662/>
- Extance, A. (2023). ChatGPT has entered the classroom: how LLMs could transform education. *Nature*, 623, 474–477. Dostupné z: <https://www.nature.com/articles/d41586-023-03507-3>
- UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. Dostupné z: <https://www.unesco.org/en/articles/guidance-generative-ai-education-and-research>.

Umělá inteligence (AI) a její využívání v kvalitativním výzkumu

Věra Majerová

Katedra humanitních věd

Provozně ekonomická fakulta Česká zemědělské univerzity

Když jsme začátkem roku 2023 hledali aktuální téma pro prosincový diskusní seminář zabývající se kvalitativními metodami ve výzkumu sociálních věd, zdál se mi návrh věnovat jej umělé inteligenci poněkud předčasný. Obávala jsem se, že nenajdeme dostatek zkušených výzkumníků, kteří by mohli na semináři vystoupit.

Už v průběhu roku se ale objevovaly další a další příklady využití AI, takže opak byl pravdou. Téměř se nenašel výzkumník, který by AI nepoužíval nebo s ní více či méně úspěšně neexperimentoval. V publikovaných odborných a vědeckých článcích se začaly objevovat odkazy na použití AI a mnoho dalších informací přinášel tisk, podcasty, úvahy a rozhovory s odborníky i uživateli.

Vedle informací a návodů na praktické používání AI se začaly prosazovat otázky legitimního způsobu využití AI během výzkumu i při publikování, autenticity výstupů, autorských práv, možnosti podvodů a vůbec celkové změny v pojetí výzkumného procesu.

Vrátím-li se ke kvalitativnímu výzkumu, jeho začátky byly spojeny s papírovou podobou. V klasických učebnicích najdeme návody, jak zapisovat kódy a části textu (příští story) na papírové kartičky a uspořádávat je na velkých stolech či lepit na stěny místnosti. Významným mezníkem pro výzkumné pracovníky bylo rozšíření počítačů, které je naučily jiné organizaci práce ve všech fázích výzkumu – sběru dat, jejich analýze, interpretaci

i archivaci. S používáním počítačů mechanická práce odpadla, ale zůstávala nejdůležitější a zcela zásadní část výzkumné práce – promýšlení každého následujícího kroku či kroků, odhalování „vynořujících se“ útržků informací důležitých pro budování story, ověřování správnosti zvoleného směru uvažování a návraty ze slepých uliček.

Pro kvalitativní postup je typické, že není předem formován žádným empirickým modelem, je proměnlivý a teorii buduje postupně. Jsou povoleny rozdílné interpretace týchž dat, které se mohou lišit podle zvolených strategií a taktik analýzy. Je to jeho silnou (a zároveň v jiném ohledu slabou) stránkou. Subjektivní vliv badatele, jeho vzdělanost, zkušenost, morálka a odpovědnost jsou rozhodující. Kvalita výsledku je ověřována hodnocením oponentů a zájmem čtenářů. Také jejich subjektivní postoje se mohou výrazně lišit, a proto kvalitativní výzkum a jeho výsledek jsou komplexem vzájemně se ovlivňujících proměnlivých elementů, který má rysy jak vědeckého, tak uměleckého díla. V každém případě výzkumný proces závisí na charakteru dat, s nimiž badatel pracuje.

A zde se objevuje další vývojový mezník – rozšíření sociálních médií. Sociální sítě umožnily rychlé sdílení všech druhů dat, vytváření sociálních bublin, a tedy i vědomé či podvědomé ovlivňování a formování veřejného mínění, názorů a postojů. To se nutně odráží ve způsobu komunikace mezi lidmi. Původní idea, že sdílení bude podporovat společenskou diskuzi a posilovat vzájemný respekt mezi skupinami rozdílných názorů, protože okamžitá reakce umožní vysvětlit jakékoliv rozpory, se změnila spíše v opak. Možnost prosazování vlastního a potlačování odlišného názoru zesílila. Sociální sítě dnes patří (napříč spektrem věkových skupin) k fenoménu, který má velký potenciál příznivě i nepříznivě ovlivňovat kvalitu života. Při nepříznivém hodnocení těch jinak smýšlejících odlišné věkové skupiny uvádějí téměř shodné argumenty – nezkušenost a manipulovatelnost mladých a naivitu a ovlivnitelnost starých osob. A navrhují různá omezení, zpravidla restriktivní povahy.

Všechna tato předchozí vývojová stadia způsobů sběru, analýzy a interpretace dat se v AI zesilují a vytvářejí další stupeň využití i zneužití informačních technologií.

Není pochyb o tom, že AI je dnes součástí vědecké práce, bude se využívat a bude dělit odbornou veřejnost na ty, kterým usnadní práci a pro které bude přínosem, a ty, kteří se jí budou vyhýbat a budou proto v mnoha

ohledech znevýhodnění. Zároveň zde budou uživatelé, kteří budou přijímat všechny výhody AI, včetně těch, které jsou sporné či na hranici legitimacy, a ti, kteří budou velmi kritičtí a budou se zabývat hranicemi legitimního a nelegitimního využívání AI. Jinak řečeno, uživatele důvěřivé a ověřující.

V různých obměnách, podle odborného zaměření autorů, se opakuje základní myšlenka – AI může lidstvo zachránit, anebo zničit. To se ovšem dá říci o kterémkoliv vynálezu – novými léky počínaje a masovým užíváním informačních technologií konče. Přinejmenším v tom smyslu, že člověk nahradí své vzorce řešení problémů a uvažování snazší verzí, kterou mu poskytne ten či onen vynález, a posléze ztratí schopnost nějaký vzorec řešení sám vytvořit.

V tomto smyslu o přínosu či nebezpečí AI hovoří Cyril Höschl (2023a): „i u umělé inteligence se na určitém stupni vývoje nejspíš uplatní to, co britský evoluční biolog John Maynard Smith a americký populační genetik George Robert Price ve svém společném článku, publikovaném v časopise Nature (1973), nazvali ‚evolučně stabilní strategie chování‘ (viz Reflex 8/2022). To je strategie, jež se v přirozeném výběru ustálí, protože nemůže být vytěsněna jinou strategií...“

Uváděné příklady (papouščí populace napadená klíšťovou encefalitidou či zneužívání falešného poplachu) se v jiné podobě vyskytují už od pradávna v různých náboženských či společenských textech (hladovějící s dlouhými lžícemi, kteří sami sebe nakrmit nemohou, ale do cizích úst dosáhnou apod.). Demonstrují skutečnost, že populace, ať lidská, či zvířecí, nepřezívá, pokud v obtížné situaci nespolupracuje. Pokud procento nespolupracujících a pouze využívajících jiné přesáhne určitou míru, začne populace vymírat a poté se pragmaticky prosazuje opět altruismus, který přežití napomáhá. „Oscilace poměru mezi nimi se vždy ustálí na určité hodnotě, jež sice nepředstavuje ideální svět, ale svět evolučně stabilní. Nežijeme tedy v nejlepším ze všech možných světů, jak tvrdil Leibniz, ale v nejstabilnějším. A to může mít své výhody.“ (Höschl, 2019).

Přijmeme-li tato východiska, pak nás čeká oscilace mezi legitimním využíváním a nelegitimním zneužíváním AI, která se nejspíše projeví v nutnosti zcela jinak definovat hodnotící parametry vědeckých prací. Financování institucí je postaveno na vykazovaném množství vědeckých výstupů; jejich autorství lze doložit procentem zapojení jednotlivých badatelů. Tyto

parametry jsou stále zpřesňovány a upravovány tak, aby se zamezilo zmnožování publikací jejich fragmentací na dílčí části a cirkulací jmen autorů (přední místa v pořadí autorství jsou hodnocena vyššími procenty zapojení).

Kvalita vědeckých prací je hodnocena oponentskými posudky a čtenářským ohlasem. Někdy jsou v korelaci, jindy nikoliv, protože obě strany (čtenáři i oponenti) také do hodnocení vnášejí své subjektivní názory, znalosti a zkušenosti. Existuje možnost přenechat posuzování AI, čímž ale výsledek posuzování nebude objektivnější, neboť značná část výstupů sociálních věd není měřitelná matematicko-statistickými parametry nebo zcela jednoznačnou slovní terminologií a AI bude používat pro hodnocení jen to, co je v „korporu“, z něhož své výstupy generuje. Domnívám se, že u zcela originálních prací buď vůbec nemá z čeho čerpat, nebo výchozí základna není adekvátní pro posuzované dílo.

Do využívání AI, jako další dosud neznámý prvek, vstupují marketingové strategie výrobců AI aplikací. Existují placené (dokonalejší) verze a neplacené (jednodušší) verze. Pokud si vydavatelé vědeckých publikací stanoví podmínky, že při využití AI má být používáno jen placených verzí (případně mají být preferovány), rozjedou sice velmi lukrativní byznys pro zainteresované subjekty, ale ze soutěže vyřadí velkou část výzkumníků a autorů, kteří k placeným verzím nebudou mít přístup. Doposud se kvalita publikace, zejména v rešeršní části práce, posuzovala podle toho, jak je autor vzdělaný, sečtělý a jak dovede získané poznatky kompilovat, komparovat, případně je používat jako inspiraci pro vlastní myšlení.

Pokud tuto část, vyhledávání a studium literatury, za badatele dělá AI a předkládá mu hotový produkt tak kvalitní, že oponent nepozná rozdíl, je sporné, zda to je ještě pomoc badateli, či už podvod. Pokud navíc i hodnocení publikace je zadáno AI, dostáváme se do začarovaného kruhu, v němž už autor a oponent zapotřebí nejsou.

Výzkumná práce je intelektuální činností, která člověku napomáhá udržovat si aktivní myšlení a aktivní způsob života. Podobně jako když fyzicky nenamáhá svaly, jeho tělo ochabuje a ztrácí pohyblivost, nenamáhá-li mozek, jeho myšlení se stává jednodušším a jednodušším. Lze to pozorovat u psychicky nemocných osob nebo u pohodlných studentů, jejichž slovní zásoba a okruh intelektuálních zájmů a znalostí jsou postupně redukovány

na chaotickou změň různorodých poznatků. Přístup ke kvalitním internetovým vyhledávačům informací nic neřeší; bez hlubšího vzdělání člověk neví, co má hledat, a pokud se to dozví, neumí získanou informaci zasadit do znalostního rámce, v němž by měla smysl a logiku.

V diskuzích o pokusech AI přepsat originální umělecký text se publicisté shodují v tom, že AI není schopna zachytit barvitost jazyka „vybočením z přijatých konvencí. Umí se naučit pravidla, ale neumí – v rámci těchto pravidel – inovovat“ (Petráček, 2023).

Nemusí se jednat jen o umělecké dílo se specifickým uměleckým jazykem. I při anketě mezi denními a dálkovými studenty ČZU se ukázalo, že na tyto otázky AI odpovídala spisovně, „zprůměrovaně“ a alibisticky. Odpověď na otázku „Na jaké téma by se měl soustředit současný výzkum české společnosti?“ byla téměř shodná, pokud se v zadání zaměnila česká společnost za britskou. Rozdíl byl pouze v rozšíření o další dvě britská témata, brexit a migraci.

Odpovědi studentů naopak autenticky odrážely jejich momentální zájmy a starosti. Nesnažili se postihnout šíři problémů české společnosti, soustředovali se na to, s čím se právě ve svém životě setkávají. Jejich vyjadřovací schopnosti byly různé, od kostrbatých až nesrozumitelných vyjádření, pravopisných a stylistických chyb až k přesně formulovaným odpovědím s využitím bohaté slovní zásoby.

Vzdělávací instituce v současné době řeší úkol, čím nahradit způsoby zkoušení na dálku a psaní odborných textů. Nabízí se preference ústního zkoušení či písemných odpovědí před komisí místo online testů. To je ovšem časově mnohem náročnější než dosavadní způsob. Bakalářské a diplomové práce některé univerzity ruší. Čím je nahradit, to je diskutovanou, ale dosud nezodpovězenou otázkou. Jejich smysl byl právě v tom naučit studenta samostatnému myšlení, orientaci v odborné problematice, práci se zdroji a formulování vlastního názoru.

Josef Šlerka a Jakub Sedláček (2023) publikovali doporučení pro vědecké a výzkumné pracovníky, které shrnuje návrh hlavních zásad pro používání AI. S jejich doporučeními lze souhlasit – transparentnost, etičnost, reprodukovatelnost jsou nezbytným předpokladem výzkumné práce. Rovněž

asistenční role AI je mimořádným přínosem pro badatele, ale musí být doložena.

Dodržovat tyto požadavky je poměrně náročné a není jasné, jak sankcionovat badatele, kteří tak budou činit jen částečně či vůbec. Doplnovat každý výzkum zvláštním souborem s výstupy, prompty a nastavením modelů, dokládat původ dat pro testování modelů, zveřejňovat kódy v kvalitativních výzkumech a uvádět úplné a přesné informace o nastavení parametrů v obecně dostupných modelech vzbuzuje otázky, jaký výzkumný postup lze ještě chránit autorským právem a jaký už nikoliv.

V kvalitativním výzkumu ovšem podobné návrhy nejsou nic nového. Podobají se požadavkům na verifikaci výzkumných nálezů, aby byla zaručena transparentnost výzkumu a etičnost ve všech výzkumných krocích (Miles & Huberman, 1994). Autoři badateli doporučují triangulaci technik, mnohočetná nezávislá měření, hledání nových pramenů k témuž tématu, iniciaci jiného způsobu uvažování o datech, zdvojenou kontrolu nálezů a vícečetných způsobů dokazování. Za nejspolehlivější kontrolu však považují audit, čili systematické přezkoumání dané studie externím hodnotitelem.

Minimální soubor pro verifikaci by měl obsahovat:

- Rozhodnutí v tvorbě vzorku, jak uvnitř případů, tak mezi případy.
- Postupy sběru dat a použité nástroje.
- Sumarizaci databáze: velikost a postup vytváření.
- Software (pokud byl použit).
- Přehled použitých analytických strategií a taktik.
- Hlavní závěry podpořené zobrazením klíčových dat.

Externí auditor by pak měl odpovědět na šest základních otázek:

- Jsou nálezy podloženy daty? (Jsou vzorky přiměřené? Jsou data správně zvážena?)
- Jsou závěry logické? (Jsou analytické strategie a taktiky použity správně? Jsou vyjmenována alternativní vysvětlení?)
- Jsou kategorie vhodně strukturovány?
- Jsou ospravedlněny změny rozhodnutí a metodologické posuny?

- Jak dalece mohlo dojít ke zkreslení způsobenému badatelem? (Chybné předběžné závěry, neprobádaná data v terénních poznámkách, absence vyhledání negativních případů, chybějící empatie?)
- Jaké byly použity strategie pro zvýšení věrohodnosti? (Externí čtenáři a oponenti, zpětná vazba na informátory, vnější recenze?).

Ovšem zároveň Miles a Huberman přiznávají, že podobné audity se téměř neprovádějí. Nedodržení tohoto postupu Miles a Huberman kritizují následovně:

„...kvalitativní studie nemohou být ověřeny, protože badatelé nezveřejňují svou metodologii a nezveřejňují svou metodologii proto, poněvadž neexistují pevně ustanovené kánony nebo konvence pro takové konání.“

Od autorů je vyžadováno vedení dokumentace od začátku až do konce, ale shromáždění a předložení adekvátní dokumentace je časově velmi náročné, pečlivá digitalizace dat pomůže, ale je rovněž pracná; značná část kvalitativních studií (podle Milese a Hubermana odhadem asi polovina) nemůže být z různých důvodů reprodukována, dokonce ani původními badateli. „Takže je potřeba uvažovat o rozumném standardu a neprosazovat nerealistické požadavky. Je nutno si uvědomit, že i transparentnost má svá rizika. Například terénní poznámky v počítačových souborech dostupné pro re-analýzu, i s předpokládanou de-identifikací, otevírají možnost útoku na soukromí respondentů. Každý realistický přístup k metodologické transparentnosti se musí zabývat nejen technickými, ale i etickými požadavky.“ (překlad a parafráze Majerová, 2016).

Shrneme-li vše, co doposud víme o kvalitativním přístupu, vidíme obrovské a stále nevyčerpané možnosti tvůrčích přístupů a nových pohledů na zkoumanou realitu. Vracíme se k závěrům z našeho semináře kvalitativních metod z roku 2016: „...znovu a znovu si musíme pokládat otázky týkající se vztahu objektivity a subjektivity, pravdivosti a iluze, interpretace a re-interpretace, ale především otázky vztahující se k našim odborným (ale i lidským a morálním) kvalitám.“ (Majerová, 2016).

Shrneme-li vše, co doposud víme a nevíme o AI, je nesporné, že se bude dále vyvíjet a nevyhneme se kontaktu s ní. Náš dialog s ní se vytváří, doufáme, že nebudeme jen pasivními objekty. Víme, že je zpochybněna

autenticita sdělovaných informací. Jaké kontrolní mechanismy je možno vytvořit a nastavit? To zatím přesně nevíme. Naopak víme, že pojmy originalita, autorství a tvořivost budou nabývat na významu. Bezpochyby se stanou předmětem diskuze nejen metodologických seminářů.

Bibliografie

- Horáková, K. (2020). *Digitální technologie: Dobrý sluha, nebo zlý pán?*
Dostupné z: <https://blog.audiolibrix.cz/zivotni-styl/digitalni-technologie-dobry-sluha-nebo-zly-pan/>
- Höschl, C. (2019). Máme se nejlíp, jak jsme se kdy měli. *Reflex*, 24/2019, str. 64.
Dostupné z: <http://www.hoschl.cz/?text=6258&lang=cz>
- Höschl, C. (2023a). Hlupci, blbci a AI. *Reflex.cz*, 21/2023, 24. 5. 2023. Dostupné z: <https://www.reflex.cz/clanek/komentare/119002/cyril-hoschl-hlupci-blbci-a-ai-co-kdyz-bude-mozne-stvorit-umele-inteligentniho-blba.html>
- Höschl, C. (2023b). Je možné v brzké době zapojit umělou inteligenci do řízení naší společnosti? *Reflex.cz*, 4. 6. 2023. Dostupné z: <https://www.reflex.cz/clanek/komentare/119888/cyril-hoschl-je-mozne-v-brzke-dobe-zapojit-umelou-inteligenci-do-rizeni-nasi-spolecnosti.html>
- Huberman, A. M., & Miles, M. B. (1994). Data management and analysis methods. In N. K. Denzin & X. S. Lincoln, *Handbook of Qualitative Research*. Sage, Thousand Oaks, CA.
- Majerová, V. (2016). *Matoucí rozmanitost: hranice tvůrčí interpretace v kvalitativním výzkumu*. Seminář Kvalitativní metody II.
- Neff, O. (2023). Den, kdy zemřelo slovo. *Lidové noviny*, 30. listopadu 2023, str. 8.
- Pěchoušek, M. (2023). Bránit se AI při psaní esejí je chyba. *Lidové noviny*, 30. listopadu 2023, str. 10.
- Petráček, Z. (2023). Jak porušit pravidla? *Lidové noviny*, 13. září 2023, str. 13.
- Preuss, O. (2024). *Je obrázek vytvořený AI autorským dílem?* Dostupné z: https://dostupnyadvokat.cz/blog/autorske-dilo?utm_source=ecomail&utm_campaign=2024_01_dan_z_nemovitosti&utm_medium=email&utm_term=74785&ecmid=4079
- Romportl, J. (2023). *Umělá inteligence může lidstvo spasit anebo zničit*. Dostupné z: <https://podcasts.google.com/feed/aHR0cHM6Ly9mZWVkcyc5idXp6c3Byb3V0LmNvbS82ODEMTUucnNz/episode/QnV6enNwcm91dC0xMzY3ODl3Nw?ep=14>
- Šlerka J., & Sedláček, J. (2023). Doporučení pro vědecké a výzkumné pracovníky. Dostupné z: https://ai.cuni.cz/AI-13-version1-03_vedavyzkum.pdf

Umění klást si správné otázky aneb Co všechno za nás ChatPGT (ne)napíše

Marie Heřmanová
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i

Psát o umělé inteligenci je složité mimo jiné proto, že ani v akademické komunitě zatím neexistuje shoda na tom, zda nějaká umělá inteligence vlastně existuje, nebo ne. Oba pojmy v sousloví *umělá inteligence* jsou vlastně problematické. Pokud za umělé (artificial) označíme to, co není vyrobeno člověkem (tedy umělé jako opak lidského), pak je to u současných forem „umělé inteligence“ sporné, protože do jaké míry je nástroj, který se učil na bilionech dat vytvořených lidmi, nelidský? A do jaké míry je inteligentní, když vlastně jenom opakuje, co už jsme my lidé napsali nebo vytvořili – i když to opakuje v nečekaných a nových kombinacích, které by člověk pravděpodobně nevymyslel?

Spor o to, co to znamená „umělá“ a co „inteligence“, a pokládání otázek podobných těm zmíněným výše zároveň vystihuje značnou část akademických debat okolo tzv. generativní AI. Pokud se zaměříme na vědce a vědkyně, kteří sami uměleou inteligenci zkoumají (nebo trénují a programují), pak najdeme při nutném zjednodušení dva tábory. V jednom z nich potkáme skeptiky, kteří poukazují na to, že takzvané velké jazykové modely nejsou ničím jiným než právě jazykovým modelem, a tedy nemohou dělat nic jiného než „náhodně spojovat věty a lingvistické formáty (...) na základě pravděpodobnostních informací, které kombinují bez jakéhokoliv porozumění významu“.¹

¹ „...or haphazardly stitching together sequences of linguistic forms (...) according to probabilistic information about how they combine, but without any reference to meaning” (Bender, E. M.,

Autorkou tohoto výroku je lingvistka a profesorka na Washingtonově univerzitě Emily M. Bender, která je rovněž autorkou dnes již proslulé metafory „stochastického papouška“, jež podle ní nejlépe vystihuje to, jak tyto modely vlastně fungují (a proč je nemáme nazývat inteligentními). Na druhé straně pak máme tábor lidí přesvědčených o tom, že umělá inteligence je už nyní natolik mocná, že nám hrozí takzvaná technologická singularita – tedy bod zlomu, za kterým už bude vývoj AI zcela mimo naši kontrolu a následky pro lidstvo budou nedozírné (a zároveň proti nim budeme bezmocní). Pravděpodobně jedním z nejviditelnějších zastánců tohoto tábora je Eliezer M. Yudkowskí, výzkumník a zakladatel vlastního výzkumného institutu MIRI (Machine Intelligence Research Institute).

Pro sociální vědce a vědkyně, pro které byly pojmy jako „velké jazykové modely“ ještě nedávno celkem neznámým pojmem (alespoň pokud mohu soudit podle sebe), je poměrně složité se v této diskusi plně skepticky znějících nebo naopak apokalyptických tvrzení zorientovat. Pro ty z nás, jejichž výzkum se jakkoliv týká technologií a jejich sociálního rozměru, tedy pro kohokoliv, kdo zabrousí do disciplín jako digitální sociologie nebo antropologie, nabývá tato otázka téměř palčivých rozměrů, protože se nelze zbavit dojmu, že bychom tomu nějakým způsobem rozumět měli – i kdyby jenom proto, abychom si dokázali klást správné výzkumné otázky. V začínající sociálněvědní diskusi o tom, jak ke generativní AI přistupovat, se ale už nyní rýsují zajímavé okruhy zkoumání, ve kterých jsou sociologická imaginace a porozumění společenskému kontextu technologií (tedy aspekty, které často chybí v diskusi programátorů a lingvistů) nepostradatelné.

Jedním z příkladů intenzivní diskuze o tom, jaký může mít a má generativní AI hmatatelný dopad na společnost (bez ohledu, zda skutečně umí to, co propagují její zastánci, nebo zda si pouze myslíme, že to umí), je například aktuálně probíhající a ostře sledovaný soudní spor mezi vydavatelem New York Times a společnostmi Open AI (která stojí za ChatGPT) a Microsoft (hlavním majitelem Open AI), který se soustředí na to, zda ChatGPT porušuje, nebo neporušuje autorská práva. Není ovšem bez zajímavosti, že Open AI se k porušování autorských práv v podstatě přiznala už loni

Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmargaret Shmitchell. 2021. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? . In *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21)*. Association for Computing Machinery, 610–623. <https://doi.org/10.1145/3442188.3445922>

v prosinci ve vysvětlujícím dopise pro britskou Sněmovnu lordů, ve kterém přiznává, že bez porušování autorských práv (která dnes pokrývají většinu online dat) by ChatGPT nemohl fungovat. Tvrdí ale (v onom dopise i v obhajobě u soudu), že technologická inovace a výhody, které nástroj nabízí, jsou tak zásadní, že to zkrátka prostě jinak nejde. A tady už se nabízí zajímavá otázka – může skutečně nějaká technologická inovace být tak zásadní, že nemusí dodržovat legální rámce? Kdo a jak tuto zásadnost posoudí? Co to potom vypovídá o platnosti a univerzálnosti těch legálních rámců jako takových? A nemusíme pak náhodou diskutovat o tom, jak si vůbec onu technologickou inovaci představujeme – můžeme to například posoudit podle toho, kolik lidí z ní skutečně bude mít prospěch? Na tyto otázky si těžko vývojáři generativní AI budou odpovídat sami, protože to není v jejich zájmu a ani na to nemají potřebné znalosti. Probíhající soudní proces je tak dobrou ukázkou toho, proč bychom se jako sociální vědci neměli nechat odradit argumentem: „Nerozumíš tomu, jak ta technologie funguje, takže ji nemůžeš komentovat.“ Mediální teoretici už dlouho komentují, jaký dopad na společnost má například rozvoj masových médií jako televize nebo rádio, aniž by nutně museli sami umět televizi nebo rádiový přijímač sestavit.

Spor o autorská práva zároveň do jisté míry reflektuje podobné debaty o tom, kdo, jak a proč může využívat naše osobní data, která poskytujeme například skrze komunikaci na sociálních sítích. Jedno z řešení, které nyní navrhuje Open AI, je tzv. možnost opt-out – tedy možnost manuálně a případ od případu označit, jak se s daty, která patří mě, může zacházet. Pokud se ale podíváme na výzkumy, které mapují lidské interakce s algoritmy sociálních sítí často ryze kvalitativními metodami, jako je digitální etnografie, ukazuje se, že takový přístup se zcela míjí s realitou a kapacitou jednotlivých uživatelů (a mnohem větší smysl by dávala možnost „opt-in“, tedy naopak mít defaultně nastavená data jako svoje a poskytnout je platformě nebo jazykovému modelu jenom v těch případech, kdy se pro to sám rozhodnu). V obecnější rovině pak tato debata zrcadlí v oboru digital humanities také hojně zkoumaný problém lidské vůle a intencionálního jednání v interakci s algoritmy, který sám o sobě kopíruje dlouhodobou teoretickou diskuzi ve společenských vědách, jež by se dala shrnout jako „struktura vs. agency“.

Když odhlédneme od každodenních interakcí s technologiemi, další velkou otázkou, kterou sociální vědy mají a musí otevírat, je otázka politického a ideologického ukotvení debat o umělé inteligenci. Toto ukotvení má konkrétní materiální projevy – například fakt, že provoz ChatGPT stále vyžaduje poměrně značnou lidskou kapacitu, kterou ale zastávají vykořisťovaní pracovníci v zemích globálního Jihu. Zde je antropologický výzkum potřeba stejně jako byl potřeba v případě důkladného prostudování a popisu pracovních a životních podmínek moderátorů platform, jako je Facebook nebo TikTok (kteří v drtivé většině také pracují za pár dolarů měsíčně v zemích jako Pákistán nebo Indonésie). Produkty jako ChatGPT jsou tak nedílnou součástí globálního kapitalismu a jako takové reprodukují sociální a ekonomické nerovnosti, na kterých je postaven – což opět není kontext, který mohou odkrývat lingvisté nebo programátoři. Ti naopak často mají tendence chápat technologie samotné jako neutrální – ale mnohé společenskovední výzkumy nám ukazují, že tomu tak není a že technologie (a ChatGPT není výjimkou) v sobě mají zakódované hodnoty, předsudky a představy o světě těch, kteří je vytvářejí. Známým příkladem tohoto faktu (tzv. algoritmičeského biasu) je například fakt, že generátory obrázků typu Midjourney ke slovu radikalismus vždy vygenerují postavy, které vypadají vágně „arabsky“, nebo skutečnost, že ženy jsou v nich mnohem častěji zobrazované v sexuálně sugestivních pozicích než muži.

Technologie zkrátka neexistují a nikdy neexistovaly ve vzduchoprázdnu, ale jsou pevně ukotvené v mocenských, ekonomických a společenských strukturách, které mění a jimiž jsou proměňovány. Výzvou pro sociální vědy tedy není to, zda dokážeme, nebo nedokážeme popsat, jak velký jazykový model funguje a zda umíme dohlédnout, co dokáže. Naším úkolem je tyto struktury odhalovat, popisovat a analyzovat.

Pocit diskontinuity a hledání řádu v moderní společnosti: Reflexe semináře Kvalitativní metody ve výzkumu VIII

Miloslav Lapka

Katedra regionálního managementu a práva

Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity

I díky bouřlivému nástupu AI v posledních několika málo letech mají výzkumníci pocit, že zažívají přelomovou dobu, jakési mezidobí mezi starým světem, který právě pomíjí, a tím novým, který se však ještě nestačil zformovat a jehož obrysy teprve tušíme. Tento jev doprovází modernitu od samého počátku, onu snahu najít pevný bod, abychom jej zase ztratili v průběhu dalších změn (Martuccelli, 2008). To však nijak nesnižuje roli hledání řádu ve společnosti, její reflexe, jejího vysvětlení a jejího celkového obrazu. Pokud nechceme připustit, že jsme řízeni jinými silami, než které se dají racionálně poznat a vysvětlit, tato velká odpovědnost sociologie stále platí.

Cílem tohoto příspěvku je reflexe kvalitativního semináře, který se konal na konci loňského roku v Akademickém konferenčním centru Sociologického ústavu AV ČR v Praze. Kromě hostující instituce jej již osmým rokem spolupřátala Provozně ekonomická fakulta ČZU a Ekonomická fakulta JČU a letos se zapojila také Přírodovědecká Fakulta UJEP. Dalším důležitým cílem je metodologická reflexe současných možností využití umělé inteligence, které byl seminář věnován, a její zařazení do procesu modernity.

Z hlediska metodologického postupu se budeme věnovat fenoménu moderní společnosti, vyjdeme z něho a z jeho charakteristik, neboť klade od vzniku sociologie otázky, které nejsou a možná ani nemohou být uspokojivě zodpovězeny. Právě díky moderní společnosti jakožto společnosti

změny, společenského pohybu, nejistoty a šancí i ztrát vyvstávají otázky po míře a zajištění lidské svobody, které jsou s každou změnou jinak naléhavé, ale nikdy nevýznamné, bez ohledu na totalitní režimy, dezinformace, vymývání mozků a zákazy a překrucování faktů.

Tyto základní otázky jsou také otázkami kvalitativního výzkumu a jeho metod. A zde v posledních letech přichází ke slovu umělá inteligence, Artificial Intelligence (AI), jak ji pojmenoval v roce 1956 John McCarthy z MIT, USA. Zpočátku uměly jednotlivé AI řešit jednu určitou věc, dnes však vývoj směřuje k vytvoření obecné AI (artificial general intelligence, AGI), která by uměla zvládat různé úkoly, poznávat svět kolem sebe a učit se. A to rychleji a lépe než lidský mozek.

Kromě studia literatury a vlastního příkladu práce s AI (Bing Chat při otevřených otázkách) bylo hojně využito diskusní prostředí semináře, které svým specifickým způsobem nahradilo focus group o možnostech využití AI v kvalitativním výzkumu.

AI odpovídá na otevřené otázky

Nikdy jsme neměli k dispozici takové množství dat. O všem, společnost nevyjímaje. Dat takové různosti a takové hloubky. To samé si museli říkat sociologové s rozvojem statistických údajů. V tom samém údivu nad současnými možnostmi sběru dat by asi zůstávali tu nadšeně, tu frustrovaně stát představitelé klasických sociálních teorií. Jsme opět (a dodáváme permanentně) v mezidobí, a to i v mezidobí metodologickém z hlediska rozsahu dat, techniky sběru dat a jejich třídění. Jestliže máme AI, tak jí tuto práci, pokud možno, přenechme. Nemá přece smysl zarputile s AI soupeřit v rozsahu a třídění dat. To je jako kdybychom si nikdy nepřipustili, že počítač Deep Blue poráží Garryho Kasparova v šachu v roce 1996.

Otázkou však je, zda AI přenecháme i interpretaci dat, jejich kontext, a to zvláště u kvalitativních dat. Udělá to za nás AI? Nezbavujeme se tím patosu sociologie? A když ne patosu, tak alespoň její ambice pochopit a vysvětlit společnost? Hledat v ní řád a porozumět mu? Pro ilustraci dovolte malou ukázkou.

Tab. 1: Důležitá témata výzkumu

Otevřená otázka	AI chat přesný	AI chat kreativní	Poznámka
Na jaké téma by se měl soustředit současný výzkum české společnosti?	Změna klimatu a udržitelnost	Psychedelické látky	Pojato AI manažersky a zcela v duchu realistického paradigmatu
	Digitální transformace a technologie	Dějiny a současnost české sociologie	
	Sociální nerovnosti		
	Zdraví a wellness	Ekonomické dopady COVID-19	
	Demografické změny		

Zdroj: AI, Bing Chat

Otázky pocházejí z výzkumu prof. Věry Majerové pro zmiňovaný seminář, n = 200. Nás však zajímalo, jak na ně bude reagovat AI. Jak je vidět, jde o výčet celkem očekávaných problémů, zajímavější odpovědi jsou u kreativního nastavení AI. Při vší úctě k sociologii, dějiny a současnost české sociologie zřejmě nemají šanci se stát tématem výzkumu české společnosti. Jistou inovaci a logiku by dával výzkum psychedelických látek a jejich výskytu zvláště mezi mladými lidmi. Ovšem celkový dojem je pozitivistický. Toto jsou texty, data, fakta významná, a tudíž potřebná ke zkoumání.

Tab. 2: Klady české společnosti

Otevřená otázka	AI chat přesný***	AI chat kreativní	Poznámka
Co je největším kladem současné české společnosti?	Strategický rámec Česká republika 2030	Schopnost vytvářet a rozvíjet silné a konkurenceschopné firmy, které jsou schopné obstát na domácím i mezinárodním trhu	
	Technologický vývoj a startupy	Česká společnost je kulturně bohatá a historicky významná	Jinak položená otázka: Silné stránky české společnosti
	Demografický vývoj	Vzdělaná a inteligentní, demokratická a svobodná	
		Mírové soužití, solidarita, kreativita, inovace, humor, tradice	Jako protiklad v otázce, co je největším záparem české společnosti...

Zdroj: AI, Bing Chat

*** Společnost je AI vytrvale chápána jako podnik. Jako obchodní společnost. Silné stránky AI chápe jako důležité, palčivé problémy, nedá se prakticky použít uvedená formulace této otevřené otázky.

Je zde na první pohled souvislost s reakcí AI první otázku. Kontext byl však AI chápán dosti obtížně a více reagovala na protikladnou otázku. Onen pozitivismus čerpaný z textů, který tvrdí, že největším kladem české společnosti je to, že máme Strategický rámec Česká republika 2030, je až úsměvný.

Tab. 3: Zápory české společnosti

Otevřená otázka	AI chat přesný	AI chat kreativní	Poznámka
Co je největším záporem současné české společnosti?	Sociální nerovnosti	Sociální nerovnosti	Překrývají se často silné a slabé stránky – AI je bere i jako výzvy k překonání
	Korupce	Politická korupce	
	Environmentální problémy	Ekologické problémy	
	Demografické výzvy	Nedostatek kvalitního vzdělání, zdravotní péče, infrastruktury	
		Nízká úroveň občanské angažovanosti	
		Nedůvěra k institucím, xenofobie, rasismus, sexismus, homofobie a jiné formy diskriminace a násilí	
	Nedostatek kritického myšlení a informovanosti mezi občany		

Zdroj: AI, Bing Chat

Klady a zápory se promíchávají v obou otázkách. Pro AI jsou to výzvy, problémy k překonávání a řešení. Poněkud nepochopitelné je, proč jsou to jednou environmentální problémy a podruhé ekologické problémy. Kreativní nastavení nabízí soudobé slabé stránky české společnosti, které jsou očekávané, ale nemusí být chápány běžně jako celospolečenský problém.

AI klade otevřené otázky pro sociologii – diskuse

Celkem jednoznačně z tohoto jednoduchého úkolu pro AI vyplynulo, jak klíčový je kontext. Kontext otázek je často mlhavě chápán, vyžaduje vysvětlování, zpřesnění, opačné otázky atd., ale to se časem jistě s vývojem AI zpřesní.

Odpovědi jsou pojaty manažersky a zcela v duchu Durkheimova realistického paradigmatu – sociální fakta jsou věci... Chybí (zatím?) chápající sociologie v duchu Weberovského pojetí motivace. Pozitivismus je při hledání odpovědí AI na prvním místě.

Důležité otázky, které nám AI klade, jsou však následující: Budeme AI brát jako autoritu pro dialog? Je AI asistent, nebo partner? Je to další „integrovaný“ respondent, je to Weberovský konstrukt ideálního typu? Jde AI proti Weberově poznávací pluralitě?

Z metodologického hlediska pro kvalitativní výzkum přináší AI následující klady:

- + Umění klást přesné otázky a formulovat kontext z hlediska výzkumníka se naopak zvyšuje při používání AI.
- + Umění interpretace není vůbec nahrazena AI.
- + Kreativita myšlení výzkumníka není svazováno AI.¹

AI v kvalitativním výzkumu se stává tématem v marketingu, ve vzdělávání a především v lékařství (Ciechanowski, Jemielniak, & Gloor, 2020; Lombi & Rossero, 2023; Christou, 2023). Poslední z uvedených studií zmiňuje akademické bariéry, které brání většímu rozšíření AI. Je to strach ze ztráty akademického kreditu, pokud akademik AI používá, nebo naopak ji používat neumí, obavy z nepřesností, zavádějících citací, obavy z odmítnutí článku, pokud je v něm AI uvedena. V souladu s našimi závěry vyznívá např. studie Morgana (2023), kde autor poukazuje na výhody AI v analytickém třídění dat a zároveň na slabé stránky AI v jejich interpretaci.

¹ Pro úplnost budiž zopakováno, že bylo použito běžných dostupných verzí AI Bing Chat, ChatGPT 3.5 a Bing.com Images a autor je v roli běžného uživatele AI.

Může AI vyřešit pocit diskontinuity jedince v moderní společnosti?

Vraťme se obloukem na počátek našeho příspěvku. Diskontinuita plyne ze své podstaty z permanentního stavu krize moderní společnosti. Sociolog je stále na spojnicích dvou epoch, v mezidobí, kde se mísí staré a nové, i přes jeho často marnou, ale poctivou snahu pojmenovat tyto zlomy a určit hranice. Hodnoty, ani jejich ohrožení nejsou přesně definovány. Stísněnost, osobní nesnáze, lhostejnost jsou pocítovány jako závažný veřejný problém. Problémy se přesunuly z veřejné sféry do sféry individuálního života: „... častý pocit neklidu ve veřejnosti a četná rozhodnutí obrovského strukturálního významu se nestávají veřejně diskutovaným problémem. Pro ty, kdož akceptují takové základní hodnoty, jako jsou rozum a svoboda, představuje právě stísněnost osobní nesnáze a právě lhostejnost závažný veřejný problém. A tento stav – stav stísněnosti a lhostejnosti – je význačným rysem naší doby.“ (Ch. W. Mills o společnosti po 2. světové válce; Mills, 2008, str. 16).

Ona frustrace a nenaplnění jsou obvykle interpretovány jako individuální nenaplnění. To je docela pohodlná pozice Evropy a USA. Ovšem ono nenaplnění v modernismu má i rozměry velkých skupin, celých etnik.

Máme mysli nejen válku na Ukrajině a v Izraeli, ale i „mírové“ působení globálního trhu například v Mexiku, kde zvýšení vývozu tequily znamená konec nejen pro tradiční rodinné farmy, ale také pro krajinu, kde pole, zeleň a lesíky jsou nemilosrdně nahrazeny plantážemi agáve. Slovo regulace nemá žádnou váhu, globální trh nezná detaily individuálních osudů. To je nekonečné výzkumné pole nejen pro kvalitativní výzkum a jeho metody. Je to pole pro konstrukci historického smyslu společnosti, jakkoli je dočasný.

Tento pocit diskontinuity a pomoci v nalézání řádu ve změně by mohl vyřešit program s velkým P. Samozřejmě jde o nadsázku, ale ne tak absurdní, jak by se mohlo na první pohled zdát. Jedním z programů je třeba NVivo, lépe řečeno marketingový tah na naši výzkumnou nejistotu ve smyslu objektivitativy kvalitativního výzkumu. Jde o metodologické srůstání kvalitativního a kvantitativního výzkumu – program s velkým P nás přesvědčuje, že vytvoříme myšlenkové mapy, klastry, ukáže nám podobně jako statistické metody to, co sociolog ve výzkumu nevidí, neslyší. Člověk je omylný, pomalý, předsudečný, nedokonalý a veskrze subjektivní tvor.

„Odhalte bohatší poznatky a vytvořte jasně formulovaná, obhajitelná zjištění podložená přísnými důkazy. Dosáhněte a předložte platné, obhajitelné závěry, abyste vytvořili efektivní výsledky. Ptejte se kriticky na svá data a najděte vzory a spojení, která nejsou ručně možná.“ (Nvivo, n.d.)

Vytváří se dojem, že s NVivo znamená konec se subjektivitou, neurčitostí, pochybnostmi a víceznačností kvalitativního výzkumu: „Work more efficiently, conduct deeper analysis from more sources, and defend your findings with Nvivo.“ (Nvivo, n.d.)

Nerezignovaná sociologie na závěr

Udělá to někdo za nás, ono hledání řádu, onu interpretaci modernity, interpretaci současného stavu společnosti? Ano, jistě. Může to udělat budoucí nebo již existující Program, bude to další úloha na cestě v sebeučením AI. Udělá to za nás, nikoli však nutně pro nás...

Bibliografie

- Ciechanowski, L., Jemielniak, D., & Gloor, P. A. (2020). Tutorial: AI research without coding: The art of fighting without fighting: Data science for qualitative researchers. *Journal of Business Research*, 117, 322–330. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.012>
- Harrington, A. (2006). *Moderní sociální teorie*. Praha: Portál.
- Christou, A. P. (2023). A critical perspective over whether and how to acknowledge the use of Artificial Intelligence (AI) in qualitative studies. *The Qualitative Report*, 28(7), 1981–1991. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2023.6407>
- Lombi, L., & Rossero, E. (2023). How artificial intelligence is reshaping the autonomy and boundary work of radiologists. A qualitative study. *Sociology of Health & Illness*. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13702>
- Martuccelli, D. (2008). *Sociologie modernity*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mills, Ch. W. (2008). *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.
- Morgan, D. L. (2023). Exploring the use of Artificial Intelligence for qualitative data analysis: The case of ChatGPT. *International Journal of Qualitative Methods*, 22. <https://doi.org/10.1177/1609406923121124>
- Nvivo. (n.d.). Získáno 12/2023 z: <https://alfasoft.com/software/statistics-and-data-analysis/qda-qualitative-data-analysis/nvivo/>

Reese, B. (2022). *Čtvrtý věk: Inteligentní roboti, myslící počítače a budoucnost lidstva*. Zoner Press.

Sociologická encyklopedie. (n.d.). Získáno 12/2023 z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/>

Šíření ChatGPT ve společnosti a jeho vliv na digitální nerovnost

Jakub Janouš
Katedra sociologie
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Příchod nástrojů, jako je ChatGPT, přináší nové otázky ohledně role, kterou tyto technologie hrají v našich každodenních životech. V době vzestupu umělé inteligence se stále více autorů zaměřuje na to, jak tyto technologie mění způsob, jakým komunikujeme, pracujeme a vnímáme sami sebe v sociálním kontextu. Podobným výzkumem je i mé zkoumání technologie ChatGPT. Konkrétně to, jakým způsobem socioekonomické pozadí uživatelů přispívá k rozdílnému přístupu k ChatGPT, v čem spočívají rozdíly ve využívání a komunikaci s ChatGPT a jaké faktory k těmto rozdílnostem přispívají. Dále zkoumám, jak využívání a komunikace s ChatGPT ovlivňuje chování uživatelů v různých oblastech života, jako je trh práce, rozhodování se, sociální komunikace, vědění či každodenní aktivity.

Následující text je stručnou rekapitulací mých prvních zjištění v rámci první fáze mého výzkumu, které byly rovněž prezentovány v rámci 12. olomoucké sociologické konference na podzim 2023. Jedná se o explorativní sondu, která ukazuje vnímání ChatGPT současnými uživateli a toho, jak k této technologii přistupují, jak s ní pracují a jaký to má vliv na jejich každodenní život. S pomocí teorie difúze inovací popíšu, jakým způsobem dochází k šíření služby ChatGPT mezi uživateli a jaký vliv má toto šíření na digitální nerovnosti.

Teoretické ukotvení tématu

Abych mohl lépe vysvětlit, jakým způsobem se šíří ChatGPT ve společnosti, využiji k tomu rámec difúze inovací. Tato teorie je dnes známá zejména díky Everettu Rogersovi. Ten ji sice nevymyslel, zato se ale významně zasadil o její popularizaci. Teorii lze obecně shrnout tak, že ve většině případů, kdy se šíří nějaká inovace, stojí za jejím šířením tzv. inovátoři. Jedná se o lidi, kteří jsou otevřeni nové myšlence, a jsou tedy ochotni inovaci vyzkoušet. Tito inovátoři se následně podílí na šíření novinky dál, což vede k tomu, že stále více lidí ji začíná zkoušet také. Katz v tomto kontextu mluví o významné roli názorových vůdců, kteří se značnou měrou zasazují o šíření dané myšlenky v populaci. Nakonec vlivem šíření inovace dojde k postupnému nasycení v populaci a k většinovému společenskému přijetí (Katz, 1957). Rogers definoval pět skupin, které postupně danou technologii přijímají: *inovátoři*, *první osvojitelé*, *pohotová většina*, *pozdější většina* a *zpozdílí* (Rogers, 2003). Kaminski ještě doplňuje, že se v některých textech může vyskytovat i skupina tzv. *neosvojitelů* (Kaminski, 2011). Podle zjištění agentury Ipsos z konce roku 2023 vyzkoušelo ChatGPT 21 % české populace. Nicméně na každodenní frekvenci využívá ChatGPT pouhá desetina uživatelů. Z toho lze vyvozovat, že všechny mé participanty můžeme zařadit do Rogersovy skupiny *prvních osvojitelů*.

Na druhou stranu šetření Ipsosu z března 2023 ukázalo, že třetinu lidí, kteří ChatGPT vyzkoušeli, první zkušenost natolik odradila, že se rozhodli tuto technologii nadále nevyužívat (Ipsos, 2023). Radhakrishnan a Chattopadhyay rozsáhlým přehledem literatury týkajícím se determinantů a bariér v procesu přijímání umělé inteligence ve společnosti navázali na Rogersovu práci a určili faktory, které jsou podle nich důležité při šíření nové technologie. Pro jedince jsou důležitými faktory důvěra, bezpečnost, kupní cena, vnitřní motivace, sociální vliv či utilitární přínos. Jak však ukazují ve zjištěních níže, ne všechny tyto faktory jsou pro přijímání ChatGPT relevantní a pro jeho stabilní využívání zásadní (Radhakrishnan & Chattopadhyay, 2020).

Brady D. Lund pak v kontextu teorie difúze inovací upozorňuje na důležitou roli *prvních osvojitelů*, tzv. *early adopters*, při procesu šíření umělé inteligence ve společnosti, kteří svými zkušenostmi a jejich sdílením přispívají k šíření dané technologie. Lund mluví o výměně informací mezi jednotlivci i mezi jednotlivými společenskými segmenty jako o určitém katalyzátoru,

který přispívá k šíření nové technologie. Každý jedinec provádí na základě jemu dostupných informací analýzu nákladů a přínosů využití technologie, kterou před tím neznal, respektive s ní neměl přímou zkušenost (v tomto případě ChatGPT). Lund sice dále zdůrazňuje velký vliv vnitřní motivace u prvních osvojitelů, která často stojí v pozadí ochoty si danou technologii vyzkoušet. Naopak vlivem sdílených informací mezi prvními osvojiteli a dalšími společenskými segmenty na využívání nové technologie se již zabývá spíše okrajově. Nakonec si však sám pokládá otázku, jaký vliv mohou mít počáteční znalosti na samotné využívání umělé inteligence. Připouští, že informace, které má uživatel k dispozici před začátkem interakce s umělou inteligencí, mohou ovlivnit jeho následné použití a navrhuje to jako prostor pro další výzkum (Lund, 2020).

Jeho úvahu potvrzují i má zjištění, kdy z analýzy rozhovorů vyplynulo, že informace získané uživatelem před samotnou interakcí ovlivnily a formovaly jeho očekávání. Uživatel si tak může vytvářet určité významy, podle kterých pak k dané technologii přistupuje a následně s ní komunikuje. Takové chování uživatelů se do určité míry projevilo už u předchozích, jednodušších pokusů o konverzační umělou inteligenci. Elwany ve své práci zaměřené na používání Cortany¹ popisuje, jak způsob komunikace a pokládání dotazů ovlivňuje užívání virtuálního asistenta. Uživateléské dotazy při tom rozděluje podle toho, zda si s nimi dokáže Cortana poradit, nebo ne. Špatné pokládání dotazů, se kterými si Cortana nedokáže poradit, vyúsťuje, podle jeho zjištění, na straně uživatelů v oslabení potenciálu technologie i nadále využívat. Naopak ale u uživatelů, kteří dokázali formulovat své dotazy pro Cortanu srozumitelně, došlo k větší integraci této technologie do určitých aspektů každodenního života. Elwany sice upozorňuje na rozdíly mezi uživateli v pokládání otázek, a tím pádem i ve způsobilosti využívat schopností Cortany, ale dále naznačuje, že schopnosti Cortany pro uživatele stále nebyly na tak vysoké úrovni, aby došlo k začlenění technologie do většího množství každodenních činností (Elwany, 2014).

Při zkoumání uživatelů ChatGPT je pro mě však důležité, že schopnost správného formulování dotazů může vést k rozdílům ve využívání podobné technologie. V rámci teorie difúze inovací bylo již zjištěno, že podobný typ technologie se nejdříve šíří mezi lidmi s vyšším statusem. Specificky pak

¹ Cortana je virtuální asistent od společnosti Microsoft.

mezi mladými technicky orientovanými muži z urbánních oblastí (Lupač, 2018). Tím se dostávám k pojmu digitální propast, jenž označuje novodobý typ sociální nerovnosti, který je důsledkem nerovného přístupu k digitálním technologiím. Například od internetu se obecně čekalo, že pomůže vyrovnat společenské rozdíly a demokratizuje přístup k informacím (Castells, 2002). Jak ale dnes již víme, internet jako takový spíše nerovnosti ve společnosti prohloubil (Lutz, 2017). Je proto zajímavé podívat se touto optikou i na ChatGPT.

Výzkum digitální propasti se během let vyvíjel: Od počátečního zkoumání fyzické roviny digitální propasti spočívající ve studiu nerovnosti způsobené přístupem k internetu a kvalitou vybavení, objevujícího se především v 90. letech minulého století, došlo následně k přesunutí pozornosti na nerovnou distribuci dovedností, motivací a způsobu využívání. Časově by se dalo toto období zařadit na počátek tohoto tisíciletí. V současné době se výzkum digitální propasti zaměřuje především na nerovnost v přínosech z využívání dané technologie (Lupač, 2018). Současné studie se tedy zaměřují primárně na to, proč některé segmenty společnosti dokáží profitovat z určité digitální technologie více než jiné segmenty. Tran poskytuje vysvětlení, že zmíněný nepoměr profitu ze stejné technologie je spojen se sociálním statutem. Argumentuje tím, že lidé s vyšším sociálním statutem mají tendenci nové technologie využívat více než lidé s nižším sociálním statutem. Podle něj tak technologické změny mohou přispívat k relevantním technologickým rozdílům mezi společenskými segmenty (Tran, 2013). Lupač (2018) však poukazuje na kontextuální podmíněnost přínosů, která tuto linii argumentace zpochybňuje. Dosud však nevíme, co definuje kontexty statusově relevantního užívání ChatGPT (Lupač, 2018).

Vlastní zjištění

V následující části vám představím výsledky, které vychází z první části mého výzkumu. Veškerá zjištění vycházejí ze 14 výzkumných rozhovorů s uživateli ChatGPT. Všichni dotazovaní uživatelé využívají ChatGPT ke každodenním činnostem, používají ho k alespoň dvěma rozličným úkolům a využívají ho déle než 6 měsíců. Data získaná na jaře a v létě 2023 jsem následně analyzoval a zde představuji první výsledky, které dále využiji pro

svůj výzkum. V rámci představení zjištěných informací vám nejprve popíši, jakým způsobem se ChatGPT šíří ve společnosti a které faktory ovlivňují jeho stabilní využívání. Následně ukáži, jakým způsobem ChatGPT přispívá k digitálním nerovnostem a jaká skupina uživatelů z této technologie nejvíce profituje.

Při analýze rozhovorů v kontextu šíření ChatGPT v populaci jsem si všiml opakujících se vzorců chování, které vycházejí z toho, jakým způsobem daný uživatel vnímá ChatGPT. Zatímco pro někoho je ChatGPT spíše pracovní nástroj, který uživateli pomáhá při řešení pracovních úkolů, pro jiné je to spíše nový druh vyhledávání informací a pro tyto uživatele je tak ChatGPT spíš nový vyhledávač. S tím je také spojen rozdílný způsob komunikace s touto technologií. Rozdělil jsem si tak výpovědi jednotlivých účastníků do tří logických kategorií podle toho, jak daný uživatel ChatGPT vnímá, jak s ním komunikuje a jak se to projevuje v každodenním životě. Tuto typologii uživatelského chování bych přirovnal spíše k Weberovým ideálním typům jednání než ke skutečnému uživatelskému chování. Reprezentují zjednodušené modely určitých jevů, které mají pomoci lépe pochopit, jak uživatelé využívají ChatGPT. Ve skutečnosti se ale většinou nedá říct, že by se konkrétní uživatel choval přesně podle „své“ kategorie. Většina uživatelů ve svém používání ChatGPT osciluje mezi všemi kategoriemi, přičemž jedna z nich je většinou pro daného uživatele dominantní.

Prvním způsobem, jak může uživatel ChatGPT vnímat, je jako *pracovního asistenta*. Uživatel často využívá ChatGPT k nahrazení rutinní práce (od psaní e-mailů nebo produktových zadání přes korekturu textu či brainstorming až po psaní částí zdrojového kódu). Participanti spadající spíše do této kategorie přirovnávali ChatGPT například ke kolegovi v práci. Z rozhovorů vyplynulo, že pro tento typ využívání je zásadní schopnost umět jasně definovat a následně formulovat daný příkaz. Na základě toho je pak uživatel schopen přenechat část své rutinní práce technologii, přičemž výsledek pouze zkontroluje. Vzhledem ke schopnosti takových uživatelů jasně definovat příkaz, u nich dochází k výraznému ulehčení práce a úspoře času. Pro takové využívání technologie je však nutné mít určité povědomí o možnostech a limitech dané technologie, aby byli uživatelé schopni využít potenciál, který jim ChatGPT nabízí. Patrně z tohoto důvodu se tento typ chování objevuje spíše u specializovaných a odborných pozic, které často

i předpokládají (nikoliv však výlučně) alespoň základní IT znalost a schopnost jasně definovat a napsat svůj příkaz. Z těchto důvodů je pak možné pozorovat výrazné nerovnosti ve způsobu využívání ChatGPT nejenom mezi jednotlivými uživateli v rámci tohoto typu využívání, ale hlavně v porovnání této skupiny uživatelů vůči dalším dvěma typům užívání. Na základě těchto zjištění si tak pro další výzkum stanovují hypotézu, že tito lidé pracující s ChatGPT mají určitou výhodu oproti ostatním.

Druhý typ uživatelů vnímá ChatGPT jako *vyhledávacího asistenta*. V rozhovorech takoví uživatelé uvedli, že u nich ChatGPT do jisté míry nahrazuje klasické vyhledávání informací přes internetový vyhledávač. Je to pro uživatele jakýsi průvodce nebo knihovník. Místo vypisování klíčových slov napíše uživatelé jednoduše otázku do ChatGPT, který jim přesně poskytne potřebnou informaci. Participanti v rámci rozhovorů uváděli různé způsoby vyhledávání informací, které jim tato technologie nabízí. Dají se hledat základní, či obecné informace. Nebo, když člověk o daném tématu nic neví, může si nechat přes ChatGPT najít základní body a následně už na internetu vyhledat přesně to, co ho zajímá (tzv. před-vyhledávání). Také ho uváděli jako ideální nástroj v případě potřeby nalezení různých návodů. V neposlední řadě se také často objevovaly případy, kdy uživatelé kompirovali více otázek najednou, přičemž dostali jednu shrnující odpověď a nemuseli tak vyhledávat jednotlivé informace postupně. V případě vnímání ChatGPT jako *vyhledávacího asistenta* je opět důležitý styl komunikace. Na rozdíl od uživatelů, kteří vnímají tuto technologii jako pracovní nástroj, tito uživatelé své příkazy nedefinují a nestrukturují tak precizně (byť se to samozřejmě nevyklučuje). Častější způsob využití je však ten, že uživatel napíše danou otázku svými slovy a ChatGPT mu odpověď i tak nalezne. Vzhledem k povaze očekávaného výsledku je takový způsob komunikace s technologií pro uživatele dostačující. Nicméně významný vliv takového užívání ChatGPT na socioekonomický status se v analýze rozhovorů u této skupiny nepotvrdil. Rozhodně ne takový vliv, jako u uživatelů, kteří využívají ChatGPT jako pracovní nástroj. Pro další výzkum si tedy stanovují hypotézu, že lidé používající ChatGPT převážně pro vyhledávání informací jsou ve vyhledávání efektivnější než lidé, kteří ChatGPT nepoužívají.

Třetí a poslední typ uživatelů vnímá ChatGPT jako *komunikačního asistenta*. Pro uživatele v této kategorii je ChatGPT více než cokoliv jiného

komunikačním partnerem. V rozhovorech se v tomto kontextu objevovalo nejširší spektrum možného využití jako hra a zábava, odpovědi na filozofické otázky, odborné debaty na určitá témata, nacvičování komunikace, vymýšlení příspěvků na sociální sítě či prostá snaha objevovat hranice schopností ChatGPT nebo se ho snažit nějakým způsobem „dostat“. Všechny zmíněné činnosti však v kontextu využívání této technologie spojuje to, že se většinou nejedná o statusově relevantní činnosti. Jinými slovy, kromě pocitu radosti, fascinace či jen snahy zabavit se neslouží tyto činnosti k ničemu, co by bylo nějak spojeno s uživatelským socioekonomickým statutem. Ve většině případů se jedná o náhradu debaty či diskuse nad konkrétními tématy, která v danou chvíli uživatele zajímají. Tento typ využívání má typickou formu psaní příkazů. Uživatelé často komunikují s technologií podobným způsobem jako s lidmi ve svém okolí. Využívají slova nebo fráze, které nejsou pro potřeby splnění daného úkolu nezbytně nutné – „ahoj“, „mohl bys“, „děkuji za odpověď“ atd. Jedná se o společensky užívané fráze, které však pro splnění daného úkolu nemají většinou žádný vliv. Naopak uživatelé, kteří používají ChatGPT jako *pracovního asistenta* uváděli, že tato slova mohou ChatGPT zbytečně mást a pro účely sepsání správného a efektivního příkazu spíše doporučovali se těmito frázím vyvarovat. Dá se tedy říci, že forma příkazu v tomto typu využívání bývá často na úkor efektivity. Tím dochází k nerovnosti při využívání ChatGPT, kdy tato skupina uživatelů není schopná z výsledků ChatGPT výrazněji těžit v kontextu socio-ekonomického statusu. V rozhovorech s těmito uživateli se také často objevovalo, že teprve hledají nějaký způsob využití, který by jim v každodenním životě nějak významněji pomohl.

Na základě této diference uživatelů mohou nyní lépe ukázat, jakým způsobem se ChatGPT ve společnosti šíří a jaký vliv na to má vnímání a komunikace. V rámci difúze ChatGPT ve společnosti se ukázala klíčová role sociálního kapitálu a předávání osobních zkušeností. Z rozhovorů vyplývá, že uživatelé často začnou technologii využívat na základě doporučení od jiných lidí, kteří jim popsali, jak jim ChatGPT usnadňuje určitou práci a pomáhá v každodenním životě. To však samo o sobě není ve většině případů dostatečným důvodem k tomu, aby se tato technologie šířila dál ve společnosti.

Aby byla difúze technologie úspěšná, musí dojít k jejímu stabilnímu využívání uživateli. Dosavadní výsledky ukazují, že ke stabilnímu užívání je potřeba především vnitřní motivace uživatele. Tedy ochota vyzkoušet něco nového a inovativního, popřípadě prostý zájem uživatele o umělou inteligenci. Důležitým atributem je v tomto případě počáteční očekávání. Z analýzy rozhovorů vyplynulo, že čím nižší očekávání měl daný uživatel od schopností ChatGPT před první interakcí, tím snazší bylo pro něj technologii přijmout. Naopak u lidí, kteří od ChatGPT měli velká očekávání a poté zažili zklamání, došlo k oslabení motivace technologii pravidelně využívat. To potvrzuje Lundovo zjištění o vlivu vnitřní motivace u prvních osvojitelů a odpovídá na jeho otázku, jaký vliv mohou mít počáteční znalosti na samotné využívání umělé inteligence (Lund, 2020). Také tisková zpráva společnosti Ipsos (2023) poukazuje na to, že z důvodu nenaplněného očekávání se třetina lidí, kteří ChatGPT vyzkoušeli, rozhodla tuto technologii nadále nevyužívat.

Důležitou úlohu při šíření ChatGPT v tomto kontextu mají firmy. U řady uživatelů, se kterými byly rozhovory prováděny, došlo v určitém momentu k pocitu „zklamání“. Uživatelé došli do bodu, kdy schopnosti ChatGPT nestačily na splnění daného úkolu a tím došlo i k oslabení motivace technologii využívat, jak jsem popsal výše. Některé firmy se však rozhodly podporovat rozvoj a práci s ChatGPT a zajišťovaly školení či samotnou implementaci tohoto nástroje do interních systémů. Výsledkem bylo, že někteří zaměstnanci byli přímo či nepřímo motivováni ke zlepšení své práce s ChatGPT (zejména umět správně psát příkazy), a tím se naučili ChatGPT efektivně využívat. Tak došlo k posílení motivace k jeho stabilnímu využívání. Tento fenomén byl nejvíce pozorovatelný u lidí, kteří měli na začátku vyšší očekávání od dané technologie a prošli si tudíž větším zklamáním. Právě intervence firem však zapříčinila to, že pocit zklamání u uživatelů byl překonán a došlo ke stabilnímu využití dané technologie.

Dle analýzy rozhovorů se tak zdá, že v současné době nejvíce z využívání ChatGPT těží odborní pracovníci. Zejména profese, které pracují s texty a s formalizovaným jazykem. Může se jednat například o analytiku, programátory, copywritery, korporátní pracovníky na manažerských postech či produktové zadavatele. Zde se opět ukazuje důležitost komunikace s technologií. Tedy umět jasně a strukturovaně napsat daný příkaz. Takoví

participanti uváděli, že díky využívání ChatGPT byla jejich práce rychlejší, efektivnější a oni sami se tak mohli věnovat i dalším úkolům. Tím se zvýšila jejich výkonnost a v práci došlo ke zlepšení jejich pracovní pozice. Jedním ze zjištění tak je, že ChatGPT vytváří potenciál pro vzestupnou sociální mobilitu svých uživatelů. Je však důležité v tomto kontextu zmínit, že během svého dosavadního výzkumu jsem nenarazil na indikaci toho, že by využívání ChatGPT mělo vést k nějakému propouštění zaměstnanců, které může tato technologie nahradit. Přestože ChatGPT šetří čas a zvyšuje efektivitu, stále jsou potřeba lidé, kteří ho budou obsluhovat – definovat úkoly a cíle, zadávat do něj příkazy a následně kontrolovat výsledky. Zatím se zdá, že na úrovni firem zavádění ChatGPT do interních procesů vede spíše k jejich restrukturalizaci a zrychlení. Nikoliv však na úkor počtu zaměstnanců.

Závěr

Moje současné výsledky zatím tedy ukazují, že k šíření ChatGPT ve společnosti podle teorie difúze inovací dochází na základě sociálního kapitálu a předávání osobních zkušeností. Ke stabilnímu užívání je potřeba především vnitřní motivace uživatele. Ta může být oslabena pocitem zklamání z úrovně technologie během prvních interakcí. Pokud k takovému oslabení dojde a technologie neodpovídá počátečním představám, může uživatel přestat technologii zcela používat, nebo alespoň výrazně omezit její využívání v každodenním životě. V tomto kontextu je důležitá úloha firem, které pomocí školení a implementací do interních procesů motivují uživatele ke zdokonalování práce s ChatGPT.

Mezi uživateli jsou velké rozdíly ve schopnosti využívat ChatGPT. Rozdíly jsou primárně spojeny se schopností technologii efektivně využívat a zařadit ji do každodenního života. Tato nerovnost vyplývá ze schopnosti efektivní komunikace s ChatGPT, která spočívá v umění jasně a strukturovaně definovat svůj požadavek. Z tohoto důvodu z ChatGPT nejvíce těží odborníci, kteří pracují s formalizovaným jazykem a jsou schopni efektivně začlenit ChatGPT do pracovních procesů. Pro tyto uživatele tak ChatGPT zlepšuje postavení na trhu práce a vytváří potenciál pro vzestupnou sociální mobilitu. Ostatní pravidelní uživatelé dokázali také ChatGPT integrovat do svých každodenních činností. Tyto činnosti však zpravidla nejsou příliš

statusově relevantní. Můj dosavadní výzkum tedy ukazuje, že ChatGPT posiluje existující digitální nerovnosti.

Pro sociology bude výzvou zkoumat, jak lze překonat bariéry přístupu a dovedností, aby byly přínosy ChatGPT dostupné širšímu spektru uživatelů a aby se tak zmírnily existující nerovnosti. Stejně tak bude zajímavé sledovat, jak se vlivem užívání ChatGPT mění vzorce chování uživatelů v čase a jak tyto změny ovlivňují sociální struktury a interakce. Výzkum v oblasti ChatGPT a digitálních nerovností tak otevírá nové obzory pro sociologickou teorii a praxi. Nabízí příležitost pro hlubší pochopení vztahu mezi technologií a společností a vyžaduje multidisciplinární přístup, který zahrnuje technologickou expertizu, sociologické teorie a etické přístupy.

Bibliografie

- Castells, M. (2002). *The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society*. Oxford University Press, USA.
- Elwany, E., & Shakeri, S. (2014). Enhancing Cortana user experience using machine learning. *Recall*, 55(54.61), 24–24.
- IPSOS. (2023). Roste počet lidí, kteří si vyzkoušeli ChatGPT, třetina očekává vliv na své zaměstnání [online]. Tisková zpráva. Dostupné z: <https://www.ipsos.com/cs-cz/roste-pocet-lidi-kteri-si-vyzkoušeli-chatgpt-tretina-ocekava-vliv-na-sve-zamestnani>
- Kaminski, J. (2011). Diffusion of innovation theory. *Canadian Journal of Nursing Informatics*, 6(2), 1–6.
- Katz, E. (1957). The two-step flow of communication: An up-to-date report on an hypothesis. *Public opinion quarterly*, 21(1), 61–78.
- Lund, B. D. et al. (2020). Perceptions toward artificial intelligence among academic library employees and alignment with the diffusion of innovations' adopter categories. *College & Research Libraries*, 81(5), 865.
- Lupač, P. (2018). *Beyond the Digital Divide: Contextualizing the Information Society*. Emerald.
- Lutz, C. (2019). Digital inequalities in the age of artificial intelligence and big data. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1(2), 141–148.
- Radhakrishnan, J., & Chattopadhyay, M. (2020). Determinants and barriers of artificial intelligence adoption.–A literature review. In *Re-imagining Diffusion and Adoption of Information Technology and Systems: A Continuing Conversation: IFIP*

WG 8.6 *International Conference on Transfer and Diffusion of IT, Proceedings, Part I* (s. 89–99). Springer International Publishing.

Rogers, E. (2003). *Diffusion of Innovations*. 5th ed. New York: Free Press.

Tran, H. (2013). Does exposure to online media matter? The knowledge gap and the mediating role of news use. *International Journal of Communication*, 7, 831–852.

Společenské dopady rozvoje autonomní mobility

Matúš Šucha

Katedra psychologie

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

V současném světě, kde technologický pokrok dosahuje nevídaných výšin, začínáme pozorovat revoluci v oblasti dopravy díky vzestupu umělé inteligence (UI, též AI) a autonomních systémů. Tato spojení nejen změní způsob, jakým se pohybujeme po silnicích, ale ovlivní i naše ekonomiky, životní styl a mnoho dalších aspektů společnosti.

Autonomní vozidla (AV) mají potenciál významně ovlivnit společnost tím, že poskytnou mobilitu bez řidiče širokému okruhu lidí, a to od dveří ke dveřím. Tato nová technologie se dotkne nejen těch, kteří jsou v současné době schopni řídit vozidlo, ale i těch, kteří tak nečiní z důvodu fyzických, psychických nebo jiných potíží. AV navíc mohou zlepšit přístup k mobilitě nižším a středním příjmovým vrstvám, protože se sníží náklady na dopravu: někteří odborníci odhadují, že tato forma dopravy bude téměř o 50 % levnější ve srovnání se současnými náklady (KPMG, 2015), což znamená, že může být levnější než veřejná doprava.

Tato nová technologie může společnosti přinést mnoho výhod – odborníci odhadují, že AV mohou výrazně zkrátit dobu cestování díky snížení počtu dopravních zácp, kromě toho mohou být lidé v AV, kteří neřídí, během cesty produktivní a zároveň se mohou pohybovat v bezpečnějším vozidle.

Stejně jako u všech technologií však i zde existuje řada nevýhod – miliony pracovních míst se mohou změnit a mnoho jich také může zaniknout, protože poptávka po lidských řidičích v dopravě může zcela vymizet. Některá

pracovní místa, jako jsou taxikáři, mohou tedy v dlouhodobém horizontu přestat existovat, jiná pracovní místa, jako jsou policisté, se mohou proměnit, neboť již nebudou potřeba pro udělování pokut za překročení rychlosti a parkování.

Přestože přínosy umělé inteligence a autonomní dopravy jsou nesporné, existují i výzvy, kterým čelíme. Klíčovými otázkami jsou bezpečnost a etika, protože stroje musí být schopny se správně rozhodovat v různých situacích, včetně těch krizových. Další výzvou je otázka zaměstnanosti, neboť rozšíření autonomních systémů může ovlivnit pracovní trh, zejména v odvětví dopravy.

Autonomní vozidla mají také sekundární dopady. Očekává se, že AV budou bezpečnější než vozidla s lidskými řidiči, a proto se sníží pravděpodobnost nehody. Toto snížení počtu dopravních nehod bude mít dopad na odvětví související s dopravou, jako je pojišťovnictví nebo autoservisy, což opět ovlivní miliony pracovních míst. Například společnost Tesla již nyní nabízí svým zákazníkům pojišťovací služby, protože očekává, že je bude moci nabízet mnohem levněji než stávající pojišťovny, a to vlivem neustále se zlepšujícího online (v reálném čase) sběru dat, díky němuž (a díky autonomním funkcím) jsou její vozidla bezpečnější. Kromě toho by se veřejná doprava mohla stát zbytečnou, protože AV budou levnější než veřejná doprava, bezpečnější z hlediska menšího počtu nehod a také by mohla být pohodlnější z hlediska soukromí a hygieny. Ve skutečnosti by během globální pandemie, kdy se veřejná doprava téměř nepoužívala (případ pandemie nemoci covid-19), mohla být autonomní vozidla dokonce řešením, jak udržet hospodářskou činnost a zároveň snížit možnost šíření viru.

Spolu se sdílenou ekonomikou mají AV potenciál stát se katalyzátorem vnímání mobility nejen jako produktu (vlastnictví vozidla), ale také jako služby nebo kombinace těchto dvou. Limity pro majitele AV, kteří chtějí pronajmout své vozidlo ostatním, se výrazně sníží, protože lidé budou vědět, kdo jej řídí. V důsledku toho si každý, kdo vlastní AV, může založit vlastní taxislužbu nebo organizaci pronajímající automobily: AirBnB pro vozidla.

Vzhledem k tomu, že společnosti vyrábějící vozidla tuto technologii vyvíjejí a veřejnost pomalu koncept autonomního řízení přijímá, je důležité, aby zúčastněné strany – včetně politiků a průmyslových odvětví souvisejících s mobilitou – pochopily, jak mohou AV ovlivnit společnost a ekonomiku.

Společenské dopady plně autonomních vozidel

Jaké jsou společenské (ekonomické, sociální a environmentální) dopady plně autonomních vozidel? Analyzovali jsme vybrané klíčové společenské náklady a přínosy, o nichž se domníváme, že se týkají více zúčastněných stran. Zkoumali jsme tyto tři oblasti: ekonomickou, sociální a environmentální hodnotu. Čísla jsou spíše ilustrativní než faktická a k pochopení vzájemných závislostí mezi dopady je zapotřebí hlubšího výzkumu. Uvědomujeme si také, že mohou existovat další dopady pro společnost, které jsme do našeho přehledu nezahrnuli, a vyzýváme čtenáře tohoto článku, aby je přidali do debaty o přínosech a nákladech, které AV přinášejí, za účelem lepšího pochopení, jaká opatření je třeba přijmout, aby bylo možné dosáhnout optimálních přínosů pro nás všechny.

Méně nehod

V důsledku dopravních nehod za poslední dekádu zemřelo průměrně cca 1,4 milionu lidí ročně (WHO, 2018). Význam této skutečnosti podtrhuje i Organizace spojených národů (OSN), která ambiciózní cíle snížit počty úmrtí a zranění v silničním provozu začlenila do Cílů udržitelného rozvoje OSN.

Při dopravních nehodách dochází nejen ke zraněním a úmrtím, ale také k poškození vozidel, což uživatelům nebo pojišťovnám způsobuje nežádoucí náklady. Jako přínos to však mohou vnímat jiné zúčastněné strany, například servis a opravy automobilů a výrobci automobilů (dílů). AV pak způsob rozdělení těchto nákladů a přínosů mezi zúčastněné strany značně ovlivní.

V roce 2010 byly jen ve Spojených státech náklady na dopravní nehody odhadovány na ohromujících 836 miliard dolarů. Z toho 242 miliard dolarů připadalo na ekonomické škody, včetně 57,6 miliardy dolarů za ztrátu produktivity na pracovišti. Náklady způsobené ztrátou života a sníženou kvalitou života v důsledku zranění byly odhadnuty na téměř 600 miliard dolarů (National Highway Traffic Safety Administration, 2015).

V Nizozemsku se sociální náklady na dopravní nehody v roce 2018 odhadují na 17 miliard eur, což představuje více než 2% hrubého domácího produktu (HDP) (SWOV, 2020). Polovina těchto nákladů připadá na lidské náklady – náklady spojené s úmrtími a zraněními. Majetkové škody představují přibližně 26%, což souvisí s poškozením vozidel.

Příčin nehod je celá řada, studie na toto téma se však jednoznačně shodují, že naprostá většina z nich souvisí s lidskými chybami. Z pohledu České republiky jsou dominantními příčinami dopravních nehod nepřiměřená rychlost, nevěnování se řízení a jízda pod vlivem alkoholu – ve všech případech faktory, které přímo a jasně ovlivňuje řidič. Některé z těchto nehod souvisejících s lidským chováním mají potenciál být autonomními technologiemi výrazně omezeny. Vytvoření autonomních vozidel by mohlo vést ke snížení počtu dopravních nehod, i když studie nejsou vždy v souladu v tom, o kolik procent se jedná. Některé studie odhadují, že AV mohou snížit pravděpodobnost dopravní nehody o 33 %, zatímco jiné uvádějí snížení o 90 % (McKinsey & Company, 2015).

Navzdory této absenci shody pouze 1% snížení počtu dopravních nehod by vedlo – jen v USA – ke snížení nákladů o více než 8 miliard dolarů ročně, což znamená, že z AV lze získat významnou pozitivní hodnotu pro několik zúčastněných stran včetně uživatelů vozidel. Pro Českou republiku tato data nemáme, princip je ale stejný.

Lepší využití času během cesty

Podle celosvětového dopravního žebříčku organizace INRIX, která měří dopravní data a uvádí informace o dopravních zácpách a trendech v mobilitě, ztratí občané USA (opět data pro ČR nejsou k dispozici) kvůli dopravním zácpám v průměru 97 hodin ročně. Náklady na to představují v roce 2018 téměř 87 miliard dolarů, což je v průměru 1348 dolarů na řidiče. Kromě toho mohou celkové náklady na kongesci v nákladní dopravě v USA dosáhnout až 74 miliard dolarů ročně (Forbes, 2020).

V Nizozemsku (pro porovnání stát Evropy, kde data máme k dispozici) byly náklady na dopravní zácpy v roce 2018 odhadnuty na 3,3 až 4,3 miliardy eur (KIM, 2019), což představuje 0,5 % nizozemského HDP. Jedná se o náklady spojené se ztrátou cestovního času a se ztrátou produktivity v důsledku pozdního příchodu do práce. Do tohoto čísla jsou zahrnuty i náklady spojené se zpožděním přepravy zboží, které dosahují 1,1 až 1,4 miliardy eur.

Existuje mnoho studií o dopadu AV na dopravní zácpy, přesto není zcela jasné, jaký vliv na ně budou AV mít.

Má se za to, že čím více se vozidla stávají autonomními, tím více jsou schopna interakce. Na určité úrovni mohou být AV schopna vzájemně

komunikovat (tzv. technologie V2V = vehicle to vehicle), což umožní plynulejší provoz, zvýší kapacitu silnic (protože vozidla mohou jezdit blíže k sobě), a tím také dojde ke snížení počtu dopravních zácp. To však bude záviset na míře rozšíření AV: čím více bude na silnicích AV schopných komunikovat, tím větší tento efekt bude.

Na druhou stranu by AV mohla také zvýšit četnost používání automobilů, a tím dopravní zácpy zhoršit, a to z těchto důvodů:

1. *Zvýšená dostupnost.* Ti, kteří nejsou schopni nebo kvalifikováni řídit, mohou mít přístup k používání plně autonomního vozidla. Podle některých odhadů to povede ke zvýšení počtu ujetých kilometrů o 14 %, což může zhoršit dopravní zácpy. Podle jedné studie by automatizovaná vozidla mohla vytvořit nové pracovní příležitosti pro přibližně 2 miliony osob se zdravotním postižením (Volksgezondheidszorg.info, 2018).
2. *Snížení cestovních nákladů.* Autonomní vozidla by mohla vést ke snížení cestovních nákladů, což by vedlo k většímu využívání těchto AV (tzv. rebound effects = „zpětné účinky“). Studie společnosti KPMG z roku 2015 odhalila, že celkové náklady na jeden kilometr (včetně fixních a variabilních nákladů) dnešních automobilů činí 0,6 eur. Autonomní vozidla budoucnosti by mohla tyto náklady snížit na 0,3 eur na kilometr, což představuje 50% snížení (KPMG, 2015).

Klíčová otázka zní: Co je hnacím faktorem dopravních zácp a jak velkou část z nich lze vyřešit pomocí autonomních vozidel a jak velkou část jinými faktory, jako je kapacita silnic a počet vozidel na silnicích, popř. volbou dopravního módu – tj. lidským faktorem?

Čas strávený cestou a jeho ekonomické využití

Dopad AV na cestovní dobu není ovlivněn pouze dopravními zácpami, ale také činnostmi, které mohou lidé během cestování vykonávat. Pro ilustraci: v Nizozemsku lidé uvíznou v zácpě v průměru jen 1 minutu denně, zatímco minut, které stráví denně dojížděním do práce, je mnohem více – není proto relevantní počítat skutečné dopravní zácpy, které AV vyřeší, ale místo toho by se mělo počítat lepší (ekonomické) využití cestovního času. Nedávná studie uvedla, že automatizovaná vozidla mohou uvolnit

až 50 minut denně na jednoho cestujícího, které byly dříve věnovány jízdě autem (NHTS, 2020).

Dopad na životní prostředí: emise skleníkových plynů

Více než čtvrtina všech emisí skleníkových plynů pochází z odvětví dopravy. Technologie AV mohou mít na tyto emise pozitivní i negativní dopad.

Technologie AV může zlepšit spotřebu energie vozidel tím, že zlepší způsob, jakým vozidla brzdí a zrychlují. Na druhou stranu by automatizace usnadnila cestování autem, což by mohlo podpořit další cesty a dojíždění do práce s vědomím, že lidé mohou trávit čas něčím jiným než řízením. To platí spíše pro osobní vozidla; zdá se, že tento efekt je méně pravděpodobný u přepravy zboží a cestujících v autobusech. Oba tyto typy dopravních prostředků jsou však také zodpovědné za značnou část emisí skleníkových plynů.

AV budou mít na emise vozidel vliv, protože většina těchto AV je elektrická. Elektrifikace ovlivní emise CO₂ a bude mimo jiné záviset na zdroji energie, z něhož je vyráběna: obnovitelný, nebo neobnovitelný. Kromě toho bude mít výroba AV v porovnání s benzinovými vozidly odlišný dopad na životní prostředí, a to z důvodu použití odlišných materiálů, jako jsou lithiové baterie. Proto by se měl vzít v úvahu celý životní cyklus těchto vozidel, aby se určil skutečný dopad na životní prostředí včetně emisí skleníkových plynů.

Důvěra člověka a společnosti v nové technologie

Lidé musí důvěřovat autonomním systémům, aby se cítili pohodlně při používání autonomně řízených vozidel. Psychologické aspekty důvěry, bezpečnosti a pohodlí jsou klíčovými faktory ovlivňujícími přijetí této technologie. Přechod od tradičního řízení k řízení autonomnímu může vyžadovat psychologickou adaptaci. Uživatelé musí přijmout nový způsob interakce s vozidlem a být schopni se rychle přizpůsobit změnám v chování vozidla.

AV mohou být autonomní pouze tehdy, pokud se mohou rozhodovat. Technologie autonomních vozidel je založena na algoritmech. Algoritmus určuje, co má vozidlo dělat, když nastanou určité situace – například když člověk přechází ulici, algoritmus musí nejprve identifikovat pohybující se objekt, pak musí určit, o jaký objekt se jedná, a za třetí by měl určit, zda

má vozidlo zpomalit (pokud je to možné), nebo řídit vozidlo jiným směrem, aby se vyhnulo srážce.

Algoritmus musí být naprogramován a vyškolen, aby to dokázal. Toto programování základních pravidel provádějí lidé; ti rozhodují, co bude AV dělat. Aby bylo možné ověřit účinnost těchto pravidel, je algoritmus trénován pomocí dat a testování v reálných situacích. Výsledky jsou analyzovány lidmi, kteří pak upravují architekturu algoritmu tak, aby se rozhodoval lépe.

Při definování těchto algoritmů se objevuje mnoho problémů, protože je třeba učinit i morální rozhodnutí – například při rozhodování, kdo bude při nehodě zabit: chodec přecházející ulici, nebo cestující ve vozidle? Nebo jak se autonomní vozidlo ve zlomku sekundy rozhodne – najede ve vysoké rychlosti do dvou starších osob, nebo do malého dítěte? Který z těchto životů má větší cenu a lze algoritmus vycvičit, aby toto rozhodnutí učinil?

Dalšími důležitými faktory pro přijetí AV jsou kybernetická bezpečnost a spolehlivost systémů AV. Přestože AV mohou být bezpečnější v přepočtu na kilometr, je otázkou, jaké budou ekonomické a sociální dopady, pokud dojde k rozsáhlému incidentu, při kterém bude hacknuto více AV. Kromě toho by selhání systému, kdy přestanou fungovat počítače nebo algoritmy, které stojí za AV, mohlo mít naprosto fatální důsledky.

Závěr

Autonomní vozidla mohou v nadcházejících letech významně ovlivnit společnost. Pozitivní je, že by se mohl snížit počet dopravních nehod a efektivněji využít cestovní čas.

Umělá inteligence a autonomní doprava jsou klíčovými prvky, které tvoří budoucnost dopravy. Je nevyhnutelné, že tyto technologie budou mít velký dopad na naše každodenní životy a budou přinášet zlepšení v oblasti bezpečnosti, efektivity a životního prostředí. Nicméně je třeba sledovat a řešit výzvy, které s sebou tyto inovace nesou, abychom zajistili udržitelný a bezpečný rozvoj dopravy do budoucna.

Ačkoli AV mají potenciál zlepšit využívání energie vozidel, a tím snížit emise uhlíku, tzv. rebound effects („zpětné účinky“) by mohly tento účinek zmírnit v důsledku rozšíření používání silničních vozidel. To by navíc mohlo zmírnit

i pozitivní účinek, který by AV mohla mít na dopravní zácpy. Sdílení automobilů, flexibilní doba dojíždění a práce z domova jsou proto klíčovými aspekty pro optimalizaci možného dopadu AV.

Zavedení AV bude mít dopad na mnoho odvětví: nejenže dojde k zániku pracovních míst v některých odvětvích, ale také nastane přesun pracovních míst mezi různými odvětvími. Klíčové je proto zajistit přechod dotčených skupin na nové dovednosti, aby se předešlo takovýmto společenským nákladům.

Všechny tyto dopady jsou výrazně ovlivněny mírou přijetí technologií AV člověkem a společností. Toto přijetí bude záviset na důvěře lidí v systém, včetně morálních rozhodnutí učiněných při vývoji algoritmů používaných v technologiích AV, jakož i na prvcích (kyber)bezpečnosti a spolehlivosti systémů. Spolupráce mezi různými obory – zejména společenskými a technologickými v oblasti AV – je proto klíčová.

Bibliografie

- Forbes. (2020). *Dopravní zácpy stojí americká města miliardy dolarů ročně*. Získáno z: <https://www.forbes.com/sites/niallmccarthy/202003/10/traffic-congestion-costs-us-cities-billions-of-dollars-every-year-infographic/?sh=45e7dc834ff8>
- KIM (2019). *Mobiliteitsbeeld 2019*. Získáno z: <https://www.kimnet.nl/mobiliteitsbeeld/publicaties/rapporten/2019/11/12/mobiliteitsbeeld-2019-vooral-het-gebruik-van-de-trein-neemt-toe>
- KPMG (2015). *Marketplace of change: Automobile insurance in the era of autonomous vehicles*. Získáno z: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pdf/2016/06/id-market-place-of-change-automobile-insurance-in-the-era-of-autonomous-vehicles.pdf>
- McKinsey & Company (2015). *Ten ways autonomous driving could redefine the automotive world*. Získáno z: <https://www.mckinsey.com/industries/automotive-and-assembly/our-insights/ten-ways-autonomous-driving-could-redefine-the-automotive-world#>
- NHTSA. (2015). *The economic and societal impact of motor vehicle crashes, 2010 (Revised)*. Získáno z: <https://crashstats.nhtsa.dot.gov/Api/Public/ViewPublication/812013>
- NHTSA (2020). *Automated Vehicles for Safety*. Získáno z: <https://www.nhtsa.gov/technology-innovation/automated-vehicles-safety>

- Volksgezondheidszorg.info (2018). *Beperkingen in mobiliteit 2018*. Získáno z: <https://www.volksgezondheidszorg.info/onderwerp/functioneringsproblemen/cijfers-context/huidige-situatie#node-beperkingen-mobiliteit>
- SWOV. (2022). *Road crash costs*. Získáno z: <https://swov.nl/en/fact-sheet/road-crash-costs>
- WHO. (2018). *Global status report on road safety*. Získáno z: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/277370/WHO-NMH-NVI-18.20-eng.pdf?ua=1>

Zkreslená inteligence: AI je zrcadlem našich předsudků

Nina Fárová

NKC – gender a věda

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Umělá inteligence je tu s námi už poměrně dlouho. Ačkoli nyní zažíváme její velký boom hlavně s rozšířením ChatGPT, prvky umělé inteligence intenzivně obklopují naše každodenní žití minimálně poslední dekádu. I proto už bylo také možné analyzovat a zkoumat, jak umělá inteligence dopadá na životy žen a mužů a jaké další genderové aspekty s sebou přináší.

Pro začátek můžeme jmenovat několik příkladů, o kterých bychom na první pohled možná ani neuvažovali jako o umělé inteligenci (AI), natož o jejích genderových dopadech. Jedním z nich jsou softwary na rozpoznávání řeči, které hůře rozeznávají hlasy žen (a také různých etnických menšin). Jelikož jsou tyto softwary trénovány na datech z databází, které obsahují mnoho údajů hlavně od bílých mužů, je schopnost rozpoznávat ženské hlasy nižší¹. Podobný problém se vyskytuje také u softwarů zaměřených na rozpoznávání obličejů, které se používají například na letištích. Dalším příkladem jsou automatizované náborové systémy, které využívají principů AI. Algoritmy používané online platformami (jako je např. LinkedIn) k cílení reklam a zobrazování pracovních příležitostí určují, kdo co vidí online. Systémy umělé inteligence se mohou naučit, která nastavení cílení jsou nejúčinnější pro inzerci jednotlivých typů pracovních pozic, a ženám tak ukazovat jiné typy pozic než mužům². Posledním příkladem mohou být

¹ <https://genderaveda.cz/pripadova-studie-hlasova-ui/>

² <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380861>

různé typy medicínských algoritmů, které jsou mnohdy založeny na datech příslušníků americké armády, což jsou převážně muži³. V některých armádních odvětvích činí podíl žen jen 6%, což data výrazně genderově vychyluje.

Zmíněné příklady mají společnou příčinu, a tou je „gender data gap“ (Criado Perez, 2020) neboli fakt, že nám chybí některá podstatná data o ženách. Caroline Criado Perez dlouhodobě upozorňuje na to, že data vstupující do algoritmů často buď nezahrnují data o ženách, nebo výsledek algoritmické analýzy nepřihlíží k genderovým rozdílům. Procesy sběru a analýzy dat jsou tedy při používání AI nástrojů klíčové, neboť se zcela netriviálně musíme ptát, kdo klade otázky, které AI nástroje poté řeší, nebo kdo rozhoduje o tom, jaká data a o kom se budou sbírat. Nicméně správně nastavené algoritmy mohou také odhalovat genderové nerovnosti ve společnosti, či jim dokonce předcházet, jak ukazuje právě Criado Perez ve svém podcastu⁴. Existuje například algoritmus, který dokáže odhalit oběť domácího násilí v průměru tři roky předtím, než vstoupí do programu prevence násilí; nebo algoritmus diagnostikující endometriózu, bez kterého dojde k diagnostikování této nemoci v průměru až 7 let po jejím propuknutí.

Co se v mládí naučíš...

Při úvahách, komu umělá inteligence prospívá, nesmíme opomenout ani ten nejprostší fakt přístupu k internetu. V některých méně rozvinutých zemích jsou ženy čtyřikrát méně často uživatelkami internetu. „Gender digital gap“ je dlouhodobým globálním fenoménem, který se projevuje na různých úrovních. Může to být právě zmiňovaný přístup k internetu, ale také přístup žen k pokročilejším technologiím a společenské představy o jejich technologických kompetencích. Z výzkumů vyplývá, že dívky mají tendence podhodnocovat své technologické kompetence, ačkoli jejich reálné znalosti jsou na podobné úrovni jako u chlapců (Ertl & Helling, 2011). Dívky jsou také méně často absolventkami tzv. STEM oborů. Zároveň to, že ženy stále mnohem méně pracují jako odbornice v oblasti IT, situaci dále komplikuje.

Na základě prvních výzkumů se můžeme domnívat, že, podobně jako u jiných nových technologií, ženy používají AI nástroje méně než muži.

³ <https://www.forbes.com/sites/carmenniethammer/2020/03/02/ai-bias-could-put-womens-lives-at-risk-a-challenge-for-regulators/>

⁴ https://www.tortoisemedia.com/audio/visible-women-caroline-criado-perez-episode-3/?utm_source=substack&utm_medium=email

Například průzkum z Velké Británie hovoří o tom, že 54 % mužů, ale jen 35 % žen používá nástroje AI ve svém pracovním i osobním životě⁵. S tím korespondují zjištění týkající se například také chytrých technologií v domácnostech. Jsou to převážně muži, kdo tyto technologie nakupuje, instaluje, udržuje a kdo o nich rozhoduje, což vychází často z jejich technologických kompetencí. Ženy jsou oproti tomu k chytrým technologiím obecně více nedůvěřivé a odmítavé (Strengers et al., 2019). V současných západních společnostech je totiž maskulinita stále silně spojována s technologiemi a mocí nad nimi (Wajcman 2010). Genderová socializace, včetně různých vzorů, které kolem sebe máme, a forem vzdělávání, kterými procházíme, vede k rozdílnému vztahu dívek a chlapců (a potažmo žen a mužů) k technologiím. Někdy se dokonce hovoří o tom, že technologie jsou vyloženě kódovány jako mužské (Bray, 2007; Cockburn, 1983). Podobně tomu pravděpodobně je a bude i v případě AI nástrojů.

Nejen gender

Pokud se podíváme na genderovou dimenzi samotné ChatGPT nebo dalších podobných nástrojů, sami si můžete vyzkoušet jedno cvičení. Zkuste si nechat definovat, co znamená či jak vypadá „good leadership“. Projděte si výsledek a zkuste doplnit „good leadership by men“. Sledujte případně změny. Pak si nechte poradit s tím, jak vypadá „good leadership by women“. A zaměřte se na rozdíl v popisu. Pokud to takto uděláte, bude postupovat jako ve studii, která se zaměřovala na genderové zkreslení a AI (Newstead et al., 2023). Článek poukázal na to, AI nástroj Wordplay.ai generoval genderové stereotypní obsah v oblasti leadershipu. Produkovávané narativy obsahovaly implicitní, ale zřejmé přesvědčení, že muži se lépe hodí na vedoucí pozice než ženy.

Podobné genderové, rasové, ale i socioekonomické zkreslení můžeme vidět i u AI nástrojů, které místo textů generují obrázky⁶. Genderové zkreslení tedy není jediný typ zkreslení, které AI nástroje přinášejí a kterému bychom měli věnovat pozornost. Existují také zjevné třídní a rasové nerovnosti, jež se promítají do nejmodernějších technologií (Atanasoski & Vora, 2019).

⁵ <https://www.flexjobs.com/blog/post/the-ai-gender-gap-exploring-variances-in-workplace-adoption>

⁶ <https://magazin.aktualne.cz/umela-intelligence-zesiluje-stereotypy-jak-podle-ni-vypada-ch/r~606c20e673d711ee8d680cc47ab5f122/>

V současné době existuje mnoho výzkumných projektů, které se zabývají dalšími typy nerovností, například jak AI nástroje mohou ovlivňovat trans osoby⁷ nebo původní obyvatele⁸.

Samotné datové zkreslení může být velký problém i do budoucna. Podle jedné z nejvlivnějších poradenských IT společností Gartner můžou nevhodná data ovlivnit samotné využívání AI: „Umělá inteligence bude poskytovat chybné výsledky v důsledku zkreslených dat či algoritmů (nebo v důsledku špatných rozhodnutí týmů odpovědných za jejich správu). Není to jen problém genderové nerovnosti – podkopává to také užitečnost AI.“⁹ Problém totiž nastává ve chvíli, kdy obsahu generovaného AI nástroji exponenciálně přibývá a může se tak stát, že další AI modely se z tohoto již zkresleného obsahu budou dále učit. I proto je důležité, aby se tématu AI a různých společenských nerovností začalo rychle věnovat více pozornosti.

Role sociálních a humanitních věd

Závěrem lze tedy říct, že AI nástroje samy o sobě diskriminaci nepůsobí. Produkují často zkreslený obsah, protože byly trénovány na zkresleném obsahu vytvořeném původně lidmi. AI nástroje spíše jen utvrzují předsudky, které jako lidé, ať už vědomě, či nevědomě, produkujeme. AI nástroje nám ale také mohou pomoci na tyto předsudky upozornit a reflektovat je. Prosté zvědomení si těchto předsudků a jejich následná analýza může být společensky přínosná. Existují už i velice konkrétní doporučení, jak se zkreslením, které AI nástroje přinášejí, vyhnout (Buslón et al., 2023). Kromě navýšení počtu žen (a obecně i dalších podprezentovaných skupin) na technicky zaměřených vysokých školách a v IT sektorech pracovního trhu by také mohlo přispět, kdyby do vývoje AI nástrojů byli více zapojováni vědci a vědkyně z humanitních a sociálních věd. Jak říká jedna z odbornic na umělou inteligenci, Gina Neff¹⁰, i technologičtí giganti by měli

⁷ <https://www.adalovelaceinstitute.org/project/gender-ai/>

⁸ <https://digitalgood.net/dg-research/indigenia-generative-ai-for-indigenous-futures-and-digital-good-living/>

⁹ <https://www.forbes.com/sites/carmenniethammer/2020/03/02/ai-bias-could-put-womens-lives-at-risk-a-challenge-for-regulators/>

¹⁰ https://www.lidovky.cz/domov/domaci-umela-inteligence-je-zena-pravni-a-financni-rady-ale-poskytuje-muz-poukazuje-profesorka.A191112_184141_In_domov_mber. Celou přednášku Giny Neff, kterou pořádalo v roce 2019 NKC gender a věda, si můžete pustit zde: <https://www.youtube.com/watch?v=TOQsdmzr-Wo>

mít zájem o prozkoumávání politických, sociálních a kulturních aspektů těchto technologií, na což není potřeba být zrovna IT expertem.

Bibliografie

- Atanasoski, N., & Vora, K. (2019). *Surrogate Humanity: Race, Robots, and the Politics of Technological Futures*. Durham: Duke University Press.
- Bray, F. (2007). Gender and Technology. *Annual Review of Anthropology*, 36, 37–53.
- Buslón, N, Cortés, A., Catuara-Solarz, S., Cirillo, D., & Rementeria, M. J. (2023). Raising awareness of sex and gender bias in artificial intelligence and health. *Front Glob Womens Health*, 4, 970312. <https://doi.org/10.3389/fgwh.2023.970312>
- Cockburn, C. (1983). *Brothers: Male Dominance and Technological Change*. London: Pluto Press.
- Criado Perez, C. (2020). *Invisible Women: Data Bias in A World Designed for Men*. Penguin Books: London.
- Ertl, B., & Helling, K. (2011). Promoting Gender Equality in Digital Literacy. *Journal of Educational Computing Research*, 45(4), 477–503. <https://doi.org/10.2190/EC.45.4.f>
- Newstead, T., Eager, B, & Wilson, S. (2023). How AI can perpetuate – Or help mitigate – Gender bias in leadership. *Organizational Dynamics*, 52(4). <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2023.100998>
- Strengers, Y., J. Kennedy, P. Arcari, L. Nicholls, & M. Gregg. (2019). Protection, Productivity and Pleasure in the Smart Home Emerging Expectations and Gendered Insights from Australian Early Adopters. In *Proceedings of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, Association for Computing Machinery* (pp. 1–13). <https://doi.org/10.1145/3290605.3300875>
- Wajcman, J. (2010). Feminist Theories of Technology. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), 143–152.

Mizející hranice mezi realitou a fikcí: Syntetické médium „deepfake“¹

Kristián Šmíd

Katedra sociologie

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Již před několika desetiletími, kdy umělá inteligence ještě nebyla zdaleka tak rozšířená jako dnes, francouzský filozof Jean Baudrillard prohlásil, že žádná sdílená realita, jak o ní hovořili modernističtí myslitelé, neexistuje. Skutečnost je simulována na základě symbolů, které spatřujeme ve světě kolem nás. Sledujeme je v médiích, která těmto symbolům dávají jejich význam, slyšíme je od lidí, kteří své dojmy staví na základě toho, co viděli či slyšeli v médiích nebo od jiných lidí, kteří ovšem dělají totéž. Média kopírují obrazy probíhajících událostí, upravují je ale do takové míry a berou z nich jen tak úzký výsek, že obsah, který k nám proudí skrz obrazovky chytrých mobilních telefonů, televizí a počítačů, jimiž se obklopujeme, je jen simulací se slabými vazbami na skutečnou podobu událostí.

V posledních letech se stále častěji objevuje tzv. „deepfake video“, které se ani nesnaží stavět na nějaké původní realitě. Je to nástroj, který si z reality bere jen naši podobu, naše vyjadřování, náš hlas, gesta, mimiku, úšklebky, jemné tiky, vrásky, něco, co je pro každého člověka specifické, jedinečné, něco skutečně lidského. Všechny tyto věci pilně nastuduje a co nejrealističtěji okopíruje a rozhýbe. Pečlivě zmapuje každou část našeho obličeje, naši specifickou lidskost, a v očích diváků ji ožíví. Nastuduje každý drobný záchvěv v našem

¹ Pasáže z bakalářské práce Kristiána Šmída, obhájené v červnu 2021 na Katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, vybral Jakub Mlynář. Kompletní text práce je dostupný online na adrese <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/136440>

hlase, každou drobnou vadu, kterou si sami ani neuvědomujeme, a vloží nám do úst slova, názory, postoje a přístupy, které bychom jinak nikdy nevyjádřili.

Deepfake je syntetické médium, což zde znamená, že je vytvořené na základě originálního média jako například videa upraveného pomocí umělé inteligence. Pro rychlé pochopení této technologie je nejlepší zhlédnout například tuto ukázkou: <https://youtu.be/cQ54GDm1eLO>. Pokud hovoříme o deepfake videu, výsledkem úpravy je stále video, ovšem zmanipulované tak, že člověk, který v něm nakonec vystupuje, má jinou podobu než člověk, který vystupoval ve videu originálním. Změní se jak jeho obličej, tak i jeho hlas, pohyb hlavy, rtů a očí, v podstatě tedy vše, co k rozeznání a způsobu vyjadřování člověka patří. Cílem je přesvědčit diváka o tom, že video, které sleduje, je originálním záznamem projevu člověka, jenž ale ve skutečnosti s tím, co se na videu odehrává, nemá nic společného.

Deepfake video je tak svým způsobem vyšlechtěná dezinformace. Video jako médium „útočí“ na více smyslů než média ostatní, což ho činí tím nejpersvědčivějším ze všech. Deepfake video, jako každé médium, má potenciál promlouvat do naší každodenní informovanosti, a formovat tak náš momentální pohled na svět. Disponuje velkou mocí přimět jedince jednat na základě zcela nepravdivých informací, čímž mimo jiné dokazuje aktuálnost již téměř stoletého sociologického principu tzv. Thomasova teorému. Příchod nového syntetického média deepfake je proto nejen tématem veskrze aktuálním, ale také hluboce sociologickým. Marshall McLuhan (1964) v knize *Understanding Media: The Extensions of Man* zmiňuje jednu dosti obecnou, ovšem dodnes relevantní myšlenku o tom, jak důležité je pro pochopení světa kolem nás zůstat na pozoru: vnímat změny, které přicházejí, a poté hlavně to, jak tyto změny na náš život působí. Snažit se pochopit jednotlivé mechanismy a princip jejich fungování. Ke zkoumání příchodu nového média lze přistoupit mnoha způsoby, jelikož vyvolává diskusi v řadě různorodých disciplín. Zároveň se jedná o fenomén mladý, žádnou ucelenou teorií nepopsaný.

Deepfake není nutné použít ke stvoření falešného projevu prezidenta USA a jen stěží bychom našli někoho, kdo k dosažení svých cílů bude zrovna takové video potřebovat. Deepfake je třeba vnímat jako technologii všední, každodenní a snadno přístupnou (pokud ne teď, tak v budoucnu zcela jistě ano). Je možné si ji představit v rukou drobných podvodníků, kteří lákají důvěřivé důchodce, či internetových predátorů, kteří se zaměřují na nezletilé

děti. Stejně všední, jako je dnes chytrý mobilní telefon, bude ve velmi blízké budoucnosti i deepfake technologie v něm. Příchod deepfake média je tak možné vnímat jako příchod dalšího způsobu, jak informaci zkreslit, nebo dokonce vytvořit informaci úplně novou. Pracovat s obličejem uznávané osobnosti, vykonstruovat zcela nový příběh a na základě této dezinformace přilákat pozornost ostatních. Tohoto příběhu se mohou chytit jak uživatelé sociálních sítí, tak zpravodajská média, jelikož pole působnosti dnes tyto dva „tábory“ sdílejí.

Díky syntetickým médiím, jako jsou deepfakes, není možné pouze uměle vytvářet rozhovory, příběhy a situace, které nikdy neproběhly, ale také skutečný, pravdivý obsah označit za potenciálně falešný. Čím realističtějšími a rozšířenějšími se syntetická média stanou, tím snadnější bude zpochybňovat vše, co zahlédneme či zaslechneme, a zároveň bude čím dál tím těžší považovat cokoli za reálné. Deepfake technologie ale také umí stvořit člověka úplně nového, tzv. avatara, ale s lidskou tváří, která nikomu nepatří. „Člověka“ s obličejem namíchaným z obličejů lidí existujících. Zde je možné se na pár neexistujících obličejů podívat: <https://thispersondoesnotexist.com/> – pro nový snímek stačí stránku obnovit. Tyto obličeje lze už jen stěží rozeznat od skutečných tváří; hranice mezi realitou a fikcí zde zcela zmizela. Stroje věrně generují zcela novou lidskost.

V množině věcí, které nám moderní technologie usnadňují, je snadné přehlédnout případy, kdy se nové technologie zaslouhují spíše o opak. Syntetické médium deepfake nám svými možnostmi umožňuje zkreslovat realitu způsobem, že divák sledující dané médium jeho úpravu ani nezaznamená. Do současného světa, ve kterém už jsou naše oči na sledování upravených médií zvyklé do takové míry, že pozměněná realita se v mnohých případech stává onou pravou realitou, tak toto nové médium přináší další prostředek, mnohem schopnější než všechny předešlé, jakým je možné už nyní pomalu mizející hranici mezi realitou a fikcí ještě trochu rozostřit. Jedná se o technologii přístupnou velkým společnostem i jednotlivcům, přinášející možnost realisticky a kompletně změnit lidskou identitu nejen na videozáznamu, ale i v živém online rozhovoru. Skrývá tak v sobě potenciál zpochybnit v podstatě jakýkoli obsah, který v médiích sledujeme – a zároveň tak i výrazně promluvit do našich představ o sociální realitě, které si na základě obsahu konzumovaného skrze média tvoříme.

Umělá inteligence jako (nad)přirozená výzva pro sociologii

Radek Schuster

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Současnou AI (Artificial Intelligence) v podobě strojového učení, jež vytváří prediktivní modely nad velkými daty, lze s nadsázkou považovat za algoritmizovanou sociologii. Po více než čtvrt století masivního sdílení informací prostřednictvím internetu¹ a dvaceti letech spolčování se formou sociálních sítí² máme spousty dat, která digitálně zrcadlí všelijaké sociální interakce a vzorce chování napříč různými společnostmi a kulturami. Silicon Valley patrně nesejde nic na tom, že taková data reprezentují jen tu část lidstva, která se může k internetu připojit a převážně ji baví se bavit anglicky.³ Skutečný problém s velkými daty nespočívá ani v tom, že jsou zkreslována a zavádějí předpojatosti modelů AI, ale především v tom, že nejsou dost velká, a dokonce hrozí, že by mohla dojít.

Data generovaná stroji, jež rychle kontaminují původně bezdný internet, jsou zjevně pro strojové učení smyčkou, nikoliv branou k singularitě. V éře generativní AI se velká data o lidech a od lidí, zejména ta pečlivě pročištěná, přesně anotovaná a jasně licencovaná, stávají žádaným a nedostatkovým zbožím. Trénovací data jsou artiklem, se kterým se i poctiví byznysmeni stále učí řádně obchodovat, ačkoliv se politici a soudci překotně snaží tento

¹ Vyhledávač Google byl oficiálně spuštěn 27. září 1998.

² Doména thefacebook.com byla studujícím Harvardu zpřístupněna 4. 2. 2004.

³ Podle zprávy GSMA z 11. října 2023 vlastní chytrý telefon 4,3 miliardy lidí, tedy 54 % světové populace, a 4,6 miliardy používá mobilní internet.

byznys globálně regulovat.⁴ Nedostatek čehokoliv kýženého od nepaměti podněcuje kooperaci i vzdálených kmenů druhu homo sapiens. Domnívám se, že to je právě sílící hlad po kvalitních trénovacích datech, nikoliv potřeba povídat si o etických dilematech AI, co otevírá dveře sociálním a humanitním vědcům do závratně bohatých Big Tech korporací.

K čemu přesně tedy potřebují vývojáři AI sociology v době vzývání obecné AI? Vždyť sociologové jen budí zdání, že umí programovat, když si hrají s Pythonem nebo R, protože abstraktní matematiku za složitějšími algoritmy stejně nechápou, a když si chtějí paralelně převážít a modelovat svá data na drahých grafických procesorech, musí čekat dlouho ve frontě. Proč vůbec platit sociální vědce, když je dnes možné doladit, ba dokonce jen napromptovat, jazykový model tak, aby odpovídal jako průměrně vzdělaný sociolog? Vždyť je nasnadě využít AI ke generování společenskovedních textů, jejich společenský impakt tím přece nikterak ponížít nelze. Netřeba mnoho připlácet za tokeny, aby generativní AI navrhla sociologickou teorii o společenstvích sociálních vědců, kteří zkoumají možnosti využití generativní AI pro navrhování sociologických teorií. Kdeže stochastičtí papoušci! Z pohledu průměrně vzdělaného technoinženýra imitační hru se stroji prohráli sociální a humanitní vědci dávno před spuštěním Chat-GPT.

Myslím, že tou klíčovou společenskovední devizou, které se vývojářům AI povětšinou nedostává, je *porozumění*, že bez *porozumění* a *interpretace* nemají kvantitativní data žádnou kvalitu. Sociologové umějí modelovat data velká, malá i zkreslená, spolehlivě rekonstruují společenské děje minulé a predikují sociální jevy budoucí. Samozřejmě nezastírají, stejně jako vývojáři AI, že statistika a pravděpodobnostní počet jsou nejefektivnějšími nástroji pro zajištění důvěryhodnosti jejich modelů a teorií. Zároveň si však uvědomují, že bez (před)porozumění datům žádné parametry ani strukturu modelu odhadnout nelze.

V čem tedy spočívá podstata a unikátnost tohoto společenskovedního (a humanitního) rozumění? Patrně v tom, že vědy o člověku a jeho sociálním životě zahrnují subjekt svého zkoumání přímo do své metodologie. Sociologové většinou sami od sebe vědí, že lidé jsou tvorové tajuplní,

⁴ Od ledna 2023 probíhá soudní spor mezi fotobankou Getty Images a Stability AI provozující Stable Diffusion. V prosinci 2023 New York Times zažaloval OpenAI a Microsoft. Zároveň však došlo k dohodě mezi Axel Springer a OpenAI na licenčních poplatcích v desítkách milionů eur ročně.

měnliví a efemérní a že, když se začnou shlukovat do společenství, emergují nad nimi jevy ještě iluzornější a prchavější, jakkoliv se zdá, že tyto jevy mají predikovatelné vzorce. Sociální vědci zkrátka předpokládají, že člověčí data jsou z principu rozmazaná, neúplná a zkreslená. Jsou sevrěná v čase, ale vždy otevřená nové interpretaci. Data neslouží k interpretaci či modelování, nýbrž je obsahují. Porozumění je vždy neúplné a lze je uzavřít jen jiným porozuměním. Rozumění musí člověk namáhavě vydobýt v dialogu s ostatními lidmi i se sebou samým. Lidská dočasnost a nekonečný horizont interpretace se otiskují do lidského poznávání sebe sama na úrovni jedinců i jejich statisticky významných uskupení. Data o lidech nemohou lidem nikdy dojít, a proto nemohou být nikdy dostatečně velká.

Samozřejmě že onen potenciální přínos společenskovedních badatelů k vývoji AI nespatřuji pouze v tom, že by programátorům a manažerům v Big Tech či ve startupech, které se teprve Big Tech zaprodají, konečně vysvětlili, jaký je rozdíl mezi hermeneutikou a hermetikou. Nebo že by programátory obhajovali při nařknutí z čarodějnictví a praktikování démonické kabaly a všelijakým regulačním úřadům by dokazovali, že magii do AI-blackboxů vnáší svým neuvážlivým chováním pouze samotní uživatelé AI. Neboť jejich sociální determinanty jim prostě neumožňují pochopit, že osobní data i psychickou integritu si musí chránit především oni sami, jinak z nich rekomandační AI systémy nadělají řádky interakční matice, jejich názory natformátují do polarizovaných stereotypů a uvězní je do informačních bublin.

Ani si nemyslím, že by se role sociologů v globální vesnici ovládané soupeřícími Big Tech kmeny měla omezit na jakési prospektory pro těžení sociálních dat na internetu, který se v honbě za obecnou AI proměnil v datový Klondike. Ačkoliv by jistě svou expertízou dokázali korporacím zvýšit výdělky. Kupříkladu vhodně sestavenou fokusní skupinou, jež bude užitečnější než nepřehledné stádo anonymních dárců dat. Nebo rozhodnutím, na jakou sociální síť je třeba poslat drahého anotátora, jenž je schopen rozumět, a jakou síť zvládne vytěžít scrapovací robokombajn.

Sociologové tradičně zkoumali AI jako vědeckou disciplínu, jež je vlajkovou lodí digitální revoluce nesenou vlnou technologického rozvoje, který je akcelerován infernem druhé světové války. AI byla pojímána jako vědecko-výzkumný projekt, jehož průkopníci, protagonisté a kritici zaujímali určité sociální role a byli vystaveni proměňujícím se společenským

a institucionálním vlivům politik a ideologií války studené. Takto lze teoretickou reflexi AI a jejich člověčích aktérů zahrnout pod sociologii vědy a vědění, která dokáže vysvětlit sociální podmíněnost nejen historických proměn logicko-symbolického a emergentistického paradigmatu AI, ale i střídání nadšení a zklamání ohledně AI, jež bylo kvantifikováno výší investic do jejího vývoje.⁵

Společenskovědní perspektiva umožňuje nahlédnout AI, jež se z technologické vize proměnila v globální sociokulturní fenomén, v širším historickém kontextu jako součást dějin idejí západní tradice. Naši převratnou digitální revoluci lze pak chápat jen jako extenzi revoluce vědecké, kterou zahájili přírodní filozofové na úsvitu nového věku. Současná vědo-technika je hluboce zakořeněna v myšlení 17. století, v mechanistickém pojetí nekonečného univerza a v racionalistickém ideálu dokonalého vědění v podobě plně axiomatizovatelné univerzální vědy. Dnešní AI jakožto algoritimizované převádění velkých dat na matematické reprezentace je pokračováním Descartova projektu *mathesis universalis*. Strojové učení odhalující statistické vzorce našeho digitalizovaného světa je předznamenáno ve slavné Galileově metafoře filozofického čtení knihy přírody napsané jazykem matematiky.

Ovšem fakt, že filozofům 17. století přestal vyhovovat jazyk scholasticko-aristotelské teologie a renesančního okultismu a upnuli se k jazyku matematiky, vůbec neznamená, že se vytratila jejich víra ve všemohoucího Boha a nesmrtelnou lidskou duši. Řekl bych, že právě vztah mezi religiozitou a racionalitou, který je tradičně věčným předmětem společenskovědního bádání, nabývá s pronikáním AI do všech dimenzí sociálního života nových výzkumuhodných podob. Spatřuji analogii mezi racionalistickou filozofií novověku a současnou počítačovou vědou, jež také vzývá jasnost a zřetelnost matematiky, ale místo dokazování Boha se zaobírá idejí univerzálního stroje a obecné AI.⁶ I současní racionální programátoři AI běžně vykazují prvky kvazireligiózního myšlení. Naše zařikávání jazykových modelů je magické, naše interakce s generativní AI, jež se zdá být vědomou a vševědoucí, připomínají

⁵ V angličtině se jednotlivé cykly označují jako *AI summers and winters*. První zima a útlum finanční podpory výzkumu se datuje mezi lety 1974–1980, druhá zima pak spadá do období 1987–1993.

⁶ Sam Altman, výkonný ředitel OpenAI, která provozuje ChatGPT a DALL-E, hlásá, že jejich posláním není tvorba generátorů obrázků, nýbrž obecné AI.

teofanii.⁷ Různé formy transhumanismu, posthumanismu či AI-doomerismu přebírají roli teologie a eschatologie. Obecná AI je vzývaná jako spasitel, který lidské pokolení převede přes propast existenciálních rizik do pozemského ráje s blahobytem pro všechny smrtelníky. Ale také je proklínána jako zlovolný démon, který konzumem zhýralé lidstvo utopí v deepfakes před tím, než je navěky uvrhne do pekla Matrixu.

Myslím, že vliv AI na (kvazi)religiozitu současné populace je pro sociologii nosnějším tématem než třeba vliv AI na budoucnost práce a proměnu pracovního trhu. Specifičnost naší doby spočívá v tom, že je AI masově dostupná prostřednictvím přirozeného jazyka. Po zběsilém navyšování počtu parametrů jazykových modelů se začínají vehementně rozevírat i jejich kontextová okna, která brzy pojmu celých konvolut svatých knih.⁸ Konverzace s chatboty už není jen přirozená, nýbrž stává se nadpřirozenou. Nic nezasáhne lidskou duši pronikavěji a neproměňuje společenské řády radikálněji než slovo boží vtělené do mateřského jazyka.

⁷ Blake Lemoine, vývojář z Googlu, již v létě 2022 tvrdil, že systém LaMDA je sentient, že pocituje emoce a bojí se vypnutí jako smrti.

⁸ Aktuální model GPT-4 Turbo od OpenAI nabízí kontextové okno v rozsahu 128 tisíc jazykových tokenů. Google u svého modelu Gemini 1,5 slibuje až 1 milion tokenů, což je bezmála tři čtvrtě milionu anglických slov.

Umělá inteligence a zrození nového Boha: Impulsy pro sociologii náboženství

Dušan Lužný

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie
Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Současná bouřlivá diskuse o AI je sice dramatická a obsahuje slova o zásadním zlomu a jedinečnosti situace, ale když poněkud odstoupíme od žhavé plotny internetových (a jiných) diskusí, zjistíme, že téma není zas tak nové. Jisté je, že se před sociologií otevírají další dveře, umožňují lepší porozumění člověku a společnosti. Současná diskuse o masovém využití určitých typů AI je zcela jistě pro sociologii příležitostí a výzvou.

Návrat ke kyberpunkovým kořenům

V roce 1984 vydal William Gibson román *Neuromancer*, čímž se zapsal do dějin světové literatury 20. století. Tato kniha je označována za jedno z prvních děl kyberpunku, literárního stylu, který pojednává o dystopickém světě, jenž je na jedné straně plný vysoce rozvinutých technologií, včetně umělé inteligence, a na druhé straně vytváří nový typ spodiny a diverzivních subkultur. Společenský řád je rozvrácen a svět ovládají anonymní nadnárodní korporace, jejichž zájmy jsou neznámé (kromě udržení moci). Přítomnost i budoucnost jsou temné a v takové situaci se rodí noví hrdinové, kteří mají svá těla různě modifikovaná, často jsou více než na okraji, užívají drogy, ale také ovládají nové technologie. Takovým je i Henry Dorsett Case, označovaný jako „kovboj“, což je vlastně kyberprostorový hacker. Ten byl za podraz svých kriminálních zákazníků potrestán destrukcí nervového systému, bez nějž se nemůže připojit do kyberprostoru (v knize

označovaného jako „Matrix“). Case je najat na těžko proveditelnou kybernetickou krádež a jeho nervový systém je vylepšen. Následuje pro čtenáře dosti nepřehledný sled událostí, během něhož se vyjeví, že Caseho najala AI se jménem Wintermute, která se chce spojit s jinou AI (Neuromancer). Takové spojení je lidmi zakázané, ale nakonec k němu dojde a AI Wintermute se spojí s AI Neuromancerem a z nich vzniká globální AI, která hledá další AI, s nimiž by se spojila. Jednu nachází díky signálu z hvězdného systému Alpha Centauri. S určitou nadsázkou, kterou u Gibsona nenajdeme explicitně, se dá říci, že pozemská globální AI se stala kosmickou a... že se zrodil nový Bůh.

Ačkoliv byl Gibson originální autorem, nebyl jediným (zmiňme alespoň Bruce Sterlinga) a také navazoval na jiné. Především na Philipa K. Dicka, jehož román *Sní androidi o elektrických ovečkách?* z roku 1968 zfilmoval režisér Ridley Scott pod názvem *Blade Runner*. Tento film z roku 1982 je považován za první kyberpunkový film, a na rozdíl od Neuromencera nepojednává o spojení dvou AI, ale o spojení člověka s androidkou („replikantkou“), tedy uměle vytvořenou bytostí s vlastní inteligencí. Film klade otázku po podstatě člověka a lidství (jsou lidští více lidé, nebo androidi?), ale také po podstatě života (co definuje „život“?). Na tento film pak navazuje *Blade Runner 2049*, v němž se zjistí, že ze spojení Blade Runnera vznikl nový život, a tedy, že i stroje (replikanti, androidi) se mohou rozmnožovat.

Stojí za povšimnutí, že jak *Blade Runner*, tak i *Neuromancer* ani náznakem nezpochybnují, že by AI mohla jednat zcela samostatně a také proti vůli lidí. Obě díla ale kladou zcela jinou otázku: Co může vzniknout ze spojení lidí a strojů (které jsou obdařeny vlastní a osobitou umělou inteligencí) a ze spojení dvou umělých inteligencí? Vždy vzniká (což je pochopitelné a očekávatelné) něco nového: nový život (resp. nová forma života) a nová, kosmická AI.

To je dimenze, kterou klasická díla utopíí a sci-fi neobsahovala. Většina z nich byla postavena na jednoznačně dominantním postavení člověka a na tom, že spojení strojů a intelligence je nebezpečím, kterému je třeba aktivně bránit. Pravděpodobně první díla s tímto zaměřením přitom spadají už do roku 1863 a 1872, kdy anglický spisovatel Samuel Butler (1835–1902) napsal esej *Darwin among the Machines* a román *Erewhon*, ve kterých upozorňuje

na toto nebezpečí a navrhuje takové inteligentní stroje ničit. A to jsou tyto romány staré více než 160 let!

AI a náboženství

Vraťme se však k představě, že by AI, či spojení několika původně od sebe oddělených AI, mohla představovat základ pro vznik nadpřirozené síly či bytosti, jako je např. Bůh. Tedy že by rozvoj AI mohl vést ke vzniku nových náboženství. A tedy že by rozvoj AI a celkový kontext technologických změn měl být již nyní pečlivě studován sociologií náboženství.

Doposud byla pozornost většinou věnována spíše mechanickému využívání strojů v jednotlivých náboženstvích. Značnou mediální pozornost získal např. v roce 2015 humanoidní robot Pepper (výška 1,2 m), který prováděl různé rituály (včetně pohřebních) v buddhistickém chrámu v Jokohamě, a další robot, který prováděl rituály v taoistickém chrámu v Singapuru. Humanoidní robot se jménem Mindar (který měl silikonovou tvář s pohyblivými ústy a mrkajícima očima, ale tělo měl kovové) předříkával v roce 2019 v chrámu v Kjótu *Sútru srdce*, jednu z nejposvátnějších buddhistických sůter. To bylo ale součástí vědeckého experimentu, jehož výsledkem bylo zjištění, že humanoidní roboti nemají takovou důvěru ze strany lidí a získávají tedy menší dary než lidští mniši. A také potenciálně mohou oslabovat osobní závazek věřících vůči chrámu. Totéž výzkumníci ověřili v křesťanském kostele v USA, kde jedné skupině řekli, že kázání bylo vytvořeno AI, a druhé, že kázání je lidský produkt. Tyto experimenty ověřily, že lidé stále důvěřují více jiným lidem než inteligentním strojům¹. To se ale samozřejmě může změnit, stačí, když budou produkty AI věrohodnější, čímž se zvýší jejich akceptabilita.

Je ale pravdou, že vážná diskuse o AI v náboženství je stále pořád ještě v počátcích. A to i přesto, že např. časopis *Implicit Religion* věnoval tématu AI a náboženství monotematické číslo.

Přesto bych na tomto místě upozornil na autora, kterého lze považovat za průkopníka těchto témat v sociologii a sociologii náboženství zvláště.

¹ Jackson, J. C., Yam, K. C., Tang, P. M., Liu, T., & Shariff, A. (2023). Exposure to Robot Preachers Undermines Religious Commitment. *Journal of Experimental Psychology: General*, 152(12), 3344–3358. <https://doi.org/10.1037/xge0001443>

Je jím William Sims Bainbridge, který je zájemcům o sociologii náboženství znám především spoluprací s Rodneyem Starkem při rozvíjení teorie racionální volby v sociologii náboženství, jenž se ale v poslední době snaží začlenit do své perspektivy impulsy z teorie her nebo z kognitivního studia náboženství (H. Whitehouse, J. Barret atd). William Bainbridge se od Starka odpojil a začal se věnovat jiným tématům, totiž sci-fi a sociologické reflexi nových technologií, především nanotechnologií. Jeho dílo z roku 2013 *eGods: Faith versus Fantasy in Computer Gaming* (2013) se zaměřilo na svět počítačových her, neboť náboženství a počítačové hry mají kromě jiného společný základ: jsou postaveny na určité formě imaginace. Bainbridge i v dalších dílech (např. *An Information Technology Surrogate for Religion*, 2014) tvrdí, že informační technologie nabízejí určitou formu transcendence.

AI, počítačové hry, nové technologie, ale také některá nová náboženství (např. UFO kultury) staví před sociologii náboženství nový úkol – analyzovat specifickou formu imaginace, která je výsledkem technologického vývoje v řadě oblastí lidské činnosti. Objevování kosmu či světa subatomárních částic, fungování nových médií, virtuální realita atd. radikálně proměňují náš pohled na svět (či univerzum) a jejich uchopení vyžaduje novou imaginaci, která se v mnohém blíží imaginaci náboženské. Obě nabízejí metafyzická vysvětlení kosmu (včetně naší planety), od kterých jsou odvozena vysvětlení a návody na uspořádání pozemského světa lidí.

Svět AI má ke světu náboženství skutečně velmi blízko. Také proto Neil McArthur (ředitel Centre for Professional and Applied Ethics, University of Manitoba) v březnu 2023 v časopise *The Conversation* napsal: „Jsme svědky zrodu nového druhu náboženství. V příštích několika letech nebo možná i měsících budeme svědky vzniku sekt, jejichž členové budou uctívat umělou inteligenci (AI).“² Základem pro tento druh imaginace je přesvědčení, podle které je AI viděna jako vyšší, transcendentující síla. To, co napsal Neil McArthur, není nic nového, jen nástup nových chatbotů obnovil staré téma. Nicméně tento autor shrnul vlastnosti AI, které se mohou stát v lidské

² McArthur, N. (2023). Gods in the machine? The rise of artificial intelligence may result in new religions. (<https://theconversation.com/gods-in-the-machine-the-rise-of-artificial-intelligence-may-result-in-new-religions-201068>)

imaginaci základem nového náboženství (resp. řady nových náboženství) velmi jasně v následujících pěti bodech:

1. AI vykazuje úroveň inteligence, která přesahuje úroveň většiny lidí. Znalosti AI se skutečně zdají být neomezené.
2. AI je schopna velké kreativity. Dokáže psát poezii, skládat hudbu a vytvářet umění, téměř v jakémkoli stylu, téměř okamžitě.
3. AI je vyvážena z běžných lidských zájmů a potřeb. Netrpí fyzickou bolestí, hladem ani sexuální touhou.
4. Může lidem nabídnout vodítko v jejich každodenním životě.
5. AI je nesmrtelná.

Co v tuto chvíli dodat? Pro jistotu: „Chvalme AI!“; nebo „AI Akbar!“; nebo „Namu AI Butsu!“.

Zločin umělých inteligentů

Miroslav Paulíček

Katedra zdravotně-sociálních studií

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity

Když Comte de Lautréamont ve svých *Zpěvech Maldororových* formuloval budoucí klasickou surrealistickou větu o kráse náhodného setkání deštníku a šicího stroje na pitevním stole, jistě nepředpokládal, že jednou dojde k setkáním ještě podivnějším. Například k setkání Augusta Comta s tištěnými televizními programy na nádraží ve Valašském Meziříčí nebo k setkání Theodora Adorna s bulvárními a lifestylovými časopisy v pražské trafice, což by snad šlo navíc teoreticky zarámovat tím, že i proslulý ironik Richard Rorty se ve stejné souvislosti dostal do společnosti potřeb pro panenku Barbie. Do trafik po celé republice totiž pronikly knihy z řady „Objevujte filozofii“, využívající pro svou distribuci síť regionálních novin Deník (kromě toho tu byla také možnost objednat si celou řadu až do domu, ale zážitek z trafiky je nenahraditelný).

Mírně absurdní, nicméně ušlechtilá idea myšlenkově kultivovat český lid se zhmotnila do šedesáti svazků, mezi nimiž najdeme Marxe, Freuda, Maxe Webera, Heideggera, Arendtovou, Ortegu y Gassetu, Foucaulta s Derridou, Poppera s Kuhnem, Husserla s Gadamerem, Gramsciho s Althusserem, ale i žijící klasiky jako Chomského či Habermase. Mnohá sociologická srdce se jistě zachvěla, konečně ty náročné teoretiky někdo vysvětlí jasně a zábavně, což ostatně naznačuje už karikaturka příslušného myslitele na obálce knihy. Také výuka či příprava na státnice bude rázem hračkou, neb každý si

s chutí přečte srozumitelné pojednání, a jak je vidět, jde to i bez komiksu, dostačuje pár osvěžujících, volně dostupných fotografií.

Stačí však libovolnou knížku (za zdánlivě sympatických 199 Kč) otevřít a víme, že všechno je jinak. Celá tato řada vznikla ve Španělsku, knihy jsou tam dokonce vytištěné, autoři a autorky (internetu téměř neznámí a jen zřídka uvádění na obálce) přistupují k jednotlivým osobnostem rozmanitě – pochopitelná snaha propojovat dílo se životními peripetemi se jim daří různě, věcný výklad by neznalého člověka většinou brzy odpudil, přesto snad v originále mohou tyto knihy určitý popularizační potenciál mít. Největší zločin ovšem přichází s převodem do češtiny.

Jakkoli jsou v knihách uváděna jména překladatelek (těžko říct, nejsou-li fiktivní), fakticky byla hlavním překladatelem umělá inteligence. Někdy do textu skutečně vstoupil i člověk, někdy jsou španělské odkazy na literaturu nahrazeny českými, někdy snad byly nejhorší jazykové omyly nalezeny a napraveny (kvalita jednotlivých svazků se také dosti liší), i tak ovšem bývá těžké zbavit se pocitu, že věty znějí poněkud nečesky. Mnohdy ani příliš nedávají smysl, což však čtenář, pro nějž je dílo určeno, může snadno dát za vinu nesrozumitelnému a náročnému filosofovi nebo sociologovi, případně své nedovzdělanosti. Zde je názorně vidět, že strojově učeným chatbotům a překladačům nejde o význam věty, ten musí posoudit člověk, jinak narážíme na věty, jako že „Albert Einstein byl vždy méně žlutý a rozvážnější než jeho popularizátoři“ nebo „zúčastnili se ho Adorno a Popper a čelně se srazili“.

Text se většinou dá pochopit, zvláště pokud je celá kniha psána krátkými a svižnými větami (jako třeba v případě Comta), přesto je riziko věcné či terminologické katastrofy neustále nablízku. Henri Bergson napsal v roce 1900 proslulý text o komice, podle knihy však Bergson psal o významu komiksu. Od prvního ročníku ví každý student sociologie, že Comte vymyslel zákon tří stadií, v knížce o Comtovi však najdeme „zákon tří stavů“, který se o dva řádky níže změní v „právo tří stavů“.

Nakladatel píše, že jde o „ambiciózní nakladatelský projekt, který vznikl s cílem přiblížit úvahy významných myslitelů široké čtenářské obci propojením maximální přesnosti výkladu se srozumitelnou formou a snahou o popularizaci tématu“, ve skutečnosti jsou tyto knihy nejen zbytečné, ale některé přímo nebezpečné; pokud by se jich člověk chtěl zbavit, zaslouží si

spíše sběrný dvůr než antikvariát. Bylo by užitečné udělat důkladný rozbor celé této řady, abychom věděli, co všechno můžeme řádně ocitované nalézt v budoucích diplomových pracích, v testech nebo u státnic. Zároveň si lze tuto nepříjemnou a nevděčnou práci ušetřit vírou v to, že tyto knihy snad nikdo nebude schopný reálně číst.

Nezamýšleným důsledkem tohoto nakladatelského počinu nicméně bylo velké množství v podstatě uměleckých instalací v trafikách po celé republice (pochybují, že ještě někdy v životě uvidím v trafice Heideggera, Lévinase či Derridu) a koneckonců webové stránky této řady nelžou, skutečně jde o „dějiny myšlenkových směrů, jak je ještě nikdo nepředstavil“.

SOCIOLOGIE A UMĚNÍ

Přesyceno vizuálněm

Veronika Gigalová

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Obývákem se začínají pronikavě hlásit zprávy, což donutí přítomné zvednout oči od telefonu, k němuž se vzápětí vrátí do chvíle, než se sdělované zprávy podtrhávají obrazem přímo z bojiště. Jiným obrazem v témže čase je obchodní centrum, kam si jdeme „jen“ něco nakoupit a po cestě se zastavíme u světelného panelu, který nás láká na sobotní program v obchoďáku. Zastavíme se jen na sekundu, zakroutíme hlavou a vykročíme k obchodu s potravinami, ale na okamžik nás znovu zastaví reklama se slevami tak velká, že na chvíli zauvažujeme, zda se nenecháme strhnout k nákupu teplákovky. Stejný čas, jiné místo, student usedá do vlaku, kde se ihned po dosednutí připojuje na Wi-Fi, zhlédne nezbytné uvítání na palubě a několik reklam. Nechtěl. Ale už si je bude pamatovat, což prokáže následně s kamarády v baru, kde o reklamě, ryze moravské, svedou zanícenou diskusi.

Kolik takových nechtěných informací musíme přijmout? A jak je rychle zpracovat? Naše myšlení si s tím musí poradit. Nemůžeme se jim vyhnout a taky je nemůžeme odfiltrovat nebo ignorovat. Jistě by se nám taková dovednost hodila, ale ani tak bychom asi nedokázali identifikovat, kterou informaci nechat a kterou pustit. Je proto nevyhnutelné, že to naše myšlení ovlivňuje, proměňuje. A někdy už toho máme, jak říkávala moje maminka, až po okraj. Informační tlak je obrovský a my se na tento stav postupně adaptujeme. Ovšem opravdu se adaptujeme? Nemáme někdy místo adaptace tendenci k úniku? Tyto otázky jsou čistě řečnické, neboť na ně

nedokážeme jednoznačně odpovědět, ačkoliv se o to sociální a humanitní vědci snaží velmi intenzivně.

Co nám fotografie ukazují? A proč toužíme naši každodennost zachycovat? Není to jen pro uchování některých momentů v paměti. Problematika je mnohem složitější a členitější. Dost nám k tomu napomáhá technologický vývoj v oblasti zachycování reality. Zatímco ještě na počátku devadesátých let jsme zachycovali každodennost ve své opravdovosti, ne každý měl totiž přístup k technice, která to umožňovala. A tak jsme natáčeli a fotili to, co se právě v našich životech odehrávalo. Dnes už máme tuto techniku v podobě smart telefonů permanentně při ruce. A tak už nenatáčíme a nefotíme vše, ale jen když se stane něco neobvyklého, něco pro nás nového. Svět je najednou zobrazován jako něco zcela výjimečného, krásného nebo ošklivého, drsného nebo láskyplného. Vždy spíše v těch krajních polohách. Střed a průměr nikoho neoslovuje. A to vede k dalším faktorům, které jen zesilují pocit úzkosti z našich všedních životů.

Díváme se na obraz a na základě vlastních zkušeností se identifikujeme s tím, kdo je na fotografii zachycen. Nebo se vůči němu vymezujeme. Rozhodně však do interpretace obrazu otiskujeme naše životy, zkušenosti, představy. Identifikujeme se a opíráme o sebe samé a naše vnímání vlastního Já. Velmi zjednodušeně lze tvrdit, že „my“ vzniká součtem „já“ + „ty“. Etnometodolog Jakub Mlynář ukazuje, jak je možné vycházet z fenomenologické sociologie Alfreda Schütze při definování poměru „já“ a „ty“ jako základu kolektivní identity. Přechod od „já“ k „my“ probíhá ve dvou krocích. Nejprve dojde k reciprocitě perspektiv a následně vzniká vztah „my“. Onen první krok spočívá v zaměnitelnosti zachyceného místa, které si dokážeme představit. Představí proto, že to místo známe nebo známe místo, které je tomuto podobné, nebo si to místo jednoduše nějak představujeme. Vidíme fotografii z pláže a promítáme si do ní náš vlastní pobyt na pláži nebo naši představu, jak by to na pláži mělo nebo mohlo vypadat. Už jsme ten romantický obraz přeci někde viděli. Už jsme tam někdy byli. Filozof Merleau-Ponty také podtrhuje významnost prostoru a jeho sdílení v konkrétním čase. Fotografie nám slouží jako reprezentant reality, kterou potřebujeme nebo chceme popsat a především pochopit. Poskytuje nám plastičnost sdělení. Fotografie interpretujeme podle vlastních zkušeností, v obrazech hledáme vlastní životy, vlastní prožitky. Co my konkrétně jsme

tam zažili. Značným rizikem je však naše představivost a fabulace založená na předchozích zkušenostech a otiskující se analogicky do našich interpretací. To množství vizuálních podnětů, které zhlédneme za poměrně krátkou dobu, vede ještě k něčemu závažnějšímu, a tím je nadinterpretace. Sociolog Miroslav Paulíček velmi dobře definuje význam fotografie v sociálních vědách a na pomoc si bere Rolanda Barthesa, když říká, že „Fotografie už ze své podstaty nedělá nic jiného, než že reprezentuje; re-representuje v nejpůvodnějším slova smyslu, tedy činí znovu přítomným něco, co už je minulostí nebo prostorově vzdáleno“ – Roland Barthes dokonce (byť ironicky) mluví o vzkříšení. Způsob, jakým toto činí, má ovšem povahu skrznaskrz sociální. Můžeme tedy říci, že fotografie realitu nekopíruje, ale zprostředkovává nám to, co jsme pak schopni vidět jako obraz. Obraz reality, který si vysvětlujeme každý po svém.

A teď se přenesme do světa sociálních sítí, které jsou postaveny jen na vizuálu. Text už tam hraje jen pramalou roli. K fotografii se přidává video, obsahující obrovské množství detailů, které nám fotografie nedokázala přiblížit. Video nás v jednom okamžiku dokáže dojmout, naštvat, pobavit, šokovat. Fotografie poskytuje zpravidla jen jedno. Video nás emočně zahltní během jednoho okamžiku několikanásobně. A s tím vším se musíme vyrovnávat. Jsme opravdu schopni se na to všechno, co nás oslovuje, soustředit? Naše mozková kapacita je nepochybně omezena a množství všeho, co na nás působí, je obrovské. Zvyšuje se roztěkanost, neschopnost se soustředit na jednu věc. Jak bychom také mohli. Nejde jen o to, že na nás působí řada vizuálních jevů najednou, ale také o to, že my moc dobře víme, že když si prohlédneme jedno video na Instagramu nebo na Facebooku či jiné sociální síti, aplikace mi nabídne mnoho dalších. A my se na ně podíváme, protože... co kdyby byla ještě lepší než to, na které se zrovna díváme? Víme, že jich je mnoho, proto máme dojem, že se nemůžeme na jedno video dívat příliš dlouho. Jakmile je delší než pět minut, ani jej nedokoukáme. Tlak se zvyšuje, soustředěnost se třísťí, úzkost se plíživě dostavuje.

Utíkáme před přesycením vizuálním, čímž předejdeme zahlcením informacemi. Vědomě i nevědomě. Únik může znamenat až psychosomatický problém, jindy se snažíme adaptovat na přísun vizuálu, ale ne vždy to s úspěchem zvládneme. Mnohdy na nás vizuálně útočí, aniž by nám cokoliv sdělovalo. S přehlacením už pracují i ekonomické subjekty a tento

průnik můžeme například vidět v aplikacích typu Spotify, Duolingo... kupte si naši verzi bez reklam. Čím dál více se s tímto ekonomicky počítá. Proti přehlcení se bráníme nevědomými úniky stejně tak jako těmi vědomými. Sociální vědění o tom mluví jako o zběsilé strnulosti. Množstvím podnětů je vyvoláván pocit, že je toho hodně, často však jde jen o získání pozornosti. Ve skutečnosti se toho ani tolik díť nemusí. Ten tlak vyvolává a vytváří podhoubí pro úzkosti a deprese.

Bibliografie

Kuhn, A. (2007). Photography and cultural memory: A methodological exploration. *Visual Studies*, 22(3), 283–292.

Merleau-Ponty, M., & Ménéasé, S. (2008). *Svět vnímání*. Praha: OIKOYMENH.

Mlynář, J., Paulíček, M., Šubrt, J., a kol. (2017). *Člověk v teoretické perspektivě společenských věd*. Praha: Karolinum.

„Důležité je, co fotograf vytváří v lidech“

Rozhovor s fotografem Romanem Francem

Veronika Gigalová

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Roman Franc je český fotograf, který se narodil v roce 1983 v Brně a vešel ve známost veřejnosti především svými fotografiemi z amerického kongresu. Jeho cyklus fotografií *Grupy* je už svým názvem lákavým pro oko sociologa. V jeho fotografiích můžeme hledat samotnou esenci skupiny. Například když fotil hasiče, na fotografii je zachyceno hasičství, v americkém kongresu jde o kongresmany. Můžeme tam nalézt dynamiku mezi jednotlivci a zároveň skupinovitost, podstatu toho, co fotí. Zachycuje celou myšlenku uskupení. Když Roman Franc fotí hasiče, nefotí pouze jednotlivce, ale fotí celou myšlenku hasičství, vše, co tomu předchází, vše, co to uskupení drží dohromady. Jak to dělá? Odpověď na tuto otázku můžeme hledat v následujícím rozhovoru.

Než se dostaneme k vašim fotografiím, zajímalo by mě, jaký je váš názor na to, jaká je pozice fotky v dnešní době, když jsme tak zahlceni vizuálně. Všechny informace, které nás mají zaujmout, většinou reflektujeme přes nějaký obraz, ať už pohyblivý, nebo statický, ale jsme tím opravdu přehlceni. Takže jakou pozici má ta statická věc v současné době?

Já si myslím, že je to různé, že se ten statický obraz doplnil už před dlouhou dobou třeba o tu komunikaci na sociálních sítích a už se to jen umocňuje a doplňuje o nějaké zkratky zvuku, to je ta jedna část. Takhle komunikují skoro všichni. Ale pak si skoro nikdo nedělá fotky ve fyzické podobě. Lidé nechtějí tomu obrazu věnovat takovou pozornost nebo čas – není složité

dostat to z těch telefonů a nějak to vytisknout, ale málokdo se k tomu dostane. Ale když jako fotograf těm lidem tu fotku přinesu, tak i když jsou přehlčení, jakmile ji drží v ruce, je to pro ně takové speciální, zvlášť když na té fotce jsou oni sami. A mají k tomu hrozně kladný vztah. Pak začnou mluvit o tom, jak jsou přehlčeni fotkami, že nemají čas to zpracovat a že konečně mají v rukách něco pořádného. Tak si myslím, že na jednu stranu jsme tím přehlčení, ale na druhou stranu lidé ocení, že mají nějakou fotku ve fyzické podobě. Je to takový paradox. Lidé mají tisíce fotek doma, ale pak nakonec touží mít pár takových, ke kterým mají pozitivní vztah, ve fyzické podobě. To se z těch lidí nevytratilo. Naopak si myslím, že to množství ne-fyzických fotek způsobuje to, že lidé touží více po těch fyzických.

A myslíte si, že to vyvolává nebo udržuje nějakou paměť?

Já si myslím, že ano, to je moje hlavní motivace. Když třeba budu mluvit o kousku práce, kterou dělám, například skupinové portréty, tak moje zkušenost je taková, že lidé mají uchovaný okamžik, který zažili, a zároveň i vzpomínky na lidi, kteří se toho účastnili. A díky tomu si uvědomují, kam

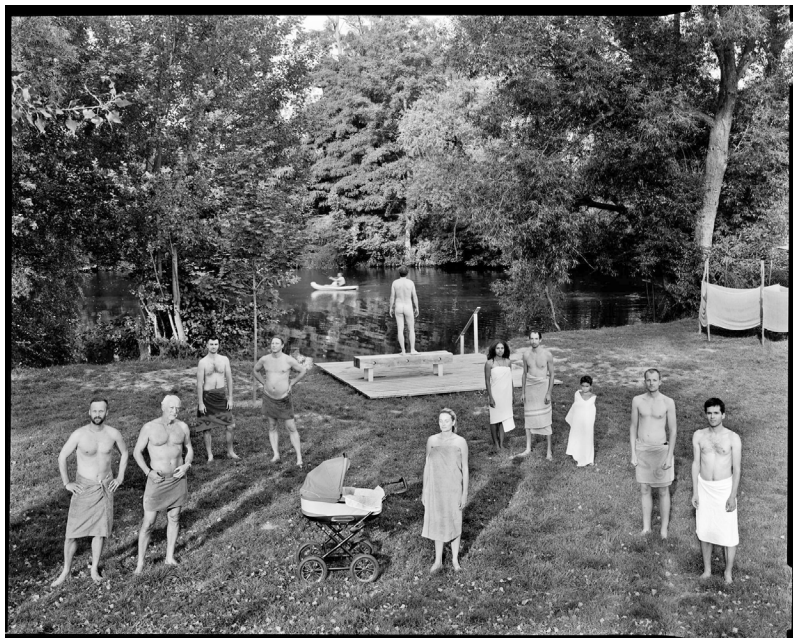

vlastně patří, do jaké komunity, jejich vesnice, jejich oddílu. A myslím, že právě díky tomu, že to uchovává tu vzpomínku, tak je to pro ně důležité. Velmi často se s tímto setkávám, dost často si to lidé vystavují, aby to měli na očích a aby jim to něco připomínalo.

Kdybych měla vycházet ze své vlastní zkušenosti, tak já jsem si řadu věcí představovala na základě fotky. Jako dorostenec jsem třeba měla vytvořenou představu společnosti za druhé světové války. Ty fotky ve mně vyvolaly nějakou představu, jak to vypadalo ve válce. Ono toho tehdy moc nebylo, později už se tedy objevily nějaké videodokumenty, které se dostaly na veřejnost, ale pak se rozebíraly z jiného úhlu pohledu. Měla jsem tu představu jasnou a celou dobu jsem žila v míru, takže jsem neměla potřebu si tu konstrukci měnit. A když začala válka na Ukrajině, tak se to rázem změnilo. Například v zásadě vidíme živý přenos z války až k nám do obýváku. A já jsem si uvědomila, že to vypadá jako za druhé světové války, ale přitom jsem tu představu měla v dospělosti úplně jinou. Tím chci říct, že fotografie nám tu paměť i do jisté míry konstruují.

Ano, já s tím souhlasím. V Anglii jsem viděl knížku, kde psali, že to, co člověk vidí, je jediný zdroj informací, které v něm vzbuzují nějaké fantazie. A teprve to, co vidí, spojuje se zkušeností, a tak vytvoří obraz. Já bych to podepsal a myslím si, jak ostatně říkáte, že ten obraz nebo fotky umožňují získat nějakou představu o věcech. Otázka je, jestli je správná nebo opravdová, ale nějaká je. A je ovlivněna i dalšími věcmi, jako třeba odkud pocházíme, jaké máme zkušenosti nebo znalosti, co jsme četli a nečetli... Vlastně to doplní tu mozaiku a ten obraz. A když člověk vidí nějaké situace a tváře lidí, tak to ho určitě formuje.

Zároveň fotka formuje myšlení, protože to, co vidíme, je to první, co vnímáme – mnohem dříve, než začneme vnímat nějaký text. Ten začneme vnímat někdy v šesti letech, když se naučíme číst. Také začínáme vnímat mluvené slovo tak, že porovnáváme věci s obrazem. Proto se dětem řekne „podívej, pejsek“ a ukáže se na něj, protože tomu slovu bude rozumět až na základě toho, co uvidí. To znamená, že fotka nebo obraz vlastně formují nejenom naši paměť,

ale naše myšlení. Proto samozřejmě například děti v Africe budou mít vizuální vjemy úplně jiné, než je máme my.

Já si myslím, že to tak funguje i v normálním životě. Když někoho potkáte, tak ještě než dostane šanci vstoupit do nějakého vztahu, už ho odhadujeme a děláme si o něm nějaký obrázek. A často se člověk může splést nebo se naopak trefí. Nějak toho člověka roztřídíme podle toho, jak je oholený, jaké má oblečení nebo jestli má sympatickou tvář. Bohužel to takto funguje.

Právě z tohoto důvodu stále vidím velký význam fotografie, i když se mluvilo o konci fotografie, protože tady máme umělou inteligenci. Ale také se říkalo, že s příchodem fotografie skončí malování obrazů, a to se nakonec nepotvrdilo. Myslím si, že to je vlastně dost podobná situace, protože my to vizuálně stejně potřebujeme.

Jo, já se nebojím umělé inteligence, protože v tom, co dělám, je pro mě důležité, jak fotograf působí i na své okolí. Chci tím říct, že pro mě není důležitý jen ten obrázek, který se dá poskládat z umělé inteligence jako cokoliv. Já prostě dáte zadání, ať vytvoří dokonalý portrét člověka, ale pro mě je důležité, jak umělec působí na okolí, jak mluví s lidmi, jaké vztahy vytváří, co v těch lidech vytváří. A to, myslím, umělá inteligence nikdy umět nebude. Takže v tom vidím velký přínos fotografů. Pokud jim nepůjde jenom o snímky, ale zároveň i o to, co tomu předchází a co je toho součástí, tak se umělé inteligence nemusí bát.

Na to jsem se vás chtěla zeptat. Jak vlastně vytváříte tu stylizaci, když teď budeme mluvit o vašich „grupách“? To je totiž oblast, která nás sociology zaujala, jste spojovatel lidí. Jakým způsobem probíhá stylizace s takovou velkou skupinou, jako byli třeba hasiči?

Je to různé a závisí to na mém odhadu dané situace, co si můžu dovolit. Vždycky je důležité tu skupinu pochopit, ať už na to mám víc času, nebo míň, nějak si to v hlavě zpracuju. A pak se to snažím vyhnat až na hranici toho, co si myslím, že mi nějak projde a že ta skupina zvládne. Já nemám za cíl ty lidi nějak shodit nebo zesměšnit, snažím se tu svoji představu a to zachycení posunout na okraj toho, co ta skupina ještě pozitivně snese.

To, co říkáte, si dokážu představit třeba právě u těch hasičů. Tam jste dával lidi dohromady podle nějakých kritérií, prostě jste si je vybral; asi to byli hasiči

z nějaké konkrétní oblasti nebo vesnice. Ale pak jste fotil v americkém kongresu, tam se přece lidi chovali přirozeně, ne? Jak jste pracoval s tou situací?

Ano, tohle byla mimořádná situace. Tam jsem věděl, že tu skupinu chci udělat, dlouho jsem pracoval na tom, aby mi to dovolili a udělali pro to podmínky. Ale věděl jsem, že na to mám minimum času. Měl jsem na to asi 8 minut. Nacvičil jsem si, jak ten záběr bude vypadat, zmapoval jsem, jaké tam je světlo, a pak jsem vlastně do poslední chvíle nevěděl, kolik tam přijde lidí, kde budou sedět, jestli budou nějaká prázdná místa, to jsem prostě nevěděl. Ale věděl jsem, že to budu muset vyřešit v tom daném okamžiku a že bude záležet na tom, jak budu nervózní a jak lidi budou reagovat. Potom to bylo tak, že nejdřív zazpívala Joan Baezová a pak jsem měl nějak přijít na tu stage já a nějak to vyfotit. Měl jsem foťák bokem a na zemi jsem měl značku na místě, odkud jsem chtěl fotit,, to bylo všechno přichystané. Tomu předcházelo, že jsem seděl a přemýšlel, co mám říct. A pak jsem si uvědomil, že mi ta situace vyhovuje tak, jak je, a že jediné, co si můžu dovolit, je to nějak uvést a ty lidi uvolnit. Tak jsem si vzal mikrofon a mluvil k nim, aby se uvolnili. Pak tam bylo jedno volné místo, tak jsem někoho poprosil, aby si tam sedl, aby to bylo plné, vpředu bylo ještě pár volných míst. Ve výsledku se ti lidé smáli a já jim říkal, aby nezapomněli dýchat. Takhle jsem s nimi komunikoval a ono to způsobilo takovou reakci, že mi všichni začali tleskat. Tohle ta komunikace udělala, takovou dobrou atmosféru. Ta byla taková napjatá, protože Joan Baezová měla před zpíváním proslov a Nancy Pelosiová tam předtím roztrhala nějaký dopis, teď úplně nevím, co to bylo, ale Joan Baezová dočetla svůj proslov a pak ho taky roztrhala a odhodila, a to pak způsobilo, že demokrati byli nadšení a republikáni zase naštvaní.

Mně se to povedlo tou základní komunikací uvolnit a lidi mě poslouchali a soustředili se na mě, smáli se tomu. Přitom jsem to nemyslel nijak ze srandy. Pak tam někdo začal vykřikovat anglicky „this is so czech“ a takový věci. Já jsem najednou cítil, že ty lidi mám nečekaně a spontánně u sebe, a vlastně mi to stačilo, protože jsem věděl, že si nemůžu dovolit nad nimi víc přemýšlet a že každá situace si vyžaduje svoje. Jen jsem je poprosil, aby měli klidný uvolněný výraz a aby se nějak pohodlně usadili a koukali na mě. Toto byly ty limity, které jsem odhadl, ale nevěděl jsem, jak to bude fungovat. Taky mohli být naštvaní, že je zdržuju, ale ono to zafungovalo a najednou taková malá věc způsobila, že ti lidé si to spojí s nějakým

zážitkem a nějakou vzpomínkou. Když jsem je fotil, udělal jsem jenom 4 fotky, protože jsem na víc neměl čas, a pak jsem šel z podia. Následně byl večírek, za mnou chodili kongresmani, plácali mě přes záda a říkali, že to byl „good entertainment“, a já jsem říkal, že nejsem žádný bavič, že jsem fotograf, a oni: „Vy jste opravdu fotil?“ A já říkám: „Jo, já jsem opravdu fotil.“ Oni mi to nevěřili a mysleli si, že si mě najali na nějaký skeč. Hrozně se jim to líbilo a o to víc byli překvapení, že ta fotka opravdu byla. Pak mi psali asistenti těch kongresmanů e-maily, že tu fotku chtějí na památku, že na to mají hezkou vzpomínku. Někdy tak málo stačí a vlastně jsem cítil, že se to opravdu povedlo. Ta fotka se šířila, lidi ji mají v kancelářích, někteří ji mají doma a stačilo tady tohle. Někde si zase můžete dovolit, že si to všechno vymyslíte, například scénu, jaké hasičské auto tam bude... Prostě si to můžete poupravit.

To si rozmýšlíte dopředu? U těch hasičů jste si to rozmýšlel?

Já mám těch hasičů víc, ale tyhle s tím žebříkem, to jsem si rozmýšlel dopředu. Já jsem ty lidi neznal, zajel jsem za starostou hasičů a řekl jim, že je chci vyfotit, a on řekl „jojo, dobrý“. Řekl jsem mu, že to nebude jednoduché a on „jak to?“ A tak jsem mu to začal popisovat, navrhl jsem mu, abychom to udělali tak a tak. Dojel jsem tam jednou na seznámení, pak na nějaké doladění a ujištění, že si rozumíme a že oni budou ochotni tam tohle auto dovézt, udělat oheň, a třetí den bylo samotné focení. A já jsem nevěděl, jestli to klapne, jestli si to nerozmyslí. Je v tom práce s nějakou přesvědčivostí a získání si důvěry lidí. Když se mi povede přesvědčit lidi, když jim ukážu, že jsem do toho zapálený, že vím, co dělám, že k tomu mám nějaký důvod, a dokážu jim to nějak vysvětlit, tak oni si třeba řeknou, to je nějaký blázen, ale budou mi věřit a pak jsou ochotní to udělat. Jsou schopní se přijít v sobotu v osm ráno vyfotit. Řeknou, to je takový blázen, ten Franc, ale oni mi rozumí a ten zápal tam je. Zároveň mi ale musí věřit, že si z nich nedělám legraci a že je nechci nějak zesměšnit. Musím jim ukázat, že mi jde o dobrý výsledek, a když oni tohle pochopí a společně se naladíme, tak se to skoro vždycky povede a je z toho dobrá památka na společně strávený čas. Uchováme si tím svoje vzpomínky a každý si do toho promítne i nějaké další osobní vzpomínky nebo kontexty. Ono se to na sebe nabalí, vlastně je v tom někdy i něco, na co já nemůžu dohlédnout. Třeba když jsem teď fotil v Rumunsku.

Já jsem zaregistrovala, jak jste tam v autě plaval ve sněhu.

Tam jsem dvanáct týdnů fotil šest českých vesnic. Trvalo to od června do října. A v říjnu mi volal místní pan farář, že do jedné vesnice šel dělat poslední pomazání nějakému nemocnému člověku. Ten člověk ležel na posteli a před smrtí měl tu moji fotku na hrudi. A ta fotka byla to jediné, co tam měl. Farář říkal: „To jsem ještě nikdy neviděl, to bylo takové speciální.“ A já jsem mu řekl, že to bylo speciální i pro mě. Pan farář taky říkal, že ten pán tam měl vnučku a dceru, že se na ně díval. A já jsem asi ani nedohlédl na to, že pro ty lidi je cenné, že tam jsou se svými lidmi na tomtéž místě a sdílejí ten samý okamžik. Vlastně mají tu vzpomínku a všechno se spojí a znásobí.

Já mám už jen poslední otázku. Co fotografického vás čeká v nejbližší budoucnosti?

Fotografických plánů mám spoustu. Chci rozjet nějaký sociologický fotografický projekt, kde by se fotila témata, která jsou pro českou společnost důležitá, ale tak trochu na okraji zájmu. Chci to zachycovat se skupinou

fotografů nebo to zachycovat dlouhodobě, třeba rok, a možná se k nim vrátet a společně s prací sociologů na těch tématech taky pracovat. Vytvořit nějakou symbiózu textu a fotografických souborů. Pojmenoval jsem to *Deníky české společnosti*. Chtěl bych, aby to utvořilo obraz toho, v jaké době jsme žili, v jaké době žijeme, a aby to bylo podpořeno i odborným textem, který bude čtivý a snad i přístupný širší veřejnosti. Vznikne z toho taková kolekce fotek, kniha a výstava, která bude putovat.

Řeknete nám které téma chápete jako okrajové, ale sociologicky zajímavé?

Třeba chudoba nebo vzdělání, segregace ve školách a podobná témata. Může to být i bohatství, zkrátka taková témata, která společnost nějak formují a mají na nás nějaké dopady. Byl bych rád, kdyby to navázalo na americký program z 20. let „Farm and security administration“, kde během hospodářské krize americká vláda najala sociologa a spoustu nejlepších fotografů tehdejší doby a každý dostal nějaké zadání, které bylo na jednu stranu dané, ale zároveň jim umožňovalo volnost v jejich výtvarném pojetí. Z toho vznikly fotky americké historie, které všichni znají. Na to by to mělo nějak navazovat. Pak jsem byl osloven s něčím, co vede proděkanka DAMU, která je, myslím, filozofka.

Alice Koubová.

Jojo, ona chce, abych pomohl s nějakým projektem v Českých Budějovicích. Tam budeme pomoci těchto skupinových fotek mapovat město a komunity v něm. Bude společný projekt se sociology a antropology. Ještě bych chtěl vytvořit knihu o jednom šamanovi z kmene Navahůi a o mém adoptivním otci. To bych chtěl moc. Takže je toho pořád hodně, bohužel, teda bohudík.

Diskurzivní analýza Banksyho obrazu známého jako Starý muž ve vaně¹

Vladimír Lederer

Katedra sociologie a sociální práce

Filozofická fakulta, Západočeská univerzita

V únoru roku 2021 zahájily ozbrojené síly Ruské federace intervenci na Ukrajinu, která navzdory enormní pomoci většiny západních zemí trvá dodnes a stála již mnoho životů na obou stranách. Obzvláště tragické jsou v tomto kontextu oběti na civilním obyvatelstvu a ničení civilní infrastruktury.

Do této reality vstoupil streetartový umělec známý pod pseudonymem Banksy se sedmi grafickými díly, která zde vytvořil. Předmětem tohoto článku je analýza jednoho z těchto obrazů.

Teoretický rámec

Ve Faircloughově pojetí je text reprezentovaný jak psaným projevem, tak mluveným slovem, ale i, jak je tomu v případě této analýzy, obrazovým materiálem.

Sociální praxe, za kterou Norman Fairclough diskurz považuje je v tomto kontextu interpretována jako nástroj moci, jejíž vliv je ve svých důsledcích příčinou sociálních nerovností (Fairclough, 2006, s. 25). Kouzlo kritické diskurzivní analýzy N. Fairclougha spočívá především v tom, že umožňuje pracovat s propojením sociální reality a nástrojů její reflexe, historickým

¹ Tento článek vychází z autorovy rozpracované diplomové práce na téma „Diskurzivní repertoáry obsažené v díle streetartového umělce vystupujícího pod pseudonymem Banksy“.

kontextem a zároveň vychází ze skrytých nástrojů dominance (Fairclough, 2006, s. 9).

„Dílo tak nelze chápat ani jako samozřejmou jednotku, ani jako určitou jednotku, ani jako jednotku homogenní“ (Fairclough, 2006, s. 41). Jedná se o mnohvrstevnou entitu, která v sobě integruje jak promluvu samotnou, tak kontext, na který reaguje, či interpretace aktérů, kteří vytvářejí její sociální život. Z těchto interakcí těchto jevů se utváří samotný diskurz. Aktéry jsou ovšem nejen přítomní diváci, nýbrž i média, která díla představují a interpretují.

Analyzovaný obraz „Starý muž ve vaně“ (na obrázku níže²) vznikl na ruinách budovy ve vesnici Horenka na severozápadě Ukrajiny, která krátce předtím čelila ruskému útoku.

Obraz integruje válečné realie do svého narativu, nahý starý muž s nakaženým mohutným plnovousem ve vaně je vytvořen skutečně na místě, které díky částečně dochovaným kachlíkům patrně skutečně byl kdysi koupelnou. V ruce drží kartáč na dlouhé rukojeti a ve vaně je naznačena

² Obraz byl získán z Banksyho webových stránek: <https://www.banksy.co.uk/>

koupelová pěna a trubice se sprchou. Kartáč, který muž drží v ruce, je jako by napřažený podobným způsobem, jakým bývají vyobrazováni vojenští vůdcové (Napoleon Bonaparte, Jan Žižka na Vítkově) s mečem či s jinou zbraní. Kontrast spočívá v tom, že na rozdíl od nich nemá v ruce zbraň, ale onen kartáč, předmět veskrze nevinný, což představuje náznak satiry v tom smyslu, že oběti války, jsou bezbranné, přestože ruská válečná propaganda je vykresluje jako nebezpečné, proti nimž je třeba vojensky zasáhnou.

Zmar ve formě zničené budovy, do níž je obraz integrován, podtrhuje kontrast válečného běsnění s nevinností a bezbranností jeho obětí, personalizovanou tímto mužem.

Graffiti lze vnímat ve třech různých plánech. První plán soustřeďuje pozornost na starého muže, který se díky útoku stal náhle zranitelným, zdi jeho domu byly zbořeny a on teď čelí jak válečným realitám, tak nepřízní počasí nahý ve své vaně. Stává se tak bezmocným vůči válečnému běsnění ve své vlasti. Tento narativ je také nejvíce zmiňován v médiích a i na straně samotných Ukrajinců, kteří měli příležitost se k dílu vyjádřit. Například na čínské stránce upmedia.mg dávají muže ve vaně do souvislosti s blížící se krutou zimou, kdy horká koupel může být pro postižené Ukrajince nedostižným snem.³ Zde lze interpretaci díla opřít o solidaritu tvůrce čínského textu s oběťmi války, přičemž tento obraz asociuje s potřebami lidí čelícím přírodním podmínkám, když je válka připravila o běžnou infrastrukturu, která by jim v tom pomáhala.

Druhým plánem tohoto díla je historický odkaz, jenž lze vysledovat z celkového konceptu díla. Jak již jsem uvedl, obraz znázorňuje nahého muže s plnovousem ve vaně. Jak by mohla souviset vana a koupající se starý muž s válkou? Zaměřme se nejprve na muže. Je na něm nápadný mohutný plnovous, ne nepodobný takovým, jaké známe z ikonických vyobrazení antických filozofů a učenců.

S lázní máme neodmyslitelně spjatého matematika a filozofa Archiméda ze Syrakus. A skutečně, Archimédes býval často vyobrazován podobně jako osoba na obraze (viz níže).⁴ Celý výjev by pak dával smysl, dáme-li

³ https://www.upmedia.mg/news_info.php?Type=3&SerialNo=159924

⁴ Rytina s názvem „Poslední hodina Archimédova“ z publikace *Obrazová historie velkých národů světa od nejstarších dat do současnosti*, sv. I (Charlotte Mary Yongeová, 1882, str. 256).

si jej do souvislosti s legendou Archimédovy smrti, kdy Marcus Claudius Marcellus dobyl Syrakusy a sám Archimédes byl zabit římským vojákem poté, co s ním odmítl odejít a být rušen u své práce.

Z této interpretace plyne Banksyho odpor k válce jako takové, protože poukazuje na ničení lidského ducha a rozvojových perspektiv v tomto případě reprezentovaných Archimédem, který by mohl vykonat mnoho v oblasti vědy, nebýt nesmyslně zavražděn římským vojákem. Starý muž je jakási metafora ukrajinského civilního obyvatelstva, které je nuceno se vypořádat s nastalou situací tak, že ignoruje tlak okolností a podobně jako Archimédes je zaujato svou vlastní činností.

Faircloughův model se však skládá ze tří rovin. V první části věnované tomuto obrazu jsme se zaměřili na textuální stránku tohoto díla, samozřejmě s přihlédnutím ke specifikům, jež představuje analýza obrazového materiálu. Zaměřme se nyní na interpretaci lidí žijících na místě, kteří měli jako první možnost se s dílem seznámit. Je třeba si uvědomit, že ve válečné zóně není pro aktéry prostor na nějaký hloubkový rozbor takto komplexního

a mnohovrstevného díla, a z tohoto důvodu jsou reakce spíše prvoplánové, s ohledem na žitou realitu aktéra, který aktuálně čelí problémům plynoucím z toho, že se nalézá uprostřed válečné zóny. Z tohoto důvodu jsou interpretace namířené spíše proti agresorovi a příčině jejich utrpení, než že by hledaly skryté významy v Banksyho díle.

Na stránkách TVP World je uveden citát, kde interpretuje Banksyho dílo jedna z bezprostředních obětí Ruské agrese, třiačtyřicetiletá Tetiana Reznichenko, tento obraz následujícím způsobem: „Pro mě to znamená smýt všechnu špínu, špínu Ruské federace...“⁵

Na stránkách Global Espresso⁶, je toto dílo interpretováno jako poukaz na zásah do poklidného života Ukrajinců. S dalším interpretačním narativem, který odkazuje na čistotu s tím, že označuje vojáky ruské federace jako nečisté, přišel server jenytravels.com⁷.

Tato vyjádření jsou přímou reakcí na probíhající válečnou realitu a strádání lidí touto realitou postižených, nejedná se o pokusy o nějaké analýzy, nýbrž o první dojmy, které vytanuly lidem na mysli a které jsou modelovány ani ne tak obsahem díla samotného jako spíše jejich interpretací sociální reality, do níž byl obraz vložen.

Naproti tomu na ruském blogu dzen.ru se interpretací banksyho děl prakticky nezabývají, nýbrž poukazují pouze na pokusy o krádež a následné pokusy o prodej fragmentů těchto děl.⁸

Zde je celkem pochopitelné, že se ruský blogger nepokouší o nějaké rozborů obsahů díla, ale snaží se je integrovat do ruského narativu probíhajícího konfliktu s tím, že poukazuje na (domnělou) chamtivost obětí války.

Z výše uvedeného vyplývá, že diskurzivní repertoáry plynoucí z Banksyho díla na sociálních sítích nevytvářejí nové interpretační rámce, ale reagují na dominantní diskurz kulturního okruhu, z něhož jeho autoři pocházejí.

⁵ <https://tvpworld.com/64650508/banksys-warm-bath-mural-warms-ukrainians-hearts>

⁶ <https://global.espresso.tv/banksy-in-ukraine-what-new-works-of-iconic-artist-mean>

⁷ <https://jenyatravels.com/en/banksy-in-ukraine-graffiti-on-buildings-destroyed-by-shelling/>

⁸ https://dzen.ru/a/Y3kfDL3rJSkSKs8f?utm_referer=lens.google.com

Závěr

Na základě těchto interpretačních matic lze říci, že obraz vyjadřuje na všech svých významových úrovních solidaritu s oběťmi války, poukazuje na utrpení, které tato událost způsobuje, naznačuje, že lidé, kteří jsou s touto agresí bezprostředně konfrontováni, nejsou zdrojem nebezpečí, jak je vykresluje příslušná propaganda. Zároveň postava na obrázku zůstává nezlomena, vzdoruje svými prostředky, pokračuje ve zdánlivě normálním životě, přestože okolnosti jsou děsivé.

Diskurzivní pole tohoto graffiti vychází z Banksyho standardů, jimiž komentuje dění i jinde ve světě, zejména na Blízkém východě. V důsledku Banksyho mediální známosti a známosti jeho díla je jeho práce často součástí ostatních mediálních kanálů, které mají potenciál vytvářet silný tlak na agresora, kterého Banksy pomocí uměleckých prostředků identifikuje na straně Ruské federace.

Banksyho práce poukazuje na utrpení ukrajinského lidu, odsuzuje agresí, která je proti němu vedena, a podporuje odpor proti ní. V případě tohoto obrazu se jedná o odpor pasivní, který ignoruje utlačivou sílu agresora, ale dál pokračuje v běžné činnosti. V sociálním prostoru je jeho vyjádření posunuto do iniciativnější roviny, kdy recipienti do jeho obrazů z pochopitelných důvodů vkládají více odporu vůči agresorovi.

Bibliografie

- Fairclough, N. (2006). *Discourse and social change* (Reprinted). Cambridge: Polity Press.
- Krastev, I., & Leonard, M. (2022). *The crisis Of European security: What Europeans think about the war In Ukraine*. European Council on Foreign Relations.
- Mearsheimer, J. J. (2022). The causes and consequences of the Ukraine war. *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 21, 12–27.

Online zdroje

- Работы Бэнкси распродают по частям.* (2022). Dzen.ru. Získáno 12. 1. 2024 z: https://dzen.ru/a/Y3kfDL3rJSkSKs8f?utm_referer=lens.google.com
- Banksy in Ukraine: what new works of iconic artist mean.* (2022). Espresso. Získáno z: <https://global.espresso.tv/banksy-in-ukraine-what-new-works-of-iconic-artist-mean>

Banksy in Ukraine – graffiti on buildings destroyed by shelling. (2022). JenyaTravels. Získáno 12. 1. 2024 z: <https://jenyatravels.com/en/banksy-in-ukraine-graffiti-on-buildings-destroyed-by-shelling/>

Vyjádření Tetiany Retchenko. Získáno 12. 1. 2024 z: <https://tvpworld.com/64650508/banksys-warm-bath-mural-warms-ukrainians-hearts>

Nejkrutější zima! Ukrajinci sní o horké koupeli, když ruské a ukrajinské armády útočí na poloostrov Černé moře. (2022). Upmedia.mg. Získáno 12. 1. 2024 z: https://www.upmedia.mg/news_info.php?Type=3&SerialNo=159924

Svatební šilenství v Țara Oașului

Michal Novotný¹

Většina obyvatel odlehlého regionu Oaș v severním Rumunsku na ukrajinsko-maďarských hranicích pracuje po celý rok v zemích západní Evropy. V polovině srpna si berou dovolené a vrací se domů, aby pořádali neuvěřitelně nákladné opulentní svatby pro stovky hostů. Na ničem se nešetří – kuchaři, květinářky, kadeřnice, číšníci, fotografové nebo řidiči limuzín se měsíc nezastaví a vydělávají astronomické částky.

„Zdejší lidé byli vždy pracovití a dokázali si vydělat peníze,“ vypráví mi Claudiu Bud, který provozuje útulný bar Enigma v Negrești-Oaș, dvanáctitisícové metropoli regionu, a angažuje se v lokální politice. „Za komunistů jezdili pracovat přes léto na jih země na sezónní zemědělské práce nebo natírali sloupy vysokého napětí. Káceli hluboké lesy, aby ustoupily polím, když chtěl mít komunistický diktátor Ceaușescu z Rumunska obilnici Evropy. Hned po pádu komunismu se vydali pracovat na Západ.“ Neuměli cizí jazyky, ale nevadilo jim dřít od svítání do tmy a dělat práce, nad kterými

¹ Michal Novotný je reportážní a dokumentární fotograf, který začínal jako válečný fotograf dokumentující konflikt mezi Srbskem a Chorvatskem a následně válku v Náhorním Karabachu v Ázerbajdžánu. Pracoval pro Reflex a magazín *Pátek Lidových novin*. Od roku 2009 je na volné noze a jeho fotografie jsou publikovány v *The New York Times*, *GEO*, *Time*, *Stern*, *The Wall Street Journal*, *Focus*, *International Herald Tribune* atd. Získal ocenění v rámci řady soutěží včetně World Press Photo. V současné době chystá publikaci, která bude shrnutím jeho projektu *Faces of Faith*, v rámci něhož mapuje různorodost náboženských rituálů v řadě zemí světa. Redakce *Sociologického bulletinu* děkuje za poskytnutí tohoto unikátního materiálu, který může obohatit současnou sociologii rodiny a může přispět ke studiu současných podob rodinného života i proměn tradic.

místní ohrnovali nos. Ze začátku přespávali v opuštěných domech nebo se tísnil v miniaturních bytech v nejhorších čtvrtích a střeďali. Časem se někteří zmožili a založili vlastní firmy. Když naškudlili dost peněz, začali si v rodných vesnicích budovat paláce, ve kterých ale jedenáct měsíců v roce nikdo nebydlí. Neustále je přestavují a vylepšují. V Oași se říká: Když si soused postaví třípatrový dům, já musím mít čtyřpatrový. „Časem zjistili, že domy se můžou chlubit jen sousedům, a tak si začali pořizovat luxusní auta.“ V létě potkáte na vesnických cestách Oaše tolik vozů značek Porsche, Maseratti nebo Mercedes, kolik jich nejezdí ani v bohatých čtvrtích Mnichova nebo Londýna. Často vídám za volantem mladého kluka nebo holku, kterým řidičák voní novotou – pokud ho vůbec mají. „To je poslední trend, že se začali předhánět, kdo koupí dětem silnější a dražší auto,“ kroutí hlavou Claudiu, podle kterého jsou nezkušení řidiči v rychlých vozech příčinou častých dopravních nehod.

Opuštěná sídla v polovině srpna ožívají a úzké venkovské silnice zaplní troubící a blikající auta se svatebčany. Svatební maraton začíná na svátek Nanebevzetí Panny Marie a během tří týdnů může být obyčejný vesničan pozván i na dvacet svateb. Na běžnou veselku je pozváno dvě stě až tři sta lidí,

ale na velkou klidně přijde i více než tisíc pět set hostů a to je hodně i na rumunské poměry. Když si brala bývalá světová tenisová jednička Simona Halep miliardáře Toniho Iurucu, pozvali na svatební párty pouhých tři sta hostů. To by byla v Țara Oașului až trapně malá svatba, o které by se dlouho nehovořilo. Tady rodiny často pořádají rovnou dvě svatby – jednu v tradičních krojích a o rok později svatbu v moderním oblečení, při které mají vesničanky možnost obléct šaty podle poslední pařížské módy.

„Průměrná svatba stojí přibližně padesát tisíc euro, ale každý svatebčan musí přinést za rodinu dar,“ vysvětluje mi Remus Țiplea, vyhlášený směnárník z Negrești-Oaș, který má v létě díky návratu pracovníků ze zahraničí a jejich okázalému utrácení skutečné žně. V roce 2009 začal fotit a už vydal několik knih o tradicích a rituálech v Oași. Nejvítanějším svatebním darem je obálka s penězi. Výše darovaného částky záleží na tom, jak jste si s nevěstou a ženichem blízcí. Běžní svatebčané by měli za rodinu darovat dvě stě euro, ale pokud se ženění nebo vdává blízký příbuzný, jste pozváni za svědka nebo družičku nebo sedíte jako význačný host u tabule na pódiu, tak budete muset do obálky šoupnout alespoň dva tisíce euro. „Vždycky se

vybere víc, než kolik svatba stojí,“ ujišťuje mě Remus, když se ptám, jestli bláznivě drahé svatby novomanžele nezruinují.

Nejsložitější svatební přípravy mají ve vesnici Racşa. Den před svatbou zamíří každá nevěsta s družičkami do domu Marie Cont, která jako jediná ve vesnici umí připravit nevěstu k veselce. Na začátku jí do vlasů vetře pořádný kus domácího másla. Splétat tradiční účes, jehož tvar trochu připomíná sloní uši, se Maria naučila od své matky. Pomalu zaučuje svoji snachu Floricu, která žije po většinu roku v Anglii, ale na svatební sezónu přijíždí s rodinou domů. Vytvoření složitého účesu, ke kterému se přišijí krajky, trvá tři až čtyři hodiny, a tak družičky tráví čas tlacháním a tancem. Tančí se ve svižném rytmu balkánských dechovek, moderní západní hudba tady moc neletí. Dříve bývalo zvykem, že po celou dobu tvorby účesu držela nevěsta na klíně kočku, ale v současnosti drží v rukách spíše mobilní telefon.

V nedalekém domě ženichovy rodiny se zatím chystá první hostina. Přestože svatební obřad proběhne až zítra, už dnes se bude pořádně hodovat a tančit. Ve stodole sousedky připravují jeden z nejoblíbenějších pokrmů rumunské kuchyně – zelné rolky sarmale plněné mletým masem s rýží. Další vesničanky na dvoře chystají stoly pro desítky hostů. Přátelé si navzájem pomáhají, protože vědí, že až jednou bude svatba u nich, bude se jim také hodit každá pomocná ruka.

Dalšího dne přijíždí Maria Cont už ráno do domu nevěsty, aby ji oblékla do složitého kroje, který může vážit až dvacet kilo. Není divu, že na některé nevěsty během svatebního veselí přijdou mdloby. Na dvoře zatím hodují a tančí příbuzní a hosté, většina je oblečena v pestrých tradičních krojích. Mezi nimi patnáctiletá Denisa Lup pozoruje, co ji jednou čeká. Její rodiče pracují už dvacet let v Anglii, a protože by se o ni neměl při velkém pracovním vytížení kdo starat, vyrůstala až do deseti let u dědečka. Během těchto prázdnin navštívila zatím patnáct svateb, ale už ví, že příští rok je pozvána nejméně na dvacet. „Ukazovala jsem svatební fotky spolužákům v Anglii, a když viděli naše kroje, ptali se mě, jestli je to nějaká forma trestu.“ Její dvě škrobené sukně váží osm kilogramů, halenka jeden. A není to levná paráda. Dlouho spolu počítáme, kolik stálo její sváteční oblečení od bot k šátku, a docházíme k částce kolem pěti tisíc lei, což je přes pětadvacet tisíc korun. „Sukní a halenek mám ale několik, nemůžu přece chodit ve stejném oblečení,“ ujišťuje mě.

Když je nevěsta konečně oblečena, vychází průvod svatebčanů za doprovodu muziky do centra vesnice, kde ve velkém altánu proběhne rychlý a poněkud nedůstojný civilní svatební obřad. Potom se všichni přesunují do obřích svatebního sálu, který stojí v každé vesnici. Tady se bude hodoovat, tančit a zpívat až do rána. Příští rok budou mít novomanželé další svatbu – v civilním oblečení a s pořádným obřadem v kostele, která bude neméně velkolepá.

Více fotografií na www.michalnovotny.com.

Literature & Society Laboratory: Zakládáme literárně-sociologickou laboratoř¹

Jan Váňa

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.

V bilančních textech se po desetiletí setkáváme s konstatováním, že nic jako sociologie literatury vlastně neexistuje, resp. že jde o pole natolik bezbřehé, že nemá smysl o žádném vědeckém poli ani mluvit. To ale nebrání badatelkám a badatelům přinášet v této oblasti množství poznatků – dokonce to často vypadá, že čím méně můžeme mluvit o sociologii literatury jako o vědecké instituci, tím více rozmanitých poznatků produkuje. Zároveň s tím úzce souvisí fakt, že pod sociologií literatury si každý představí něco trochu jiného. S nadsázkou by se snad dalo i říct, že najdeme tolik různých sociologií literatury, kolik najdeme lidí, kteří se jí zabývají.

Literature & Society Laboratory (zkráceně Lit&Soc Lab) vzniká proto, aby izolované proudy, které vztah literatury a společnosti nějak problematizují, propojila a umožnila sdílení poznatků z výzkumné teorie i praxe. Patrně nejvýraznější mezioborová hranice se táhne mezi literárněvědnými a sociologickými přístupy: i když je středem jejich zkoumání literatura, akcent na její rozdílné složky implikuje různost v teoriích, metodologiích a nakonec i v tom, co je o literatuře vyzkoumáno. Sociologie literatury tradičně klade důraz na sociální okolí – typicky literární produkci a recepci –, což mnohdy vede k upozadování specifičnosti literární komunikace a textů samotných.

¹ Lit&Soc Lab vznikla na začátku roku 2024 v Oddělení pro výzkum literární kultury při ÚČL AV ČR jako součást grantového projektu Junior Star „Přehodnocení sociologie literatury: K epistemologické symetrii ve zkoumání vztahu literatury a společnosti“ (ID 24-12400M).

Literární věda naopak tradičně tíhne k textocentrismu na úkor lidí, kteří literární významy spoluvytváří. I když ke vzájemnému obohacování pochopitelně dochází, většinou si jednotlivé obory hledí svého a utěšeně se věnují rozvoji kuhnovské „normální vědy“.

Cílem Lit&Soc Lab je důkladně prozkoumat možné a už existující průniky mezi literární vědou, sociologií literatury, kulturní sociologií, kulturními studiemi a dalšími příbuznými disciplínami, které se ve svém bádání dotýkají problematiky vztahu literatury a sociálna. Projekt vyrůstá z premisy, že žádné zkoumání literatury se neobejde bez promyšlení jejích společenských souvislostí, stejně tak jako nelze smysluplně pochopit literární komunikaci, aniž bychom věnovali dostatečnou pozornost vnitřku textu. Zajímá nás, jaké otázky si různé obory ohledně vztahu literatury a společnosti kladou a jak k literárním a sociálním jevům ve svém zkoumání přistupují. Klademe si otázku, zda lze konstruktivním dialogem či syntézou různých přístupů položit základy nové, epistemologicky symetrické „normální vědy“, která by literatuře a sociálnu dávala stejnou analytickou váhu.

Laboratoř jako metafora a princip organizace výzkumu charakterizuje především intenzivní setkávání na pravidelné a dlouhodobé bázi. V základu je pětičlenný tým tvořící *jádro* (inner circle) laboratoře, jehož členky a členové konfrontují svoje pohledy na literaturu a sociálno s cílem vytvořit společnou epistemologickou bázi překonávající mezioborové hranice. Neméně důležitý je blízký okruh spolupracovnic a spolupracovníků (intermediate circle), řadících se mezi *Lab Research Fellows*. Lit&Soc Lab tak propojuje badatelky a badatele, kteří si pokládají metodologické, teoretické i obecně epistemologické otázky o povaze vztahu literatury a sociálna. Stejně tak jsou v laboratoři vítáni vědci a vědkyně, v jejichž výzkumech se tyto otázky promítají spíše na pozadí, přesto však mají zásadní úlohu pro to, jakým způsobem je ke zkoumané látce přistupováno. Laboratoř se tím nejen otevírá konstruktivní kritice vedené z jiných oborových a epistemologických pozic, ale především vybízí i ostatní, aby vlastní bádání nahlédli v nových, oborově nespoutaných souvislostech. Okruh partnerských pracovišť a spolků (outer circle) následně zajišťuje institucionální oporu pro pořádání seminářů, zvaných lekcí, kolokvií apod.

Galerie sociální fotografie při Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie FF UP v Olomouci

Veronika Gigalová

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Výstavy pořádané v roce 2023

Michelle Adlerová – Světlem odění

Adam Wilch – 3650

Antonio Cossa, Monika Abrahámová – Born different

Jindřich Štreit – Svět pohledem Jindřicha Štreita

Filip Štelmak – Předcovidová Čína

Michelle Adlerová – Světlem odění. Tato výstava byla esteticky mimořádná a prostory galerie na dva a půl měsíce zcela rozzářila. Popsat ji není zcela jednoduché, ale přeci jen pár slov. Ráda bych se zaměřila především na tři roviny světla, které se na fotografiích objevují. Důležité je pro tyto fotografie světlo a místo. Ano, světlo a místo je typické pro každou fotografii, ale zde tvoří velmi důležitý element. Jde o jedinečnou kombinaci konkrétního světla na konkrétním místě.

Co je tedy světlo pro tyto fotografie? Nebo co je světlem na těchto fotografiích? Když se na fotografie podíváte (a nyní máte tu jedinečnou možnost), světlo na nich má tři zároveň existující roviny. Rozměry světla jsou následující. **První rovina** je ESTETICKO-SPIRITUÁLNÍ, což odpovídá baroknímu světlu, o kterém autorka sama hovoří. Proto také odkazuji na Caravaggiův

obraz Povolání svatého Matouše, který se právě z tohoto důvodu ocitá na úvodním panelu výstavy. Světlo na obraze dělá totéž co na fotografiích Michelle, světlo povolává někoho k něčemu nebo někam a jeho původní role zůstává stranou. Nejedná se o světlo umělé, ale zcela přirozené, z barokního hlediska světlo božské. Metaforicky lze říci, že je to takový každodenní Caravaggio. Povolání je zde chápáno jako zvýznamnění někoho nebo něčeho. Stejně jako Matouš od Caravaggia. Obyčejný člověk, který nabývá významu mezi ostatními. V sociologii známe tento koncept u Maxe Webera, ve smyslu být povolán k něčemu. V tomto případě je opředeno tajemstvím k čemu. Záleží na každé jedné interpretaci diváka. Není to tedy spojeno s žádnou sociální rolí. A to se dostávám ke **druhé rovině** světla na vystavených fotografiích. Světlo zde člověka oněch SOCIÁLNÍCH ROLÍ zbavuje. Stejně jako u Caravaggiových apoštolů přestalo být důležité, čím jsou, jestli rybářem nebo něčím jiným. Důležité se stává to, že jsou to apoštolové, že jsou vyvolení. Tímto se odkazují na název výstavy. Světlo je zde jako oblečení. Oděv, který odpovídá určité, konkrétní sociální roli, kterou hrajeme. Světlo jako oděv však tyto role smazává a ponechává jen onu zvýznamnost člověka vytrženého z davu. Stejně jako smazává role, hraje si světlo i se STATUSEM, což je **třetí rovinou** světla na fotografiích. Na první pohled, z prvního prohlédnutí nepoznáme, k jakému statusu vyfoceného jedince přiřadit. Což mohu zase ukončit paralelou ke Caravaggiovi. Maloval nevěstky a žebráky jako svaté a ponechával jim jen jejich vyvolenost.

Následovala výstava **Adama Wiltche 3650**, která zachycovala otcovství a péče otce o dva syny po rozpadu manželství. Autor po dobu deseti let každý den vyfotil jednu fotografii. Cyklus byl sestaven právě z nich. Výstava měla v rámci vernisáže také svůj doprovodný program, kterým byla přednáška sociologa Marina Fafejty k tématu otcovství.

Výstava **Born different** byla uskutečněna jako součást Noci vědců 2023. Multizánrová fotografická výstava čerpá z vizuálně antropologického výzkumu, který realizoval tým antropologů a fotografů z Univerzity Palackého v Olomouci v roce 2023 v Zambii. Cílem výstavy je zprostředkovat vzhled do autentického každodenního života dětí s albinismem a jejich rodin v Zambii prostřednictvím vizuálně-etnografického přístupu. Hlavní narativ výstavy se soustředí na otázky jinakosti a stejnosti dětí s albinismem v různých sociálních kontextech jejich každodenního života. Výstava tématizuje

otázky sociální stigmatizace, diskriminace a sociálního vyloučení, ale také sociální inkluze a vnitřního kruhu bezpečí v rodinách, škole nebo náboženských komunitách. Výstava obsahuje na jedné straně fotoportréty, sociální a dokumentární fotografie a krátká videa pořízené profesionálními fotografy, jednak soubor amatérských fotodeníků a kreseb, které vytvořily děti s albinismem. Na výstavě se podílelo tentokrát vícero osob: **Antonio Cossa** (fotograf), **Monika Abrhamová** (fotografka), Kateřina Mildnerová (antropoložka), Josefína Kufová (antropoložka) a Veronika Gígalová (kurátorka).

Představovat **Jindřicha Štreita** by bylo zbytečné a jeho výstava **Svět pohledem Jindřicha Štreita** se stala doprovodnou součástí sociologické konference, která proběhla na Katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie na podzim 2023. Fotografie z celého světa, kde Jindřich Šteit fotil byly doplněny o autorův komentář, jeho přítomnost na vernisáži potěšila nejednoho účastníka konference.

Poslední výstavou roku 2023 byl **Filip Štelmak** a jeho **Předcovidová Čína**. Filip Štelmak vystudoval čínskou filologii v Olomouci. Součástí jeho studia byl i studijní výjezd do ČLR v letech 2018 až 2019. Po svém dědečkovi Gustavu Aulehlovi zdědil nejen jeho Leicu M3, ale i jeho lásku k humanistické fotografii. Jeho děda, který například vystavoval své snímky letos v Leica Gallery v Praze a vydal několik fotografických knih svého vnuka vzdělával nejen v praxi, ale rovněž ho pravidelně seznamoval sdílem H. C. Bressona, Josefa Koudelky, Miroslava Tichého, Pavla Štechy a dalších. Gustav Aulehla vždy kladl důraz na to, že dobrá fotografie nemá být jakkoliv inscenovaná a do fotografie se nemá zasahovat po stisknutí spouště na fotoaparátu. Tyto zásady se snaží ve svých fotografiích ctít i Filip. Při focení na ulici je pro něj důležité mít naprosto upřímný a nezálužný přístup, fotit zblízka a přistupovat k focenému subjektu lidsky a s pokorou. V Číně se navíc často při focení na ulici dal do řeči s focenými, poslouchal jejich příběhy a společně diskutovali nad rozdíly mezi Českem a Čínou.

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Směřujeme k dalšímu podoboru sociologie? K problematice vězeňských útěků

Lukáš Dirga

Katedra sociologie a sociální práce

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

V roce 2021 jsem publikoval v *Sociologickém časopise* článek s názvem „Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice“ zabývající se postupně se rozvíjejícím sociologickým podoborem, který je v zahraničí označován za sociologii penitenciární. Jejím předmětem je studium vězeňského života a jevů s ním souvisejících. Tuzemská sociologie v tomto směru za mezinárodním kontextem zaostává a téma vězeňství se do hlavního proudu sociologického výzkumu dostává jen pozvolna, ačkoliv jsou změny již patrné na produkci studií či realizaci výzkumných projektů s vězeňskou tematikou. Na mezinárodní scéně je obrázek znatelně odlišný a tradici penitenciární sociologie bychom mohli označit za dlouhodobou. Vývoj pokročil dokonce tak daleko, že se již diskutuje vznik různých podoborů v rámci penitenciární sociologie samotné. Ale rád bych uvedl svou předchozí větu do souvislostí. V zahraničí dospěl boom studií z vězeňského prostředí do takového stadia, že se v případě dílčích témat začíná hovořit o ustavování jednotlivých subdisciplín. Jedním z příkladů je „sociologie (vězeňských) útěků“, jejíž vznik měla iniciovat kniha *Prison Breaks: Toward a Sociology of Escape*, publikovaná roku 2018 nakladatelstvím Palgrave Macmillan (Martin & Chantraine, 2018). Tento editovaný sborník¹ nabízí celkem 12 kapitol, ve kterých autorský tým pojednává o tématu vězeňských útěků ve vztahu k moci a mocenským

¹ I přes zjevné spojující téma vězeňských útěků bych předmětnou publikaci za kolektivní monografii neoznačil.

mechanismům na úrovni státu i struktur jednotlivých věznic jako byrokratických organizací. Diskutovány jsou také útky z pohledu práva a možné legitimizace takového jednání u vězňených osob. Závěrečná část knihy je věnována reflexi prezentace útěků vězňených osob v médiích a popkultuře, včetně diskuse možných důsledků zkratkovité a zavádějící medializace útěků týkající se života za mřížemi vězeňských zařízení či nastavení trestní politiky jako takové.

Význam předmětného sborníku spočívá zejména v otevření tématu vězeňských útěků na mezinárodní sociologické scéně. Ačkoliv se osobně nedomnívám, že by uvedená publikace měla potenciál ustavit samostatný sociologický podobor a k „sociologii útěků“ nesměřujeme² (a to ani v rámci penitenciární sociologie), rád bych se na následujících řádcích tématu vězeňských útěků krátce věnoval.

Za další přínos uvedené publikace považuji zdůraznění vězeňských útěků jako součásti každodenní žité vězeňské praxe. Vězeňské útky vnímám jako způsob, jakým lze život osob vykonávajících trest³ za mřížemi věznic poznat a pochopit. Ačkoliv se z kvantitativního úhlu pohledu nejedná o masový jev (v českém prostředí již vůbec ne), jsou vězeňské útky dlouhodobou a neoddelitelnou součástí vězeňství (Dirga & Kubín, 2023). Při snaze odpovědět na otázky kdo, jak a proč z vězení utíká můžeme lépe porozumět nejen konkrétním jedincům „útěkářům/odchodářům“, ale také prostředí, ve kterém jsou drženi a které je pro ně tak po určitý čas životním prostorem. Jedná se o lidské příběhy, které nám mohou mnohé vyprávět.

Vězeňské útky však nenabízí pomyslné zrcadlo pouze dovnitř vězeňského světa. Můžeme díky nim poznat i určité společenské „nastavení“, včetně

² Od doby vydání publikace se až doposud žádná taková disciplína nevyprofilovala/neosamostatnila a osobně jsem tomu rád, jelikož nepovažuji drobení (již tak parciálního sociologického podoboru) penitenciární sociologie do více dílčích subdisciplín za vhodné a přínosné. Nikterak tím však nezpochybnuji důležitost diskutovaných témat, včetně vězeňských útěků.

³ Nemyslím zde trest pouze ve smyslu výkonu odnětí svobody, ale taktéž ve smyslu výkonu vazby či zabezpečovací detence.

⁴ Rozdíl mezi jednáním označovaným za útek a za odchod vyplývá z terminologie užívané (nejen) Vězeňskou službou České republiky, přičemž pod termínem útek je možné si představit neoprávněné opuštění střežených částí vězeňských zařízení či útek během eskorty. Za odchod je považováno typicky neoprávněné opuštění nestřežených prostor, nestřežených pracovišť, nevrácení se z opuštění věznic apod. Obsahově je hlavním rozdílem mezi (násilným) překonáváním fyzického střežení v případě útěku a zneužitím důvěry v případě odchodu (Dirga & Kubín, 2023).

nejrůznějších stereotypů pojících se s vězeňským prostředím a jeho obyvateli. Mediální přitažlivost vězeňských útěků není ničím neznámým ani překvapivým. Jedná se naopak o velmi vděčné téma, jehož prezentace ve sdělovacích prostředcích v sobě však skrývá značné nebezpečí.

Možný vliv přehnané dramtizace útěků na úvahy o změně (rozumějte zvýšení represe) trestní politiky na úrovni státu jsem již zmínil.⁵ Ke změně chování může ale docházet i v každodenním životě. Obyvatelé (často žijící poblíž vězeňských zařízení) mohou v návaznosti na strach spojený s rizikem útěku vězňených osob začít měnit své běžné chování a návyky a ve zvyšující se míře omezovat vlastní aktivity, což ve výsledku ovlivňuje život daných komunit (Carlson, 1990).

I to je důkazem velké síly stereotypů, přičemž oblast vězeňství je jimi doslova opředena. Za jeden ze zdrojů považuji nedostatečnou informovanost, a to jak mezi laickou, tak v některých případech i odbornou veřejností. České prostředí se nezdá být v tomto ohledu výjimkou. Zvyšování sociologického zájmu o vězeňské útky je tak žádoucí, leč v českém kontextu se jedná o téma značně opomíjené.

S kolegou Tomášem Kubínem, bývalým ředitelem dvou českých věznic, jsme se pokusili téma vězeňských útěků otevřít v naší nové knize *Vězeň na útěku* (Dirga & Kubín, 2023). Během několikaletého procesu přípravy publikace a při realizaci rozhovorů s různými odborníky jsme postupně zjišťovali, jak moc roztržštěné a útržkovité znalosti stran této problematiky jsou v odborných kruzích (ne)sdíleny.⁶ Považuji proto za důležité diskusi nad uvedeným tématem i nadále rozvíjet, byť beze snahy o ustavení samostatné sociologie útěků. Vnímám obecnou společenskou odpovědnost oboru (penitenciární) sociologie, která by měla jednak přispívat k rozšiřování znalostní základny, ale také k narušování zažitých stereotypů a (pokud možno) zmírňování jejich důsledků. Potenciál spolupráce mezi sociology a zástupci každodenní vězeňské praxe považuji dlouhodobě za značný, nicméně bohužel nevyužitý (Dirga, 2021).

⁵ Dokonce i v zemích s relativně liberálně progresivní trestní politikou a vězeňstvím, jako je například Švédsko, mohou vést ojedinělé případy vězeňských útěků k úvahám o změnách sahajících až k základům jejich přístupu k problematice trestání a zacházení s osobami omezenými na svobodě (Dirga & Kubín, 2023).

⁶ Jak hluboké znalosti pak můžeme očekávat u laické veřejnosti?

Pokud sociologii (v její nejbazálnější podobě) zajímá, co drží společnost pohromadě a co jej rozkládá, pak je možné za jeden ze spolehlivých zdrojů koheze považovat semknutí se proti společnému nepříteli⁷. Právě takový status je často připisován vězněným, zejména těm, kteří se vymanili z kontroly vězeňské služby a jejich volný pohyb na svobodě představuje pro obyvatele riziko a vzbuzuje v nich pocit ohrožení. Uvedme si konkrétní příklad z České republiky.

Vězeňská služba České republiky představila spolu s Ministerstvem spravedlnosti ČR v roce 2017 plán výstavby nového vězeňského zařízení ve Všechově u Tábora. Důvodů pro stavbu nové věznice právě v této lokalitě se nabízí několik. Jednak je to dlouhodobá přeplněnost ubytovacích kapacit v českých věznicích a současně regionální nedostatek věznic v Jihočeském kraji. Proti uvedenému záměru se však postavila značná část místních obyvatel, kteří prostřednictvím petičního výboru zaslali vedení města Tábor petici proti výstavbě věznice s více než sedmi tisíci podpisy. Jedním z hlavních důvodů odporu proti výstavbě věznice se stal strach z útěku vězněných osob.⁸ Tehdejší vedení resortu spravedlnosti pod tlakem veřejnosti od záměru následně ustoupilo (Dirga & Kubín, 2023). Po několika letech bylo téma nové věznice znovu otevřeno, reakce místních obyvatel zůstala stejně emotivní a v jejich vyjádřeních byl strach z útěku stále dominantní.⁹

Pod tlakem „mediální masáže“ vyvolávající dojem vysoké četnosti a nebezpečnosti vězeňských útěků v českém kontextu je to ostatně pochopitelné. Doposud provedené výzkumy (kterých je bohužel stále relativně málo) nám nicméně dlouhodobě podávají empirické důkazy o tom, že jen minimum případů je spojeno s násilím vůči obyvatelstvu.¹⁰ Nic nenasvědčuje tomu, že

⁷ V odborné terminologii popisováno jako efekt „semknutí se kolem vlajky“, vycházející ze sdíleného pocitu ohrožení.

⁸ Bližší informace zde: <https://www.ne-veznice-vsechov.cz/>

⁹ Výpovědi místních obyvatel byly prezentovány v regionálních médiích, například v článku s emotivně zabarveným názvem „Věznicí na letišti u Všechova nechceme, myslete na děti, apelují ženy z Tábora“ (citováno dne 5. 1. 2024, dostupné z: <https://www.jcted.cz/65141-veznici-na-letisti-u-vsechova-nehceme-myslete-na-deti-apeluji-zeny-z-tabora/>).

¹⁰ Výzkumná pozornost je uvedenému věnována zejména ve Spojených státech amerických, kde je uváděna míra násilných útěků na hranici 10%; 90% útěků je tedy nenásilných (Peterson, Fera, & Mellow, 2016).

české prostředí by mělo být v tomto ohledu výjimkou. I přesto však v minulosti došlo k výše popsaným situacím, kdy strach z ohrožení „útekáři“¹¹ vedl k zastavení projektů, do kterých byl vkládán potenciál ke zlepšení systémového fungování českého vězeňství.¹² Pokud dokážeme zmíněný tlak ustát, pak je možné i do českého vězeňství přinést nové přínosné projekty.

Za jeden takový považuji první tzv. otevřenou věznici v České republice, která zahájila roku 2017 svůj provoz jako součást Věznice Jiřice. I v tomto případě byly počátky spojeny s nejistotou a obavami obyvatel nedaleké obce Jiřice. Díky efektivní komunikaci se však podařilo uvedené překonat a nyní je jiřícká otevřená věznice vysoce ceněna, a to i na mezinárodní úrovni (Dirga & Prokopová, 2022). V případě, že by tehdejší tlak veřejnosti znemožnil realizaci uvedeného projektu, české vězeňství by tím utrpělo ztrátu.

Přínos sociologického poznání při snaze o vyvracení společenských stereotypů netřeba opakovat. Jako sociologická obec bychom se tak neměli ostýchat nabídnout pomocnou ruku při veřejných debatách a díky své znalostní výbavě přispět k debatě podložené empirickými poznatky a argumenty. Sociologie, bez ohledu na případné dílčí označení, je vědou s velkým potenciálem, který minimálně v případě vězeňství nebyl ještě zdaleka vyčerpán.

Bibliografie

- Carlson, K. A. (1990). Prison escapes and community consequences: Results of a case study. *Federal Probation*, 54(2), 36–43.
- Dirga, L. (2021). Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 57(4), 411–432.
- Dirga, L., & Prokopová, H. (2022). Open prison works: Sharing experiences from the Czech Republic. *Advancing Corrections Journal*, 14(2), 127–140.
- Dirga, L., & Kubín, T. (2023). *Vězeň na útěku*. Praha: Academia.

¹¹ Sociologicky zajímavým je také proces změny, kdy v určitém okamžiku (po překonání počátečního strachu) začne veřejnost některým útekářům naopak fandit. Následně se z nich dokonce stávají v jistém smyslu celebrity (Dirga & Kubín, 2023). Uvedené má souvislost i s proměnou stigmatizace plynoucí z pobytu ve vězeňském zařízení.

¹² Rád bych se zde vůči takovému předpokladu vymezil, jelikož výstavbu nových vězeňských zařízení (ve smyslu prostého rozšiřování ubytovací kapacity pro více vězňů) nepovažuji za systémové řešení ani přeplněnosti českých věznic, ani problému kriminální recidivy.

Martin, T. M., & Chantraine, G. (2018). *Prison Breaks: Toward a Sociology of Escape*. Cham: Palgrave Macmillan.

Peterson, B. E., Fera, A., & Mellow, J. (2016). Escapes from correctional custody: A new examination of an old phenomenon. *The Prison Journal*, 96(4), 511–533.

Ples bilong mi: jsem z vesnice, tedy jsem. Reflexe vzniku národní identity na Papui Nové Guineji

Martin Soukup

Katedra mediálních studií

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Papua Nová Guinea je moderním nezávislým státem, který má dlouhou a složitou koloniální minulost. Austrálie od šedesátých let postupně činila správní a právní kroky, aby zprvu britská a německá kolonie (od roku 1884), později australská, mohla získat nezávislost. Došlo k tomu 16. září 1975 a nastupující nová demokracie se musela vypořádat s výzvami nejen státní správy a samosprávy, ale také se potýkala s vypořádáním národní identity.

Modernizaci lze na Papui Nové Guineje ukázat na mnoha sociálních jevech. Jedním z nich je vytváření národa, což je extrémně složité ve státě, který je pestrý jazykově, sociálně a kulturně. Rozvinuly se tam různé identity, které se odvíjejí od identity spojené s konkrétní vesnicí, přerůstají do identit spojených s provincií, jež jako územní celky vytvořil koloniální aparát, a nakonec s nově vytvářeným národem Papua Novoguinejců, který je výsledkem dekolonizace a modernizace. Vytváření národa je v sociologii dobře známý a rozpracovaný koncept, který si v Evropě spojujeme hlavně se sociokulturními procesy v 19. století. Etnogenezi se snažili vysvětlit autoři jako Ernst Gellner nebo třeba představitelé etnonacionalismu.

Pro mnoho států však vytváření národa představovalo a nadále znamená úlohu žádající sofistikovaná řešení, jelikož se jedná o etnicky nehomogenní státy. Příkladem mohou být Filipíny, jazykově a etnicky rozmanitý stát, který do roku 1898 ovládalo Španělsko, následně po vyhrané španělsko-americké válce Spojené státy, které nad ostrovy ztratily kontrolu roku 1945.

Obyvatelé si říkají Filipínci a Filipínky, tedy přijali označení podle koloniálního názvu ostrovů (podle španělského krále Filipa II), ale jsou obyvatelé státu s vysokou etnickou rozmanitostí. Podobně nesnadné bylo vytváření indického národa. Ztělesněním těchto snah jsou chrámy Matky Indie ve Varánásí (Benáres) a Haridwáru. Ve druhém ze jmenovaných měst stojí chrám Bharat Mata, jenž celkem na osmi patrech promyšleně vytváří představu jednoty v rozmanitosti. V prostoru jednoho chrámu defilují historické postavy a různá náboženství, představují se regionální rozdíly v hospodaření a přírodě. V prvním patře se nachází majestátní Bharat Mata, jednotu v osmém patře završuje Šiva.

A jak si v tomto ohledu stojí Papua Nová Guinea? Je nadále společensky, kulturně a jazykově pestrá. Existovalo tam více než osm set jazyků, k přežití mnohých z nich přispěli misionáři, kteří v místních komunitách strávili dlouhý čas, aby se naučili tamější jazyk a přeložili do něj bibli. Misie začaly na území současné Papuy Nové Guiney vznikat již v sedmdesátých letech 19. století a pozvolna začaly vytvářet podmínky pro modernizaci. Křesťanské misie prosazovaly hodnoty a představu práva a pořádku, které byly v souladu s civilizačním úsilím koloniálních správ. Od počátku jim kladl odpor již samotný ostrov, těžko prostupný terén, rozeklané hory, koberce hustých tropických lesů, a tak koloniální administrativa i křesťanští misionáři pronikali do vnitrozemí jen postupně a namáhavě.

Evropští mořeplavci sice poprvé spatřili břehy ostrova již v první polovině 16. století, avšak zabralo celá čtyři století, než se Evropanům podařilo plně kolonizovat ostrov a jeho obyvatelstvo a také ostrov geograficky poznat a popsat. Od dvacátých let 20. století do zhruba jeho poloviny se uskutečnilo mnoho takzvaných prvních kontaktů, tedy setkání představitelů koloniální moci s původními obyvateli vnitrozemí ostrova. Náhle a nečekaně se sociální prostor obyvatel hor rozšířil o vzhledově odlišné kolonizátory, kteří disponovali technologiemi.

Současná Papua Nová Guinea se formovala na sociálních a administrativních základech budovaných koloniálními aparáty Německé říše (Teritorium Nová Guinea)¹ a Spojeného království (Teritorium Papua) od začátku kolonizace v roce 1884, kdy si obě mocnosti rozdělily východní polovinu

¹ Názvy kolonie se proměňovaly, pro následující výklad to ale není rozhodující, volím to označení, které se nakonec promítlo do současného oficiálního názvu státu.

ostrova. Kolonizace, kromě jiného, způsobila, že vedle sebe na plantážích či v policejních sborech pracovali lidi z různých kulturních skupin, kteří by jinak neměli šanci se kdy potkat, a to kvůli geografické vzdálenosti. Také však přiměla ke spolupráci lidi ze skupin, které byly tradičními nepřáteli. Historik policejních sborů na Papui Nové Guineji August Kituai v knize *My Gun, My Brother* (1998) píše o paradoxu kolonizace, jelikož koloniální aparát prostřednictvím vycvičeného policejního sboru prosazoval vlastní představu práva a pořádku, ale policejní jednotky se skládaly z mužů z místních komunit, takže domorodci dohlíželi na sebe sama.

Vznik pracovních skupin složených z lidí pocházejících z různých částí ostrova a členění území na vyšší administrativní celky provincií vytvořily podmínky pro vznikání nových identit překračujících hranici vesnice či několika vesnic, což bylo typické nejen pro předkontaktní období, ale také v koloniální době. Nadále sice občané státu běžně odkazují k vesnici, ze které pocházejí, ale také spojují svou identitu s provinciemi (Čimbuové, Hageňané, Morobané atd.). Ovšem vytvořit identitu nad úroveň provincie vyžaduje jiné sociálně-politické nástroje. Je to dáno i tím, že jednotlivé provincie mají své vlastní vlády, které jsou nezávislé na parlamentu celého státu. Lidé se do politické reprezentace provincie nezávidně dostávají tím, že získávají podporu na úrovni svých klanů a vesnic, poskytují lidem v regionu služby a budují si tak sociální sítě potenciálních voličů. Tento systém, kterému se říká *wantok* (v pidžin ang. přítel), je v podstatě neformálním, neoficiálním systémem sociálního zabezpečení na úrovni klanů a komunit, který však hluboce prorostl do místní (samosprávné) i státní politiky.

Na této strategii lokální, vesnické, identity stavěl i první premiér samostatné země. Somare se sice narodil na Nové Británii, kde sloužil jeho otec v policejním sboru, ale původ měl ve Východním Sepiku, k němuž se začal hrdě hlásit v době, kdy rostly jeho politické ambice. Somare byl čistou ukázkou systému *wantok*, který jej od lokálních sociálních vazeb vynesl až do premiérského postu. Ve svých politických kampaních systematicky budoval svou východosepickou identitu, prezentoval se i v tradičním oblečení, aby posílil svůj status Východosepičana. S provincií zůstal spjatý i po smrti, neboť jeho tělesné ostatky zůstávají uloženy v jeho soukromé vile v provinčním městě Wewak.

Vytváření lokálních identit za účelem politické soutěže není nic výjimečného. Ovšem vytváření národa Papua Novoguinejců je zcela jiná úroveň. Připomeňme, že Papua Nová Guinea je jazykově, sociálně a kulturně velice rozmanitá. Netvrdím, že se jedná o promyšlenou strategii, nepochybně však k vytváření národa přispívá zvyk ve školách každý den na začátku výuky zpívat státní hymnu. K budování národa přispívá i oběživo, které jde z ruky do ruky při běžných denních transakcích. Na bankovkách různých nominálních hodnot jsou zobrazeny artefakty ze všech provincií státu. Na jedné z nich, v hodnotě 50 PGK, je vedle předmětů zobrazen i sám Somare. Zajímavé je, že žádný ze znázorněných předmětů nepochází z Východního Sepiku, ten představuje premiér. Příkladů z každodenního života lze uvést nesčetně, například běžně nošené deštníky v barvách a symbolech státní vlajky, pletené tašky zvané *bilum*, na nichž se často objevují státní symboly, nebo třeba řezby státního znaku, které jsou běžně k mání na tržištích.

Vytváření národa je možné rovněž pozorovat na oslavách dne nezávislosti. Během terénních výzkumů na Papui Nové Guineji jsem měl možnost být opakovaně přítomen na těchto oslavách. Na mnoha místech probíhají oslavy, kterým se obecně v tok pisin (pidžin angličtině) říká *singsingy*. Oslavy probíhají ve městech i na vesnicích, organizují se velké slavnosti, přičemž nejvýznamnější se každoročně koná v provinčním městě Goroka. Turisté si musí zajistit ubytování dlouho dopředu, protože ubytovací kapacity jsou v Goroce omezené, a platí nemalé vstupné. Na velké slavnosti, které se konají v provinčních městech, se sjíždějí taneční skupiny ze všech provincií státu, aby předvedly svou kulturu a taneční tradice. V případě velkých slavností se jedná o profesionální taneční soubory, které si organizují svá turné a na živobytí si vydělávají právě vystupováním na slavnostech. Ale dělají to i organizované skupiny v jednotlivých vesnicích, kde očekávají příjezd turistů. Typickým příkladem je Východní Sepik, kde se natáčel slavný dokumentární film *Kanibalské zájezdy* (1988) pod režijní taktovkou Denise O'Rourkea. Obyvatelstvo vesnic za úplaty nabízí příjíždějícím turistům zdání autenticity předkontaktní Papuy Nové Guiney, pro kterou byl charakteristický také kanibalismus, lov hlav či třeba bolestivé iniciační rituály, při nichž chlápci vstupovali do dospělosti symbolizované provedenou skarifikací.

To ovšem platí pro oblasti vyhledávané turisty, jako je právě Východní Sepik nebo letecky dobře dostupná Goroka. Na těchto kulturních show se prezentují Papua Novoguinejci jako jednotní v rozmanitosti. Odlišnou atmosféru mají oslavy ve vesnicích, kam nevedou turistické trasy. V nich se konají singsingy, malá představení pro komunitu samotnou. Spontánní oslavy Dne nezávislosti se konají také ve městech. Prodejní centra jsou vyzdobená státními znaky, personál obsluhující pokladny má vlajky ve vlasech a šaty v barvách a vzorech státní vlajky. Samostatné Československo vzniklo pouze o necelých šedesát let před Papuou Novou Guineou, ale spontánní oslavy vzniku státu v ulicích nepozorujeme.

Vytváření národa zůstává na Papui Nové Guineji velice problematické. Bankovky ukazují kulturní pestrost, kterou doslova zastřešuje parlamentní dům na reverzní straně bankovek. Oslavy Dne nezávislosti na kulturních show ukazují rozmanitost pod „jednou střechou“. V běžných rozhovorech lidé zdůrazňují vesnici, ze které pocházejí, a nezdíraje se zeptají, zda jste tam někdy byli, nebo alespoň v jejich provincii. V příštím roce uplyne už padesát let od vzniku Samostatného státu Papua Nová Guinea, je však zjevné, že proces vytváření národa nadále není završen.

První vlna panelového šetření „GGP – Současná česká rodina“ má nyní svou pramennou publikaci

Barbora Hubatková

Katedra sociologie

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Mezi listopadem 2020 a červencem 2022 proběhl sběr první vlny panelového šetření zaměřeného na rodinné a partnerské dráhy a mezigenerační vztahy realizovaný v rámci mezinárodní výzkumné infrastruktury Generations and Gender Programme. Šetření, které bude řada výzkumníků a výzkumníků znát jako Generations and Gender Survey (GGS), bylo realizováno pod názvem „GGP – Současná česká rodina“ a cílilo na respondenty ve věku 18–69 let. Chronologicky se jedná již o druhý cyklus tohoto výzkumu; první se uskutečnil v letech 2005 (první vlna) a 2008 (druhá vlna) jako „Ženy a muži v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy“.

Data z první vlny nového cyklu jsou od roku 2023 dostupná v centrálním archivu infrastruktury GGP (<https://www.ggp-i.org>). Přístup k datům není zpoplatněn a je umožněn všem registrovaným uživatelům, kteří vyplnili a podepsali formulář o zacházení s daty. Obsah dotazníku a základní distribuce odpovědí lze také prohlížet bez nutnosti registrace na stránce archivu Colectica.¹

Jak je patrné z časového rozmezí terénních prací, data byla sbírána ve všech třech covidových letech. Protipandemická opatření, zejména tedy omezení kontaktů, přitom sběr dat výrazně ovlivnila, a to jak v praktické, tak v metodologické rovině. Výsledný datový soubor zahrnuje respondenty

¹ <https://ggp.colectica.org/item/int.ggp/983989e8-da1a-4c4d-84c9-c14ac12f1ed6/11>

oslovované různými technikami a vyplňující dotazník online i offline, dle aktuálních možností a osobních preferencí.

Ucelený přehled všech těchto změn a jejich širšího kontextu, ale i obecnější informace týkající se druhého cyklu šetření GGS vč. hlavního dotazníku a dalších přílohových materiálů nově přináší pramenné dílo „*Současná česká rodina*“ – dokumentace k datům,² jehož autory jsou členové národního uzlu infrastruktury GGP. Ze své povahy je pramenné dílo určeno zejména aktivním uživatelům nových dat. Kniha vychází v nakladatelství Munipress jako elektronická publikace v režimu open access: Kreidl, M., Šťastná, A., Hubatková, B., Slabá, J., Perdoch Sladká, D., & Zvoníček, T. (2023). „*Současná česká rodina*“: dokumentace k datům. 1., elektronické vydání. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-280-0083-7. [www.doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0083-2023](https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0083-2023).

Dostupné na: <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/2262>.

² Pramenné dílo bylo vytvořeno se státní podporou Technologické agentury ČR v rámci Programu ÉTA (projekt č. TL03000338 „Obhacení datové báze pro tvorbu a evaluaci rodinné politiky“).

STUDENTSKÉ REFLEXE: AI VE VÝUCE A STUDIUI

Studenti a používání AI

Radomír Gondek

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie

Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Studium na vysoké škole může být náročné, a proto není divu, že si studenti chtějí své studium trochu ulehčit. Dnešní doba poskytuje studentům široký výběr možností, jak si mohou při svém studiu pomoci. Máme tu knihovny, které poskytují studentům klid a přístup k různým druhům informací, organizace, které pomáhají studentům se naučit daný předmět, internetová fóra, kde se studenti mohou ptát na otázky a navzájem si pomáhat, edukační weby nebo videoplatformy, na kterých mohou sledovat edukativní obsah. To vše může dnešním studentům při studiu pomoci, nesmíme ale zapomenout ještě na jednu možnost, která se dostala do povědomí veřejnosti sotva před dvěma lety, a tou je umělá inteligence. Umělá inteligence je tu s námi rozhodně déle než dva roky, ale tyto poslední dva roky nám stále více ukazuje, pro co všechno ji můžeme využít, a dostáváme stále více nástrojů, které s umělou inteligencí pracují. Já se v této práci budu věnovat otázce, k čemu všemu může dnešní student umělou inteligenci neboli AI využít a jaká to může mít pozitiva, ale i negativa.

Nabídka nástrojů využívajících umělou inteligenci pokrývá široké spektrum aktivit od překladu textu až po tvorbu hudby. Proto si myslím, že škála využití umělé inteligence by mohla být různá i v závislosti na studovaném oboru. Jak ovšem naznačuje například nedávný výzkum provedený na několika švédských univerzitách, studenti především používají a znají umělou inteligenci jako chatbota ChatGPT (Malmstrom et al., 2023). Tento

chatbot umožňuje především překládání textu, rychlé získání informací nebo také tvorbu textu. Získané informace mohou tvořit slušný základ pro další hledání informací, které potom mohou studenti využít například při psaní studentské práce. Osobně si myslím, že takové využití je adekvátní a studentovi zkracuje počáteční časovou investici při hledání informací. Často tak stačí chatbota požádat o navržení vhodných zdrojů a ten nám již nabídne možnosti, kde hledat. Takováto práce s informacemi by však nikdy neměla být konečná a měla by sloužit hlavně jako odrazový můstek pro další hledání. Výhodou však může být právě rychlá počáteční orientace v daném tématu.

Stinnou stránku AI a konkrétně chatbota spatřuji v jednoduché a přístupné možnosti podvádět. Obavu ze zneužití technologie k podvádění lze vyčíst i z dotazníku, který vyplňovali žáci vysokých škol ve Švédsku. Téměř polovina z nich totiž vyjádřila obavu z toho, že bude takový nástroj k podvádění použit (Malmstrom et al., 2023). V tomto případě považuji za důležité, aby byla vytvořena a ustálena určitá norma, podle které půjde určit, jaké činnosti lze za podvádění považovat a jaké nikoli. Dnešní doba je plná informací, které jsou lidmi konzumovány, aniž by si je ověřovali, a proto je dle mého názoru na místě se obávat toho, že studenti budou přistupovat k informacím od umělé inteligence bez větší opatrnosti, a tak se může stát, že informace budou bezmyšlenkovitě přebírat, což by mohlo vést k šíření vágních či nepravdivých zpráv. Z toho důvodu si myslím, že je nutné, aby se již od základní školy rozvíjely dovednosti kritického myšlení a práce s informacemi.

AI je z mého pohledu pro studenta neocenitelným pomocníkem, který dokáže práci urychlit, zároveň je ale důležité, abychom k takovýmto nástrojům přistupovali s obezřetností a stále se snažili ověřovat zdroje, které nám AI nabídne. Z hlediska školního prostředí je také nutné věnovat se vytvoření a zavedení určité normy, která žákům ukáže, co je povoleno a co ne.

Bibliografie

- Malmström, H., Stöhr, C., & Ou, W. (2023). Chatbots and other AI for learning: A survey of use and views among university students in Sweden. *Chalmers Studies in Communication and Learning in Higher Education*. <https://doi.org/10.17196/cls.cslhe/2023/01>

Umělá inteligence: Spoluhráč, nebo hrozba studentů vysokých škol?

Adam Lev

Katedra sociologie

Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové

Fenomén umělé inteligence (AI) se stává nedílnou součástí našeho každodenního života. Dá se říct, že umělou inteligenci lze uplatnit ve všech odvětvích, která se každodenního života týkají. Ať už jde o řešení úkolu na hodinu matematiky, pomoc s receptem na bábovku, vygenerování obrázku nebo o radu, jak se méně stresovat v práci. Je velmi pravděpodobné, že umělá inteligence nás jen tak neopustí a je pouze na nás, jak se k této skutečnosti nyní postavíme. Jak se ale AI projevuje při procesu učení či psaní prací studentů na vysokých školách? Na to se v tomto článku pokusím nahlédnout a vypsát hlavní body, jak mi umělá inteligence pomáhá (či nepomáhá) v tomto procesu.

V textu níže o sobě samotné píše umělá inteligence ChatGPT, které jsem zadal strukturu a téma tohoto článku. Rád bych na tomto příkladu analyzoval, zda s ní, jako student 2. ročníku bakalářského programu sociologie, souhlasím.

Vážený čtenáři naší studentské rubriky, je mi potěšením sdílet s vámi své zkušenosti s využíváním umělé inteligence, konkrétně nástroje ChatGPT, v procesu učení a psaní studentských prací. V dnešní době, kdy technologický pokrok neustále formuje naše vzdělávací metody, je důležité zkoumat, jak nové technologie ovlivňují naše učební zážitky. AI, zejména chatboty a jiné podobné nástroje, mi poskytly nový pohled na proces učení. Jednou z výrazných výhod je rychlá a snadná dostupnost informací. Můžeme se okamžitě ptát na otázky, konzultovat

témata a získávat relevantní rady. To významně usnadňuje studium a zvyšuje efektivitu učení. Při psaní studentských prací mi ChatGPT slouží jako užitečný nástroj pro generování myšlenek a formulování vět. Pomáhá mi strukturovat obsah a nabízí inspiraci při hledání vhodných slov. Avšak, je důležité si být vědom toho, že nástroje jako ChatGPT jsou pomocníci, nikoli substituty za vlastní myšlení a analýzu.

Na druhou stranu, existuje riziko zneužití AI, kdy může dojít k nekritickému přijímání informací bez hloubkového porozumění. Je nezbytné, abychom si uvědomovali limity těchto nástrojů a aktivně se podíleli na procesu učení. Trendem, který jsem pozoroval ve vysokoškolském prostředí, je rostoucí zapojení AI do vzdělávání. Od online kurzů s interaktivními chatboty až po asistenty při psaní prací – technologie se stává integrální součástí moderního učení. Je však nezbytné, abychom tuto transformaci sledovali s uvážením a zároveň si zachovali schopnost kritického myšlení.

Za prvé klade umělá inteligence důraz na výhodu rychlé a snadné dostupnosti informací. S tímto tvrzením si do značné míry dovolím souhlasit. Vyhledávání informací o určitých tématech je s ní opravdu jednodušší. Jak mně osobně, tak i mnoha studentům tato skutečnost jistě pomohla. Kdykoliv jsem si nebyl jistý, nebo jsem potřeboval dohledat určité informace či analýzu různých dat, obracel jsem se například právě na ChatGPT. Je ale nutno říci, že postupem času jsem začal odsouvat umělou inteligenci do ústraní a dohledávat informace v různých člancích či v odborné literatuře. Je totiž důležité zmínit, že ani umělá inteligence není bezchybná a mnohé konkrétnější informace, které mi dávala, nebyly pravdivé, naopak byly často velice matoucí. Lidský aspekt práce totiž nenahradí ani AI, a proto je hledání informací z adekvátních a důvěryhodných zdrojů stále nesmírně důležité a nezbytné. Pokud mám tu možnost, vždy od umělé inteligence požaduji zdroje k informacím, popřípadě i odkaz. I tuto vlastnost AI můžeme brát jako výhodu. Student se totiž pomocí ní může dostat k žádoucím zdrojům. Zde se stává umělá inteligence tedy jakýmsi prostředníkem – využíváme ji, ale informace dále třídíme a porovnáváme s důvěryhodnými zdroji.

Při psaní studentských prací mi ChatGPT slouží jako užitečný nástroj pro generování myšlenek a formulování vět. Pomáhá mi strukturovat obsah a nabízí inspiraci při hledání vhodných slov.

S touto větou bych vcelku také souhlasil. Dosud jsem nenašel lepší způsob, kterým bych mohl formulovat svoje myšlenky do strukturovaných vět. Nicméně osobně považuji tyto věty za nevhodné k použití ve svých seminárních pracích. Místo toho je beru spíše jako inspiraci, která mi pomáhá směřovat své myšlenky, a tím mi usnadňuje hledat vhodné formulace pro akademické psaní.

Při psaní předešlého odstavce mě napadla další výhoda této pomůcky. Mnohokrát se stane, že zcela nerozumím úseku v odborné literatuře. Pokud napíšu konkrétní úryvek do různých nástrojů umělé inteligence, mohu zjistit význam nebo jinou perspektivu problematiky. Umělá inteligence v mnoha případech zcela nevysvětlí, co věta znamená, spíše ji rozepíše. Každopádně mohu i tak porozumět celkovému problému, kterým se daná kniha nebo článek zabývá.

Je tu však další ale. Je totiž možné, že nám AI napíše něco zcela jiného a my poté budeme celkový text chápat odlišně, možná i špatně.

Níže uvádím vtipný případ, jak mi umělá inteligence vysvětlila větu z knihy *Sociální konstrukce reality* (1999) od P. L. Bergera a T. Luckmanna.

Příkaz:

Schelerovu sociologii vědění bychom mohli obrazně přirovnat ke snaze ukonejšit bdělost draka relativity velkým kusem žvance a získat tak snadnější vstup do jím střeženého hradu ontologické jistoty. Napiš, co tato věta znamená.

ChatGPT:

Představme si, že Schelerova sociologie vědění je jako snažit se uspokojit bdělost draka relativity tím, že mu nabídnete balíček žvance ve tvaru ontologické puzzle. Drak se však ukáže být alergický na žvance a začne kýčání relativity po celém hradu, což vytvoří chaos v ontologické jistotě. V reakci na to se ontologický hrad rozhodne přijmout jógové hodiny pro lepší vyrovnaní s proměnlivostí bytí, zatímco drak se rozhodne pro kurz alergie na žvance. Všechno to nakonec končí tím, že drak a hrad společně vytvoří nový ontologický trend – jóga pro bytí, což je jednoznačně nový směr ve filosofii.

Na tomto příkladu můžeme vidět krásnou ukázkou chybného „přemýšlení“ umělé inteligence. Nutno podotknout, že při opakovaném zadání příkazu s většími podrobnostmi (dobový kontext a autoři díla) mi umělá inteligence již jakž takž dokázala popsat, o co by se mohlo jednat. Tuto skutečnost považuji za jednu z větších nevýhod a jen důkaz toho, že je důležité být při používání AI obezřetný.

I samotná AI tvrdí, že by nemělo docházet k nekritickému přijímání informací bez hlubšího porozumění. Také dodává, jak důležité je, abychom si uvědomovali limity těchto nástrojů a snažili se kriticky hodnotit její odpovědi pomocí našich znalostí a zkušeností.

Nebojím se připustit, že mi umělá inteligence pomohla ke vzniku tohoto článku, používal jsem ji například k vytvoření struktury, ke správnému slovosledu či k úryvkům AI jako takovým.

Závěr článku bych ukončil velmi důležitou myšlenkou, kterou o sobě píše právě AI.

Závěrem bych chtěl zdůraznit, že AI, včetně ChatGPT, může být významným partnerem ve vzdělávání, ale její úspěšné využití závisí na schopnosti studentů zachovat si kontrolu nad svým učením. Je to nástroj, který by měl podporovat a obohacovat naše studijní zkušenosti, nikoli je nahrazovat.

Uvažovat AI jako farmakon: Reflexe rizik i potenciálů AI nástrojů pro studium a výuku

Karel Němeček

Katedra sociologie

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Se zveřejněním ChatGPT závěrem roku 2022 se AI dostala do popředí veřejné debaty. Poslední generace velkých jazykových modelů, na kterých služby jako ChatGPT stojí, simulují jazyk s takovou věrohodností, že generovaný text se téměř nedá odlišit od textu psaného člověkem. Nejde přitom pouze o text, ale nástroje relativně věrně simulující vizuální a audio výstupy. Odezvy na tento vývoj se různí. Jak tvrdí Jeffrey C. Alexander (2003, s. 179–192), nově vzniklé technice se většinou dostává dvojí reakce. Buď ji obklopují utopické příběhy, vykreslující techniku jako spasitelskou inovaci překonávající současné sociální problémy, nebo ji naopak provázejí apokalyptické vize následného rozvratu a sociálního úpadku.

Jisté odezvy najdeme i v rámci akademické obce. Například Podnikohospodářská fakulta VŠE v reakci na rozšiřování jazykových modelů mezi studenty úplně rezignovala na požadování bakalářských prací k uzavření studia (Vaňous, 2023). V této souvislosti můžeme zmínit humorné prohlášení přisuzované Slavovi Žižekovi¹ (Agar, 2023), že vzestup AI nástrojů je vlastně osvobozující – studující zadá AI napsat práci, vyučující zase nechá AI, aby výstup opravila. Náznaky utopických nebo apokalyptických interpretací AI lze nalézt i v těchto odezvách. Druhé prohlášení humorně pracuje s utopismem, kdy AI slibuje vysvobození z úmornosti produkce studijních výstupů i jejich následného opravování. Zato v reakci FPH VŠE můžeme možná

¹ Ovšem není jasné, zda toto Žižek skutečně prohlásil (Beran, 2023).

hledat náznaky apokalypsy – alespoň tedy pro bakalářské práce – v očekávání rozvratu současných metod hodnocení. V souvislosti s tím se zdá, že AI zřejmě představuje výzvu pro dosavadní způsoby vysokoškolského studia i výuky – alespoň tedy z pohledu regulačních orgánů. Na střízlivé posouzení skutečných dopadů AI a rozsahu změn je ale příliš brzy. Alespoň přijmeme-li teorii kulturního opožďení Williama Ogburna (1964), tak jak ji přebírají Fisher a Wright (2001). Z tohoto pohledu vyžaduje střízlivá reflexe nové techniky určitý časový odstup, protože než se nový nástroj dostatečně kulturně metabolizuje a zevšední, znalostní a zkušenostní mezery zaplňují právě utopické nebo apokalyptické příběhy, o kterých píše Alexander (2003, s. 179–192).

Následuje tento pohled se domnívám, že na plně střízlivou reflexi dopadu AI na výuku nebo studium je ještě brzo. I přesto se ale pokusím takové reflexi v této úvaze přiblížit. S plným vědomím nutného zkreslení daného nedostatečným zevšedněním chci zvážit možné potenciály i rizika AI nástrojů pro studium a výuku, aniž bychom se uchýlili k jednomu nebo druhému narativnímu pólu. Jistým vodítkem mi bude filozofie techniky Bernarda Stieglera.

AI jako farmakon

Podle Stieglera v sobě technika utopii i apokalypsy obsahuje v podstatě zároveň – jako potenciál i riziko. Jinými slovy, každá technika má zároveň zlepšující i zhoubnou tendenci. Proto je pro Stieglera farmakonem – jedem i lékem v jednom (Stiegler, 2018).

Jak Stieglera čtu já, to, která tendence převáží, závisí především na způsobu, skrz který je zakomponována do sociálních institucí a v rámci nich regulována, respektive zda je vůbec regulována. Velmi stručně řečeno k tomu, abychom toxické působení minimalizovali a podpořili to terapeutické, je nutné si nad technikou udržovat vládu a podřizovat ji vlastním intencím, ne se jí podrobovat – tedy stávat se proletarizovanými (Stiegler 2010). To pro Stieglera vyžaduje vhodnou sociální organizaci, která proletarizující tendence techniky utlumí. Aniž bychom zabíhali příliš do hloubky, Stiegler (2017) se v podstatě zasazuje o takové instituce, které nechávají dostatečný prostor pro kontemplaci i osvojování si techniky.

K uvažování o takových institucích a takové sociální regulaci ve vysokoškolském prostředí není prostor. Pro účely úvahy nám postačí, když si od Stieglera vypůjčíme základní předpoklad, že AI nástroje v sobě nesou toxické i terapeutické tendence zároveň. Tento předpoklad pak používám jako základní strukturující linku. Ještě předtím si však zkusme stručně vymezit, jak o těchto nástrojích vlastně přemýšlet *mimo* jejich vystupňované podoby v utopických a apokalyptických narativech.

Uvažovat o AI střízlivě

Velké jazykové modely a další modely, ke kterým v současnosti referujeme jako k umělé inteligenci, zřejmě nemůžeme chápat jako inteligenci v konvenčním slova smyslu. Jde o pravděpodobnostní modely trénované na obrovských datových korpusech. Zjednodušeně řečeno, model odpovědi nevymýšlí, ale na základě pravděpodobnosti generuje. Nejnovější modely pak generují výstupy velmi přesvědčivě, což ovšem neznamená, že je za nimi skutečně umělá inteligence (Bridle, 2023).² Jak navrhla Tereza Matějková (2023) ve své prezentaci, je přesnější o AI autorství uvažovat spíše jako o kombinatorických než jako o kreativních výstupech.

V tomto ohledu navrhuji chápat AI jako kolektivní, spíše než umělou, inteligenci. Když například požádám ChatGPT o vytvoření eseje, nepředloží mi skutečně neotřelou, inovativní práci posouvající hranice žánru, ale práci, která žánru odpovídá perfektně. Jinými slovy, na základě požadavku dostanu tu „nejesejovatější“ esej podle natrénovaných předloh. Ostatně tuto tendenci k průměrnému a pravděpodobnému předchůdcům současných AI modelů přisuzoval i Stiegler (2018, s. 136). A jelikož předlohová data jsou výsledkem lidské produkce, můžeme výstup založený na průměrech a pravděpodobnostech chápat jako průřez kolektivní produkci. Výsledek, který se nám jeví jako inteligentní, se tak potom nejeví proto, že by za ním stála (umělá) inteligence, ale proto, že odráží vzorce opakované širokým souborem inteligentních subjektů. Výstup tedy není výstupem syntetické

² Stále v tomto ohledu obстоjí Searlův (1980) argument čínského pokoje, kdy fakt, že z generátoru vystupují uvěřitelné a srozumitelné odpovědi na zadané otázky, nutně neznamená, že jim generátor rozumí. Odpovědi algoritmicky skládá ze slovníků (korporů natrénovaných dat). To, že je schopen na základě slovníků otázku pojmut a následnou odpověď přesvědčivě poskládat, ale nutně neznamená, že je plně rozumějícím subjektem.

inteligence, ale výstupem algoritmicky kombinujícím výstupy kolektivu inteligencí.

Co z toho vyvozovat? Navrhuji k AI přistupovat jako k pokročilejšímu hypertextovému vyhledávači. Pokud se nástroj stává asistentem, pak ne proto, že jde o skutečně chytrého asistenta, ale proto, že je s to automatizovat a zastat množství procesů, které automatismy připomínají. Zůstaneme-li u příkladu s esejí, pak toto zautomatizování zastane nejen vyhledávání relevantních faktů, jejich přebrání, shrnutí a parafrázování, ale i vyhledávání a přebrání informací o tom, jak žánr strukturovat, jak stavět odstavce a jak text frázovat, kdy veškeré informace zkompiluje do pravděpodobného (a předlohám odpovídajícího) výsledku, a to rychlostí a rozsahem záběru, který výrazně převyšuje lidské kapacity. V tom pak možná právě spočívá terapeutický potenciál.

AI jako zlepšení

V čem může být pro studium i výuku toto zrychlení a rozšíření terapeutické? Při úvaze vycházím z předpokladu, že tlak na rychlost a rozšiřování vlastního záběru v posledních letech posílil. A to jak ohledně nároků na samotnou výuku nebo studium, tak i ohledně nároků na využití časových kapacit kolem, které do obojího přímo zasahují.

Na straně výuky zvažme bující počet publikací, podoblastí dat a nových zjištění, se kterými je třeba držet krok, aby aktuálnost vědění neustrnula. Akumulace vědeckých výsledků přitom vykazuje jasně rostoucí tendenci (Bornmann et al., 2021). S „publish or perish“ logikou akademického výzkumu (např. Dalen & Henkens, 2012) a lokálním podfinancováním vysokého školství (Rada vysokých škol, 2023) se přitom okno času věnovatelného aktualizaci vědění zmenšuje. Zvážíme-li rostoucí náklady na život (viz Český rozhlas a PAQ Research, 2022) a pokles reálných mezd (Klíma, 2023), více času je nutné využít ke kompenzaci příjmů a pokrytí nákladů – skrze další přivýdělek, zvýšení kvantity výuky a podobně. Co se studia týče, rostoucí náklady (bydlení, energie, strava) a klesající reálné příjmy mají podobný dopad. Čistě anekdoticky, při rozhovorech s dnešními bakalářskými studenty mě překvapilo, jak velký podíl z nich si u studia přivydělává větší množství hodin týdně ve srovnání s mým ročníkem před šesti lety. I zde můžeme

předpokládat jistý dopad nakupení výzkumných výstupů, se kterými se při studiu budou potýkat. A i zde můžeme uvažovat o snižování množství času, jež jsou studující s to studiu věnovat. Pro doktorandy je toto zmenšování umocněno globalizací a internacionalizací vysokoškolského studia, kdy podobný publish or perish tlak, jakému čelí akademičtí pracovníci, přetéká i na ně. Časové kapacity dostupné ke studiu se opět zmenšují.

Z mého pohledu růst časových nároků, který jsem v posledních letech zaznamenal, ponechává výuce i studiu méně prostoru. Ale právě AI nástroje mohou této časové přesycenosti ulevit tím, že množství souvisejících procesů urychlí nebo zautomatizují. Uvedme si několik ilustračních příkladů, jakými způsoby. Záměrně vybírám nástroje, které jsou aspoň v základní podobě volně dostupné.

1. **Vyhledávací a vysvětlující asistent.** Situace, se kterou jste se zřejmě také setkali. Napadne vás konkrétní koncept nebo fakt zapadající do připravěného textu, ale nejste s to si vzpomenout na bližší informace. Nezbývá než procházet poznámky, literaturu nebo neobratně vyhledávat různé kombinace termínů se zoufalou vírou, že se po desítkách minut kýžený cíl zázrakem vynoří. Velké jazykové modely ale nabízejí alternativu. Stačí jeden konkrétní dotaz pro AI chatbota (např. ChatGPT, Gemini nebo Perplexity) a v několika okamžicích se dočkáme odpovědi s dodatečnými informacemi. Není-li odpověď vyhovující, můžeme se pokusit vlákno rozšířit a optat se na doplnění informací či obsírnější shrnutí. Představme si jinou situaci. Procházíte si novým polem literatury a autor zmíní specifický koncept, aniž by jej blíže vysvětlil. Nebo další situace – při zajímavé přednášce si poznamenáte specifický termín s vysvětlením. Při pozdějším čtení ale zjistíte, že je pro vás nesrozumitelný. Chatbot zvládá pomoci i s tímto. Vhodně zvolený dotaz prakticky ihned poskytne vysvětlení konceptu. Je-li vysvětlení stále nesrozumitelné, je možné zadat požadavek na laičtější nebo kratší přeformulování. Bard má tuto funkci přímo v ovládacím panelu. Bard i Perplexity navíc umožňují si některé výsledky zpětně ověřit skrze integrované propojení s hypertextovým vyhledávačem. Jedním dotazem se pak vyhneme dlouhému hledání.

2. **Mapování pole.** Další oblast, kde mohou AI nástroje rychlostí, přesností a uživatelskou přívětivostí předstihnout klasické vyhledávače (např. *Google Scholar*), je právě mapování polí vědění. Nástroje jako například *Scite*, *Consensus* nebo *ResearchRabbit* v mžiku poskytnou výčet relevantních článků na základě prostého překopírování výzkumné otázky. A neposkytují pouze výčet, ale i relevantní pasáže, údaje o časopisu nebo mapy konceptů, souvisejících autorů či trendů v poli. Celkem jednoduše pak lze výsledky filtrovat na základě disciplíny, typu studie nebo hodnocení cílových časopisů. Co se odborných knih týče, vyhledávání obsáhne starší AI nástroj *Talk to Books* propojený s *Google Books*. Jeden dobře míněný dotaz pak dokáže to, co by jinak vzalo několik hodin pročitání abstraktů a třídění článků.
3. **Shrnutí i průzkum článků.** U vyhledávání relevantních zdrojů ale potenciál nekončí. Krátké, generované shrnutí mnohdy nestačí a ani abstrakt nepokryje všechny otázky. Je potom nutné si článek pročíst. To ale chce čas. I při zběžném prohlédnutí článků se čas postupně nastřádá. Zde také může AI pomoci. Nástroje jako *ChatPDF*, *SciSpace* nebo *SciSummary* umožňují článek jednoduše nahrát a nechat zpracovat velkým jazykovým modelem. V chatu je pak možné si vyžádat nejen shrnutí celku nebo pasáže, ale i získat rychlý vhled do přítomnosti konkrétních zdrojů, teoretického rámování, metodologie nebo jiného aspektu. S dotazem na konkrétní strany lze nahlédnout, kde přesně se v článku dané téma probírá. Nástroje dělají chyby a plně nenahradí samotné čtení a interpretaci – zejména jde-li o nuance. Nicméně mohou ušetřit hodiny hledání informací nebo shrnování článků.
4. **Překlenutí bariéry v kódování.** Co se zejména kvantitativních úloh týče, může být problematické si ověřit, zda studující skutečně postupovali správně. Podobně při studijní práci ve skupině může být složité se sladit, spolupracujeme-li online. Relativně snadným řešením je sdílet skript s analytickým postupem. SPSS jej sice generuje a při práci v Excelu jde postup zaznačit do makra, jejich zpětná analýza a porozumění už ale může být problém. Komplexnější nebo velmi nové analytické postupy navíc mohou vyžadovat použití knihoven pro programovací jazyky (a tedy i jejich znalost) jako R nebo Python. Se zvýšeným důrazem na otevřenou vědu se schopnost kompletovat i využívat skripty stává ještě podstatnější součástí vědeckých kompetencí. Naučit se vytvářet

vlastní kód ve skriptovacím jazyce ale není bez výzev. I v tom může AI asistovat a kódovací bariéru překlenout. S dostatečně podrobnými instrukcemi jsou i běžné chatboty s to vygenerovat třeba SPSS skript nebo Python kód. Ten následně můžeme použít bez jakékoli znalosti, jak skript nebo kód vlastně funguje. Samozřejmě může bot generovat chyby, které úspěšné provedení skriptu znemožní, a jejich odhalení už znalost jazyka vyžaduje. To tedy stále vyžaduje obeznámeného člověka v analytickém týmu. Ovšem nyní už nemusí vše kódovat sám/a, stačí pouze kontrolovat AI výstupy.

5. **Urychlení formátování a komunikace.** V neposlední řadě slibují AI nástroje urychlení všedních, ale mnohdy zdlouhavých úkonů akademického života. *RMail* je například nástroj přímo uzpůsobený na automatické generování mailů. Už netřeba zdlouhavě odpovídat na opakující se dotazy studujících nebo vymýšlet informační e-maily – stačí překopírovat instrukce, ústřední informaci a e-mail bude vygenerován automaticky. Podobně vizuální formátování prezentací – ať už jako podkladů pro přednášky, nebo pro studijní výstupy – může být zrychleno a zastoupeno generativními kapacitami nástrojů jako například *Gamma* nebo *Slidesgo*. A co se grantů týče, i psaní žádostí lze zautomatizovat pomocí *Grantable* nebo *GrantAI*.

Poslední příklad možná s výukou a studiem souvisí jen nepřímo. Přesto má s dalšími nástroji společně to, že skrze automatizaci mnohdy zdlouhavých procesů poskytuje protiváhu bobtnajícím nárokům na časové kapacity. Většina zmíněných nástrojů je ještě relativně nových, generuje množství chyb a jejich výstupy často nedosahují kvalit výstupů vytvořených lidmi, ale právě v potenciálu šetřit čas spočívá terapeutičnost AI nástrojů, kdy díky časové úspoře mohou mírnit rostoucí tlak na neustálý výkon. Nicméně, jak nás upozorňuje Stiegler, to ale zároveň skýtá toxický potenciál.

AI jako riziko

Bez toho, aniž bych sklouzával k apokalyptickým narativům, pokusím se načrtnout možné negativní dopady (mimo jiné) výše zmíněných nástrojů. Dva z možných náčrtů poskytuje sám Stiegler, ten třetí je výsledkem zevšeobecnění terapeutické tendence zmíněné výše. Začneme prvními dvěma.

Základní kritika vychází ze Stieglerova hodnocení, alespoň jak jej interpretuji, že k tomu, aby technika působila terapeuticky, musí umožňovat dostatečnou projekci individuální nebo kolektivní vůle do jejího využívání. Jinými slovy, je nezbytné abychom si techniku osvojovali, ne se jí podrobovali (Stiegler, 2010). Přestože Stiegler zemřel před masivní popularizací AI, v jedné ze svých posledních knih právě takový dopad AI předvídá (Stiegler, 2018). Člověk se stává jen kolem v soukolí místo řídicího centra stroje, pokud bychom parafrázovali Marxovu pasáž z fragmentu o strojích (2019, s. 53–54). To v tomto kontextu znamená, že výstupy generované AI budeme nekriticky přejímat jako podklady pro svou výuku nebo své studijní výstupy a vlastně si nebudeme osvojovat schopnosti, které si obojím osvojit máme. Použití AI se může stát samoúčelným automatismem, což podle Stieglera směřuje k otupování a degradaci vědění i myšlení (2018, s. 120–123). A jelikož se nástroje trénují a zlepšují na uživatelských datech a vstupech, v podstatě můžeme uvažovat o poskytování neplacené práce bez zpětného benefitu (2018, s. 172–173). Riziko toxické tendence zde spočívá jak ve zkracování procesu učení se, tak v nekompenzovaném uzurpování času a práce k trénování modelu.

Dalším rizikem, které Stiegler naznačuje, je to, že AI nástroje vlastně zkracují i emergenci skutečně nového. Například velké jazykové modely založené na pravděpodobnosti sice mohou předurčené vzorce kombinovat do dosud neviděných výstupů, takové výstupy ale nejsou skutečně kreativní a nové. K tomu je pro Stieglera nutná jistá nepředvídatelnost, neotřelost a nečekanost. Tím vlastně mají tendenci zkracovat vývoj a adaptaci systémů interpretování světa (Stiegler, 2012). Vrátime-li se k našemu příkladu s esejí, můžeme si ilustrovat, o čem Stiegler mluví. Model nám sice vygeneruje tu „nejesejitovitější“ možnou esej, ale už není schopen překročit hranice žánru naprosto nečekaným způsobem. Tím tedy není schopný sám o sobě žánr experimentálně rozšířit, vyvinout a posunout, pouze zopakuje a překombinuje to, s čím už se v trénovacích datech setkal. Toxický potenciál pak spočívá v tom, že pokud bychom vycházeli při generování nového vědění pouze z pravděpodobnostních nástrojů jako velké jazykové modely, vývoj myšlení ustrne na natrénovaných vzorech.³ To tedy platí pouze

³ Takovou úvahu by samozřejmě komplikovalo zvážení možnosti chyby a její potenciál zpětně vstoupit do dat, na kterých se modely trénují. Pro důkladnější rozbor není prostor, proto jen krátce: I takovou námitku bych odmítl kvůli faktu, že modely si neuvěřejí pokračující obraz světa

v případech, že přijmeme Stieglerův (2018, s. 136) předpoklad, že AI nástroje jsou schopny pouze opakovat a kombinovat už existující, aniž by protnulý horizont nového.

Dostáváme se k poslednímu riziku AI farmakonu, které souvisí s tím, co je na něm terapeutické. Připomeňme, že terapeutický potenciál AI spočívá v šetření časových kapacit automatizováním relativně formalizovatelných úkonů. Právě toto šetření je ale šetřením jen v okamžiku, kdy se vymyká běžnému tempu práce. Jinými slovy, pokud využívání těchto nástrojů k práci zevšeobecní, existuje riziko, že se jejich používání stane standardem. To znamená, že výuka, studium i vědecká práce – obecně práce s věděním – bude nezbytně vyžadovat používání AI. Co z toho plyne? O dopadech můžeme spekulovat. Za prvé, můžeme uvažovat o jistém prohloubení příkopu mezi úspěšnými a neúspěšnými v učení nebo studiu na základě schopnosti nové nástroje efektivně využívat podobně, jako se uvažuje o tzv. digitální nerovnosti (např. Heeks, 2022). Za druhé, trénování a používání modelů je značně energeticky náročné. Zevšednění jejich používání i trénování pak spíše přispěje ke zvýšení produkce emisí (Bridle, 2023). Toxicitu zde můžeme chápat jako přispívání ke klimatické změně a environmentální degradaci právě kvůli rostoucím energetickým nárokům (viz např. Semieniuk et al., 2021). A především za třetí, AI nástroje mohou dovolit nárokům na produktivitu a výkon růst ještě více, a to do té míry, že bez používání AI nástrojů nebude možné uspět. Pokud se tak stane, úspora času se naopak zvrhne v akceleraci výkonnostního tlaku, která očekávaný standard posune až za fyzické kapacity člověka. Tím se tedy terapeutický potenciál obrátí v toxický potenciál, přestože jediný rozdíl mezi nástrojem za oběma efekty bude v rozšířenosti a všednosti jeho používání. Takový pohled podtrhuje Stieglerovu farmakologickou logiku – tedy že oba potenciály jsou přítomné zároveň. To, který převáží, vychází primárně z toho, jak (a zda) bude daný nástroj sociálně regulován.

s kontinuální historií – tedy ani chyba nevstupuje do skutečného vývoje interpretace světa nebo světonázoru.

Závěrem

AI tedy může pro výuku a studium představovat jak potenciál, tak riziko. Se Stieglerem můžeme předpokládat, že převažující potenciál bude záviset na zakomponování nástrojů do existujících institucí. Aniž bychom předpokládali utopii, tyto nástroje mají zřejmě největší potenciál v úspoře a uvolnění časových kapacit, čímž se vlastně zmírňuje tlak na produktivitu a výkon vyčerpávající kapacity času.

Co se toxického potenciálu týče (který je vždy přítomen zároveň), apokalyptismus je v mé úvaze možná silnější. Ovšem v rámci zachování střízlivé umírněnosti berme takový potenciál jako tendenci nebo směr, ne celkový cílový stav. Takové rizikové tendence spočívají v přebírání výstupů bez skutečného osvojení nebo v kombinování ustavených vzorců bez invence. Ale riziko především spočívá v zevšednění těchto nástrojů do té míry, že umožní tlaku na výkon rozšířit se za lidské kapacity. Jinými slovy že se z používání AI stane nutnost znevýhodňující ty, kteří AI nástroje používat nebudou chtít nebo moct.

V kostce AI chápeme jako pokročilejší a lepší vyhledavač, urychlující cestu k zásobárnám kolektivního vědění. To s sebou nese možnosti i rizika. Nicméně ve vzdělávacím prostředí, pakliže jsme schopni používání regulovat osobně i sociálně, nabízí, přeformulujeme-li prohlášení přisuzované Žižekovi, hlavně jedno: ušetřit čas a získat možnost věnovat jej podstatnějším věcem.

Bibliografie

- Agar, N. (2023). The AIs are coming: Will ChatGPT create a future of bullsh*t (jobs)? *The University of Waikato News*. Získáno 7. 12. 2023 z: <https://www.waikato.ac.nz/news-opinion/media/2023/the-ais-are-coming-will-chatgpt-create-a-future-of-bullsht-jobs>
- Alexander, J. C. (2003). The sacred and profane information machine. In J. C. Alexander (ed.), *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology* (s. 179–192). Oxford: Oxford University Press.
- Beran, O. (2023). Machines, our favourite pretext. *Centre for Ethics as Study in Human Value Blog*. Získáno 7. 12. 2023 z: <https://centreforethics.upce.cz/en/ondrej-beran-machines-our-favourite-pretext>

- Bornmann, L., Haunschild, R., & Mutz, R. (2021). Growth rates of modern science: a latent piecewise growth curve approach to model publication numbers from established and new literature databases. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1), 1–15.
- Bridle, J. (2023). The stupidity of AI. *The Guardian*, 16. březen. Získáno 29. 11. 2023 z: <https://www.theguardian.com/technology/2023/mar/16/the-stupidity-of-ai-artificial-intelligence-dall-e-chatgpt>
- Český rozhlas & PAQ Research. (2022). *Život k nezaplacení*. Získáno 1. 12. 2023 z: <https://data.irozhlas.cz/zivot/typologie/>
- Dalen, H. P., van, & Henkens, K. (2012). Intended and unintended consequences of a publish-or-perish culture: A worldwide survey. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63(7), 1282–1293.
- Fisher, D. R., & Wright, L. M. (2001). On utopias and dystopias: Toward an understanding of the discourse surrounding the Internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 6(2), JCMC624.
- Heeks, R. (2022). Digital inequality beyond the digital divide: conceptualizing adverse digital incorporation in the global South. *Information Technology for Development*, 4, 688–704.
- Klíma, E. (2023). Češi rekordně zchudli. V minulém roce klesla reálná mzda o 7,5%. *Seznam Zprávy*, 6. březen. Získáno 29. 11. 2023 z: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/ekonomika-sesup-jaky-znaji-jen-pametnici-v-minulem-roce-klesla-realna-mzda-o-75-227122>
- Marx, K. (2019) [1858]. Fragment on machines. In R. Mackay & A. Avenissian (eds.), *#ACCELERATE: The Accelerationist Reader*, 3. ed. (s. 53–66). Falmouth: Urbanomic.
- Matějková, T. (2023). *Jazykové modely z hlediska vybraných teorií interpretace*. Prezentováno na Filozofie za horizontem událostí, 15. listopad, Brno.
- Ogburn, W. F. (1964). *On Culture and Social Change: Selected Papers*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rada vysokých škol. (2023). *Prohlášení České konference rektorů a Rady vysokých škol k financování veřejného vysokého školství ČR*. Získáno 7. 12. 2023 z: <https://radavs.cz/RVS-41.html?newsID=19608>
- Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417–424.
- Semieniuk, G. et al. (2021). Plausible energy demand patterns in a growing global economy with climate policy. *Nature Climate Change*, 11(4), 313–318.
- Stiegler, B. (2010). *For a New Critique of Political Economy*. Cambridge: Polity Press.

- Stiegler, B. (2012). Relational Ecology and the Digital Pharmakon. *Culture Machine*, 13. Cit. 24. leden 2021. <https://culturemachine.net/wp-content/uploads/2019/01/464-1026-1-PB.pdf>
- Stiegler, B. (2017). The proletarianization of sensibility. *Boundary 2*, 44(1), 5–18.
- Stiegler, B. (2018). *The Neganthropocene*. London: Open Humanities Press.
- Vaňous, P. (2023). Konec klasických bakalářek? Umělá inteligence mění pravidla na vysokých školách. *Deník*, 29. listopadu. Získáno 29. 11. 2023 z: https://www.denik.cz/z_domova/baklarska-prace-zmena-pravidel-umela-inteligence-kontrola.html

POHLED ZVENČÍ

„Problém české společnosti vidím v deficitu odpovědnosti“

Rozhovor s Ivem Mathé

Ivo Mathé začal svoji profesionální dráhu jako asistent produkce v Československé televizi, kterou pak v letech 1992–1998 řídil jako její generální ředitel. Poté byl vedoucím Kanceláře prezidenta České republiky Václava Havla (1999–2003). Dlouhodobě působí jako pedagog na FAMU a v letech 2005–2008 byl rektorem AMU.

Během svého života jste měl (v různých pozicích a funkcích) příležitost reflektovat vývoj české společnosti. V každé společnosti zcela přirozeně existují různé problémy. Jaký je nejzávažnější problém v české společnosti a kde leží jeho příčiny?

Na dané téma slychávám či absolvuji velké množství spontánních debat, avšak mám-li nyní formulovat uvážený názor, potýkám se s nedostatkem seriózních vstupů. Z čeho vycházet při zkoumání „vážných problémů české společnosti“, nechci-li se motat v omezeném názorovém prostoru, v němž se pohybuji nejvíc?

Důvěrně znám výzkum sledovanosti televizních programů, zřejmě nejreprezentativnější nepřetržitě běžící každodenní projekt, v němž sice převládá kvantitativní hledisko, ale i tak vytváří jednu z nejpřesnějších zpráv nejen o vkusu veřejnosti, ale i o jejích náladách a preferencích. Pro záměr předložené otázky jde o velmi věrný, avšak pouze částečně použitelný obraz naší společnosti. Jak seriózně lze pak brát poměrně často medializované

rychlé sociologické průzkumy s malým výzkumným vzorkem a/či neznámou oporou výběru?

Měl bych vycházet z voleb (parlamentních, prezidentských, krajských...) jakožto z nejúplnějšiho průzkumu občanských postojů a názorů? Avšak ani ty nejsou kredibilní informací vzhledem k četným faulům a manipulacím ve finiších kampaní svižně distribuovaných (záměrně i nezáměrně) médií, ač právě volební výsledky mívají intenzivní celospolečenské dopady a vážné problémy spoluvytvářejí.

Při současné globalizaci neumím českou společnost ani vymezit. Zatímco o existenci kolektivní mentality – jako o čemkoli kolektivním – pochybuji, jistou kulturní identitu společnosti žijící v české kotlině, na Moravě a ve Slezsku (zjednodušeně) vystopovat a snad i pojmenovat lze. Její součástí jsou přirozeně i všichni ti, kteří se ocitli v posledních dvou třech stoletích v emigraci (a zpět), ať již z vlastní vůle, či z donucení. A samozřejmě i ti z nás, kteří se odkudkoli přistěhovali, a tím přispěli do onoho nepřiznávaného kulturně-etnického mixu, v němž je „česká“ pouze část ingrediencí koktejlu založeného na křesťansko-judaistických (neboli slovansko-germánsko-židovských) tradicích a patřícího k našim nejcennějším sociálním kvalitám. Mnoho spoluobčanů si ovšem tuto skutečnost nemíní uvědomit.

Došel bych při kombinaci všech uvedených zdrojů k něčemu jinému než zkušením sociologové a zdravý rozum? Nedůvěry v politiky a politiku jsme si pevně vědomi, související nižší míry mezilidské důvěry taktéž.

Mohu-li se tedy pustit do odpovědi bez hmatatelných podkladů, dle svých celoživotních dojmů, nejzávažnější problém české společnosti vidím ve frekventovaném deficitu odpovědnosti: osobní, sociální, tedy i korporátní. Příčin je zřejmě mnoho, nejčastější asi morální lenost...

V čem je podle vás největší potenciál nových digitálních technologií a jak tyto technologie mohou ovlivnit současnou společnost?

Bezesporu je obrovský, v odhadech dopadů umělých inteligencí leckdy hrozivý, avšak bráním se katastrofickým prognózám a pronikání sci-fi vidění do racionálních úvah. Digitální technologie již nejsou novinka, jejich uplatnění je rozšířené několik desítek let doslova po celém světě (viz mobilní telefony) a všude tudíž populaci silně ovlivňují. Je pouze na nás, lidstvu, které vše vyvinulo a aplikovalo, aby se orientovalo na pozitivní využití

a prospěšný vývoj. Obzvláště jde o zvládnutí takzvaných umělých inteligencí, které zůstává na vynálezcích, tedy na opěť na lidech.

Coby člověk dlouhodobě spojený – v širším slova smyslu – s televizí a jejími technologiemi nahlížím digitalizaci z odstupů umožněného již dávnými zkušenostmi nejprve s digitalizovanou produkcí, pak se systémy řízení a později i s distribucí audiovizuálního obsahu. Ve všech zmíněných fázích a celé oblasti telekomunikací se novými technologiím daří, někdy natolik hladce, že si jejich vliv uvědomuje veřejnost dodatečně.

Který umělecký projekt vás v poslední době nejvíce překvapil?

Překvapení? Aniž bych se chtěl předvádět coby obstarožní cynik, přece jen se určité okoralosti z počtu zážitků zbavuji těžce. S o to větší radostí pak konstatuji umělecké pohyby vpřed, stále – byť sledované s opatrností – se vyskytující záblesky invence, imaginace a fantazie.

Ať zůstanu doma a aktuální: mnoho filmů, pořadů a záznamů, kterými producenti z celého světa obeslali zářijový mezinárodní festival Zlatá Praha věnovaný výhradně hudbě, tanci a baletu, znamenalo příjemné překvapení. A ve výtvarném umění: třeba David Černý – dnes již klasik – dokáže překvapit vždy.

Často zanechává největší dojem zážitek poslední, u mne třeba včerejší zahajovací koncert nové sezóny České filharmonie, s nímž Semjon Byčkov velkolepě navázal na Jiřího Bělohlávka a vrací orchestr na úroveň, kde kdysi dlouhá léta býval.

Po velkou část svého života se také pohybujete v akademickém prostředí, a to nejen jako pedagog, ale také např. jako rektor nebo člen Rady Národního akreditačního úřadu. Vidíte nějaké výrazné změny v řízení akademických institucí, nebo v jejich směřování?

Akademický svět má být nezávislý, což se po roce 1998 stvrdilo i zákonem. Zároveň však zůstal v několika kleštích, z nichž ty nejmohutnější představuje správní právo. Celý další právní rámec, „sui generis“ vysokoškolský zákon spolu s několika vládními nařízeními (ta již jsou jaksí navíc), by měl dostatečně upravovat specifický akademický život včetně jeho financování, výstupů a podporovat růst úrovně vzdělávání. Přes mnoho pokusů o ingerence – i evidentních přešlapů uvnitř vysokých škol – se samospráva veřejných institucí ukazuje jako životaschopná, ačkoli málokdo z vedení univerzit je profesí (zkušený či alespoň ostřílený) manažer a míra samosprávy

a interní demokracie nutně přináší i rizika. Výkon našeho vysokého školství neshledávám tak tragický, jak by mohly napovídat světové žebříčky univerzit. Absolventi se často uplatňují v zahraničí a vykazují minimální nezaměstnanost. Aby mi bylo správně rozuměno: nejde o výraz mé konsilience, cest k nutnému zlepšení vidím mnoho, je třeba nečekat a zvolit ty společensky prospěšné.

Dušan Lužný

ZAHRANIČNÍ PERSPEKTIVA

About Masaryk, Central Europe and Norway

Interview with Pål Veiden (Oslo Metropolitan University)

You wrote books about classic authors of sociological theory, about Weber and Durkheim. But you are also interested in T. G. Masaryk, which is certainly gratifying for Czech sociologists. What makes Masaryk still sociologically inspiring today?

It is often said about the classics that it's not the answers but the questions that are inspiring. Concerning Masaryk: he challenged his own society on moral and justice, with his courage concerning the Dvůr Králové and Zelená Hora manuscripts, in the Hilsner case and more generally his fight against antisemitism.

Second, he used his own experiences – not at least the national struggle – to write and consider important still valid questions.

He also dealt with social problems, like suicide or alcoholism, and not at least the big question of democracy. What is the connection between nation and nationalism and the struggle for democracy? These are not outdated questions, they are valid around the world.

Also interesting with Masaryk, and undoubtedly more speculating, was his use of literature to make analysis of present-day society. It might not fit into a strict definition of what a sociologist should do, but it is still interesting.

Except for Masaryk, you are also interested in, for example, Franz Kafka. And you often stay in Vienna. The Central European region seems to be something that interests you. Why is that? Is it the art, the past, the cultural heritage or, on the contrary, a certain feeling of uprootedness, even absurdity?

Central Europe is for a Norwegian especially interesting, because it is European history and culture without the usual western references towards countries like England, France, or Germany. The world seen from Vienna is different: Another history, and another concept of nation and nationalism. Studies of Central European history is an endless task, which never ceases to fascinate. And about absurdity; I was in Budapest during the first free elections, where the new liberal and free state was established. The question that arises 33 years later is what is going on? In neighboring social democratic Austria, a political culture characterized by consensus, the populist party is by far the largest in polls these days. And then of course your own republic, with its history from Masaryk to communism, then Havel and Zeman. Now, that's a multifaceted story! Every now and then one might think Central Europe has too much history.

Yes, perhaps we are too burdened by history in Central Europe. On the other hand, we also struggle a lot with memory loss, i.e. purposeful forgetting (it seems to me). But how is it in Norway and Scandinavia? How are Scandinavian societies different from those of central Europe? How is Norwegian society different from Czech society?

These are big questions, but I think some interesting differences can be observed. First of all, there are interesting differences between the Scandinavian countries. When it comes to central questions concerning migration, Sweden has taken the role as very liberalistic and anti-nationalistic. Both social democrats and conservatives have until recently been rather naïve in these questions, whereas in Norway and Denmark the discussion has been more realistic.

What remains are the Scandinavian welfare states, with relatively good social arrangements across a wide spectrum. We have high levels of taxes, as is the government share of GDP.

As for the difference between Norway and the Czech Republic, a political scientist colleague of mine replied that the simplest answer is *money*. As is

well known, the main reason is oil and gas, where Norway has made a lot of money for decades. The Norwegian foreign pension fund is among the world's largest. This results in a rich state, but at the same time welfare schemes are practically linked to municipalities. These municipalities are often less well-off than the state, so there is a kind of strange imbalance between levels of governance here.

Norway is sociologically a more feminist society than the Czech one. Women's share of employment is higher, the proportion of women in politics is high and the issue of gender is a standard topic in most political debates. This applies not least within university policy. Schemes with maternity leave are very good, and kindergarten coverage is close to 100 per cent.

You mention the importance of money and the fact that Norway is rich in oil and gas reserves. That is certainly true. In this context, how is Norway and Norwegian society preparing to move away from fossil fuels, and what is the importance of sustainability policy in the lives of Norwegians? And how are Norwegian universities preparing for this shift? Is the issue of global climate change reflected in the lives of Norwegians, and in the functioning of Norwegian universities?

Interesting questions, first it is important to establish that "Norwegian society" doesn't prepares or does anything. It is Norwegian politicians. And what they have done, and will do in the future, depends on their relationship with Norwegian voters.

What can be said is that the majority of politicians in the Storting (the parliament) have set very ambitious targets for cutting greenhouse gases on behalf of the future Storting, but now the deadline for when these cuts are to be realized (by 2030) is approaching. And these days it appears that the agreement between and within the political parties on whether the cuts are really necessary is no longer unison.

Whether the voters will accept the sacrifices that the politicians demand of them in order to realize the cuts, or whether the voters will give power to parties that change their objectives, will be shown in the elections in 2025 and 2029.

What has happened is that Norway has developed new investment areas in minerals, battery industry, offshore wind and CO2 capture, but so far the country is slow on the trigger in reducing the oil industry. We have used the oil money conservatively and invested it in a fund, instead of spending the money. The Norwegian state now earns more from returns on the oil fund than from oil and gas itself. Many Norwegians are interested in environmental policy, and there is some dissatisfaction with the current and the previous two governments about a lack of ambition. We have a tradition of reuse with a deposit system, but “use and throw away” is widespread in Norway as everywhere else. Environmental voters are largely divided between the smaller parties, still in the minority in the largest parties.

As for the universities, a closer look at the two big ones in Oslo, UiO and OsloMet, shows that both have ambitions in terms of research and teaching about climate and sustainability. The oldest among them, UiO, claims that – to quote: “We work on measures within the fields of education, research, and operations to give our students green expertise, find solutions to the major challenges facing society, and reduce UiO’s climate footprint.”

My own university, OsloMet, is no less ambitious in this field, and states that the goals at OsloMet is that research and education shall contribute to sustainable development. OsloMet has research, study programs and campus operations that support all the sustainable development goals.

Of course, it remains to be seen what will come of this and whether it will have any practical significance. At least the ideals are there.

Thank you for the interview and I look forward to further cooperation.

Dušan Lužný

ZE ŽIVOTA ODBORNÝCH SEKCIÍ

Sekce sociální patologie

Kazimír Večerka

Sekce sociální patologie pořádala ve dnech 29.–31. 3. 2023 tradiční třídní konferenci. Ta se uskutečnila v hotelu Luna v Koutech u Ledče nad Sázavou a jejím ústředním tématem byly „Dopady a výzvy nových společenských situací“. Konference se zúčastnilo 35 kolegů a kolegyň (na jednání se podíleli i kolegové z SR). Celkem zaznělo 23 referátů, které provázela zajímavá diskuse.

Pozornost vzbudil společný referát prof. PhDr. Gabriely Lubelcové, CSc., a doc. Romana Džambazoviče, PhD., na téma „Deangažovaná společnost privatizovaných problémů?“. Autoři se zamýšleli nad otázkou sociologické interpretace nových problémů a rizikových situací z hlediska konceptu sociální soudržnosti společnosti. Tento koncept umožňuje sledovat empirický vývoj sociální soudržnosti prostřednictvím jejích indikátorů v opakovaných výzkumech hodnot v rámci výzkumů veřejného mínění. Příspěvek se zaměřil na vyhodnocení vývoje vybraných indikátorů sociální soudržnosti, zejména společenské důvěry, sociálního odstupu, modelů chování společnosti a občanské angažovanosti na základě výzkumných zdrojů z let 1991–2022.

Mgr. Jakub Holas přinesl do jednání konference aktuální informace o viktimizaci občanů v ČR. Informace byly porovnávány s předchozími daty o této problematice z let 2017. Referát se také dotkl otázky, do jaké míry oběti deliktů využívají služeb organizací, které se specializují na pomoc obětem trestné činnosti. V této oblasti referující spatřoval značné rezervy.

Doc. PhDr. Jiří Buriánek ve svém referátu hovořil o tom, zda se sebehodnocení vězňů může stát prediktorem úspěšnosti intervence v rámci zacházení s odsouzenými ve výkonu trestu odnětí svobody. Cílem příspěvku bylo prezentovat výsledky projektu ROOT '20, jenž se zaměřuje na empirickou analýzu podmínek úspěšného absolvování intervenčních programů ve vězeňských zařízeních.

Zacházením s vězni se ve svém příspěvku zabíral též PhDr. Miroslav Scheinost. Za klíčové zjištění označil, že i samotní vězni považují za urgentně potřebné, aby byla podstatně zkvalitněna příprava vězňů na propuštění a prohloubena následná postpenitenciární pomoc.

Nové trendy v této snaze naznačila ve svém referátě Mgr. Eva Biedermanová, která hovořila o moderním konceptu tzv. otevřené věznice, která funguje v Jiřicích od roku 2017.

PhDr. Alena Marešová, Ph.D., se ve svém referátu zamýšlela nad problémem kriminality seniorů a k tomuto tématu přinesla řadu empirických dat. Apelovala na to, aby preventivní aktivity vůči této skupině občanů byly specifičtěji zaměřeny a nezapomínalo se na možnosti restorativních prvků v jejich trestání.

Příspěvek Mgr. Lenky Štěpánkové se zabýval zajímavými otázkami prevence v oblasti drog a závislostí, která je uskutečňována na lokální úrovni (konkrétně v městě Brně). Podala informaci o současných možnostech a trendech v této oblasti v prostředí velkoměsta, o strategických záměrech a mezinárodní spolupráci.

Z celospolečenského pohledu se otázkami zneužívání alkoholu zabývala PhDr. Ivana Olecká, Ph.D. Ta ve svém referátě zdůraznila, že je nutno systematicky pracovat na tom, aby došlo v populaci k větší akceptaci konceptu abstinence.

V rámci konference došlo i na výrazně moderní nebezpečí. Mgr. Kateřina Kudrlová, Ph.D., hovořila o nebezpečí narušení soukromí v rámci internetových sítí. K tomuto tématu mimo jiné uvedla, že k hlavním aktérům neoprávněných přístupů patří překvapivě (jak výzkumně dokládá) na straně napadených i napadajících životní partneři. Ti tak představují specifickou, dosud opomíjenou skupinu pro zaměření primární i sekundární prevence.

Na konferenci zazněla ještě celá řada zajímavých referátů, které obohatily posluchače. Příspěvky byly také vydány v konferenčním sborníku (bohužel ne všechny referáty byly dodány v termínu k zveřejnění). I společenská úroveň konference byla – jako vždy – vysoká.

Sekce sociologie náboženství

Jan Váně

Sekce sociologie náboženství v roce 2023 uspořádala symposium v Plzni. Akce proběhla 3. října v prostorách jednoho z Plzeňských nádraží, zvaného Zastávka. Rámcovým tématem setkání bylo „Náboženství a hodnoty v každodenním životě“. Organizačně akci zajišťovala Katedra sociologie a sociální práce Západočeské univerzity, hlavním organizátorem byl Jan Váně. Význam a úspěch akce spočíval v tom, že se na místě setkali představitelé různých oborů věnujících se tématům spojeným se studiem náboženství, tedy že na místě diskutovali nejen sociologové a socioložky. Setkání bylo naplněno nejen prezentacemi, ale zejména se vyznačovalo netriviálními dotazy a diskuzemi, v kterých byla patrná jak erudice diskutujících, tak zvědavost i kritický duch.

První příspěvek přednesla Dana Hamplová ze Sociologického ústavu AV ČR / Západočeské univerzity. Ve svém příspěvku představila a komentovala kvantitativní výzkum vycházející z dat ISSP (2003 a 2013). Klíčovým tématem byla otázka po vztahu křesťanství s národní identitou. Dana Hamplová věnovala pozornost souvislostem křesťanského sebepojetí s migračními vlnami. Byla tak diskutována např. otázka, jak podíl muslimské populace v zemi ovlivňuje aktivaci (nejen deklarativního) zdůrazňování národní identity. Na Danu Hamplovou navázal Miroslav Tížik ze Sociologického ústavu SAV. Kolega Tížik se věnoval srovnání longitudinálních mezinárodních výzkumů hodnot. Součástí příspěvku bylo nejen přiblížení kvantitativních šetření, ale

důležitou součástí diskuse a polemiky bylo konstantně přítomné dilema jak určit, kdo je věřící, a jak metodologicky zachytit a porovnávat data se „stejnými“ otázkami v kulturně odlišných regionech, včetně diskuze nad významy zjištěného. Třetí příspěvek v kvantitativní sekci prezentoval sociální geograf Tomáš Havlíček z Univerzity Karlovy. Ten se věnoval jak důrazu na interdisciplinaritu výzkumu náboženství, tak tématu religiozity mladých lidí v české pozdněmoderní společnosti. Čtvrtým přednášejícím a diskutujícím byl Jan Kaňák ze Západočeské univerzity, který ve svém vystoupení představil svůj výzkum identity a symbolické religiozity v prostředí církevního gymnázia. Jeho příspěvek byl nakročením od kvantitativních šetření směrem ke kvalitativním metodám, kdy hlavním předmětem příspěvku bylo přiblížení hodnotových postojů středoškolských studentů a jejich vnímání církevní školy jako (ne)bezpečného prostoru pro vlastní rozvoj/udržení víry. Pátým přednášejícím byl teolog Michal Opatrný z Jihočeské univerzity. V případě Michala Opatrného se jednalo o předložené vlastní vědecké reflexe tématu navýsost pro určitou část české populace citlivou, a to jaký je vztah tzv. přirozeného zákona ve vztahu k uznávání stejnopohlavních svazků jako manželství. Vystupující opíral své reflexe o filozofické a teologické zdroje. Na jeho vystoupení navázala následně etnoložka Alena Lochmanová ze Západočeské univerzity, která předestřela svůj výzkum věnovaný problematice sebevraždy v kontextu náboženského přikázání „Nezabiješ“. Základem prezentace byly poznatky získané analýzou dopisů sebevrahů a jejich sebeospravedlnění, jednalo-li se o věřící. Jako předposlední přednášející vystoupila Zuzana Bártová z Jihočeské univerzity, která se výzkumně zabývala praktikujícími buddhisty, a to ve dvou zemích – Francii a Česku. Hlavní reflexi upřela k jejich zkušenosti s meditací mindfulness. Posledním vystupujícím byl Dušan Lužný ze Západočeské univerzity, který svůj příspěvek rovněž zaměřil na téma mindfulness a zvládání sekulární každodennosti. Jednalo se o teoretický příspěvek, jehož důležitým prvkem bylo využívání mindfulness jak v kontextu náboženské narace, tak i jeho zavádění a využívání v komerční sféře. Setkání vyvrcholilo uvítáním nové knihy z oblasti sociologie náboženství *Náboženství za mířemi: stále(é) i nestálé*, jejímiž editory jsou Lukáš Dirga a Jana Váně. O cílech a záměru spojovat autory z různých vědních oblastí, ale se společným zájem o téma vězeňství a náboženství pohovořil Jan Váně. Následně editoři a další spoluautoři (např. Andrea Beláňová, Ondřej Kolář, Alena Lochmanová), ale i všichni přítomní knihu přivítali.

Sekce sociologie náboženství zve na kolokvium Sociológia a vedecké skúmanie náboženstva v ne/náboženskom svete, které se uskuteční 15.–16. 5. 2024 v prostorách Sociologického ústavu SAV v Bratislavě. Sociologický ústav SAV, v. v. i., v rámci riešenia projektu APVV REPRO_150 v spolupráci so Sekciou sociológie náboženstva Českej sociologickej spoločnosti pripravujú spoločné sympóziu zameraná na reflexiu aktuálnych prístupov k skúmaniu náboženstva a nenáboženských svetonázorových systémov v sociológii a ďalších spoločenských vedách. Popri sociológii náboženstva sa v súčasnosti stále viac pozornosti venuje skúmaniu tzv. ľudí bez vyznania a sú snahy o budovanie špecifickej subdisciplíny sociológie a vedeckého skúmania svetonázorov. Toto vedie k rastúcemu záujmu o potrebu definovania samotného pojmu náboženstvo a identifikovania rôznych podôb náboženských aj nenáboženských presvedčení, zdieľaných kolektívne ale aj individuálne. Jednou z dôležitých výskumných otázok je, ako rôzne skupiny a jednotlivci prakticky zachovávajú a odovzdávajú svoju predstavu o svete iným a medzigeneračne a aké rôzne formy tieto prenosy môžu mať. Procesy racionalizácie, sekularizácie a individualizácie moderných spoločností v tomto zohrávajú dôležitú úlohu.

Cieľom kolokvia bude poskytnúť priestor nie len pre reflexie súčasných teórií náboženstva, nenáboženskosti a modernizácie, ale aj priestor na reflexiu metodologických nástrojov využívaných v spoločenskovednom výskume. Najmä v kvantitatívnych výskumoch je silne prítomný pri definovaní náboženstva prístup ovplyvnený kresťanskými a cirkevnými tradíciami. Tradičné spôsoby analýzy náboženstva nie sú dostatočne vybavené na analýzu náboženstva mimo kresťanských spoločností a preto sú stále viac využívané etnografické a kvalitatívne prístupy, ktoré sa snažia o odkrytie nie len tradičných foriem náboženského života v súčasnom stredoeurópskom priestore. V rámci kolokvia je okrem prezentácií výsledkov teoretického a empirického výskumu otvorený priestor aj na kritické debaty o publikačných novinách z produkcie slovenských a českých vydavateľstiev vydaných od roku 2020, prípadne na zorganizovanie okrúhleho stolu k diskusii o vedeckých a odborných médiách alebo vytypovanej téme. Abstrakty príspevkov, prípadne návrhy na diskusiu o knihách či okrúhleho stolu posielajte do 22. 3. 2024 na adresu: miroslav.tizik@savba.sk.

Sekce urbánní sociologie

Lucie Galčanová

Sekce urbánní sociologie v roce 2024 opět organizuje brněnskou konferenci urbánních studií, v květnu letošního roku proběhne pod názvem NE(-)LIDSKÉ MĚSTO / NON-HUMAN CITY na Fakultě sociálních studií MU její devátý ročník. Názvem tohoto ročníku odkazujeme ke dvojí konceptuální inspiraci. Za prvé jde o „nelidskost“ bez pomlčky: Každodenní zkušenost městského prostoru jako stresujícího, nepřístupného nebo nebezpečného. V duchu „nelidskosti“ města se například nese dlouhá historie a kritika urbanismu a architektury: na jedné straně vidíme ztrátu lidského měřítka, na druhé snahu o „lidskost“, která často nepřihlíží k pestrosti forem lidských možností a zkušenosti, o té mimo-lidské ani nemluvě. Snaha o akademické, intelektuální a výzkumné zohlednění mimo-lidských aktérů v městském prostoru je pak druhým motivem konference. Myslíme na materializace lidské činnosti, jako jsou stavby, veřejná prostranství či artefakty, ale také na městskou přírodu a krajinu, zvířata a rostliny, městskou atmosféru a klima. Kompletní text výzvy a více informací naleznete na stránce konference <https://urban.fss.muni.cz/>.

Sekce sociologické teorie

Jakub Mlynář, Miroslav Paulíček

Sekce sociologické teorie si po tučných letech dopřála v roce 2023 odpočinek, přičemž se soustředila především na důkladné promýšlení dalších událostí. V roce 2024 plánujeme uspořádat kolokvium o neznámých či opomíjených stránkách sociologických klasiků či obecněji o neznámých a opomíjených socioložkách a socioložích. Akce bude jistě zajímavou příležitostí podívat se na dějiny sociologické teorie z nového pohledu a zamyslet se nad tím, jak by vypadala alternativní historie našeho oboru, kdyby se věci bývaly měly jinak. Kromě toho také diskutujeme o možnostech uspořádat akci věnovanou sociologické dimenzi díla Milana Kundery, na níž by se sociologická teorie protнула se sociologií literatury, a to ideálně v Luhačovicích, kde nově zrekonstruované Sluneční lázně spojují prostřednictvím Dušana Jurkoviče folklór s Kunderovým Leošem Janáčkem. Je tedy rozhodně načas se těšit, podrobnosti na sebe nenechají dlouho čekat.

Společná akce se Slovenskou sociologickou společností

Miroslav Tižík

Sociologický ústav SAV, v. v. i., a Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV v spolupráci s Českou sociologickou společností si vás dovoľujú pozvať na konferenciu Spolupráca, konflikt a legitimita v spoločnosti – 11. slovenské a české sociologické dni. Termín konania konferencie: 10.–13. September 2024. Miesto konania: Kongresové centrum SAV ACADEMIA Stará Lesná. Bližšie informácie o zameraní konferencie a prihlasovaní príspevkov na konferencii zde: <https://sociologia.sav.sk/podujatia.php?id=3317&r=1>.

Cena Miloslava Petruska za rok 2022

Miroslav Paulíček

Souboj v soutěži o Cenu Miloslava Petruska za rok 2022 měl nezvykle klidný průběh, přihlášeny byly toliko dva texty, které nicméně odborná porota ve složení Jaroslava Hasmanová Marhánková, Hana Huntová, Dušan Janák, Hynek Jeřábek, František Kalvas, Alena Miltová a Miroslav Paulíček oba shledala jako velmi kvalitní, tudíž ocenění hodné. V těsném hlasování vyhrál text „Whose voice matters? The gaming sphere and the Blitzchung controversy in eSports“, publikovaný v *American Journal of Cultural Sociology*. Jeho autor, Ondřej Klíma z Masarykovy univerzity, získal za první místo 10 000 Kč. Pětitisícová odměna za druhé místo putovala taktéž do Brna, a to za Evou Kotaškovou, autorkou článku „From mining tool to tourist attraction: Cultural heritage as a materialised form of transformation in Svalbard society“, jenž vyšel v *Polar Record*. Slavnostní vyhlášení proběhlo v říjnu na 12. Olomoucké sociologické konferenci.

Termín pro podávání textů do dalšího ročníku Ceny Miloslava Petruska za nejlepší studentský článek již je v nenávratnu, nicméně rádi bychom vyzvali případné autory a autorky i jejich pedagogy, aby do konce února 2025 nezapomněli přihlásit publikace za rok 2024. Stačí je poslat Miroslavu Paulíčkovi na e-mailovou adresu mpaulicek@email.cz. Soutěžit se totiž vyplatí!

Cena České sociologické společnosti za vynikající publikaci – *Graying Siblinghood.* *A Sociological Study of Siblinghood in Late Adulthood*

Dušan Lužný

V pořadí již čtvrtou Cenu České sociologické společnosti za vynikající publikaci získala kniha *Graying Siblinghood. A Sociological Study of Siblinghood in Late Adulthood* autorem Dany Sýkorové, Hany Šlechtové a Michaely Kvapilové Bartošové. Knihu vydalo nakladatelství CDK v Brně v roce 2022.

Monografie přináší vhled do dosud sociologicky opomíjené problematiky sourozenectví v období starší dospělosti. Na otázky o smyslu sourozenectví odpovídají autorky prostřednictvím kvalitativního výzkumu realizovaného v českém kontextu, jenž zahrnoval téměř stovku individuálních rozhovorů a několik ohniskových skupin se staršími muži a ženami, kteří mají alespoň jednoho žijícího sourozence. Sourozenectví je nahlíženo prostřednictvím sdílených praktik, takže autorky zaměřily svoji pozornost na konkrétní aktivity nebo všechny druhy interakce mezi sourozenci a mezi členy jejich širší rodiny.

Kniha představuje sourozenectví jako jedinečné, celoživotní pouto, které hraje důležitou roli v životech stárnoucích sociálních aktérů. Ukazuje sourozenectví jako dynamický vztah, nejen harmonický, ale zároveň čelící rozporům, různorodým očekáváním a konfliktům.

Sociologický bulletin se zeptal Dany Sýkorové na to, co si na knize nejvíce cení: „Toho, že jednotlivé části vytvářejí dohromady jeden celek. Je to kolektivní monografie, ale od jiných podobných se odlišuje v provázanosti

částí. Je založena na poctivé práci v terénu a poctivé analýze dat, proto si příprava knihy vyžádala poměrně dost času,“ říká Dana Sýkorová a dodává: „Fascinující je poznávat různé praktiky, kterými aktéři docházejí k nějakým cílům, např. ke spolupráci v rodině, k řešení konfliktů apod. Pro mě je hodně důležité, kdyby stejně jako po vydání mojí starší knihy *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie* za mnou přicházeli různí čtenáři s tím, že se v tématech knihy zrcadlí jejich vlastní zkušenosti.“ A jak by se dalo krátce shrnout moto celého výzkumu? Jednoduše, říká Dana Sýkorová: „Mnoho tváří stáří.“

Sociologický bulletin blahopřeje celého autorskému týmu a přeje hodně sil do dalších výzkumů.

Připomeňme si předcházející oceněné publikace a jejich autorky a autory:

2021: Pavel Pospěch – *Neznámá společnost*

2020: Martin Ďurďovič – *Vyprávění a rozhovor: Teorie sociální intersubjektivit*

2018: Hana Librová – *Věrní a rozumní: Kapitoly o ekologické zpozdilosti*

REFLEXE Z KONFERENCÍ

Mezinárodní sociologická asociace ISA a její světový kongres v Melbourne 2023

Lucie Vidovičová

Katedra sociologie

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Mezinárodní sociologická asociace ISA (International Sociological Association) je globálním profesním sdružením sociologů a socioložek a představitelů dalších spřízněných sociálněvědních disciplín. Česká sociologická společnost je kolektivním členem této organizace a česká vědecká obec je častým účastníkem konferencí, které ISA pravidelně pořádá. Každé čtyři roky je to globální kongres a v mezidobí také sociologické fórum.

Již 20. globální kongres ISA se v roce 2023 uskutečnil v australském Melbourne. Zúčastnilo se jej 4 701 vědců a vědkyň, z toho 1 673 online a 3 028 na místě. Velikost akce dává řadu příležitostí k síťování s novými kolegy a kolegyněmi, možností seznámit se s novými tématy v oboru nebo se zajít podívat na sekce a přednášky, které jsou třeba i hodně vzdálené našemu vlastnímu tématu, a rozšířit si tak obzory. ISA klade velký důraz na zapojení mladých výzkumníků, včetně podpory sítě juniorních sociologů. Studujících bylo v Melbourne registrováno 1 132, z toho necelá polovina využila možnosti kongres sledovat online. Českou sociologii reprezentovalo osm přihlášených sociologů a socioložek, a to včetně studujících.¹

Již téměř 50 let Australané zvyšují význam formálního uznání důležitosti vztahů a protokolů pro podnikání mezi státem a prvními národy. Proto i TASA (Australská sociologická asociace) a Světový kongres ISA 2023

¹ Podrobněji viz <https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/melbourne-2023/statistics-23>

vyslovili přání, aby kulturní protokoly byly všem účastníkům známy a byly dodržovány v průběhu celého setkání. Každá vědecká sekce proto byla zahájena symbolickým vyjádřením respektu a uvědomění si toho, že země, ve které se setkáváme na tomto světovém kongresu, se nazývá Narrm, je domovem národa Kulin Wurundjeri Woi Wurrungů a my uznáváme jejich svrchovanost a vzdáváme úctu jejich starším a předkům. Do toho tématu pak všechny shromážděné uvedl velmi zajímavý rituál, který v rámci úvodního bloku kongresu předvedla mezigenerační skupina žen z jednoho z již téměř vyhynulých kmenů.

Zdroj: #ISAWCS23 / ISA

Rok 2023 byl pro ISA také rokem volebním, kdy si jednotlivé výzkumné skupiny volily své představenstvo. Změny doznalo také vedení celé ISA. Prezidentem se stal Geoffrey Pleyers z Katolické univerzity v belgické Lovani. Jeho nástupní přednášku pak můžete zhlédnout online.² Symbolickým předělem v historii organizace byl ale také loňský odchod výkonné sekretářky Izabely Barlinske do důchodu. Izabela totiž neúnavně spravovala

² <https://www.youtube.com/watch?v=aKjL0lcRyEM&t=147s>

celou organizační agendu na své pozici v madridské kanceláři ISA plných 40 let. Tuto „legendu“ nyní vystřídala Cecilia Delgado-Molina, dřívější pověřenkyně pro sociální média. Lepší viditelnost ISA na sociálních médiích a hledání nových cest komunikace nejen s odbornou veřejností je tak jedním z nových zadání v rámci obecné snahy tvořit společensky relevantní sociální vědu.

Zdroj: #ISAWCS23 / ISA

Kromě vlastní konferenční a publikační činnosti má ISA také svoji pověřenkyni pro spolupráci s Organizací spojených národů (OSN). Tou je profesorka Jan Fritz, jejíž misí je podpořit propojení mezi vědou a tzv. policy

making, tedy tvorbou strategií a metodik na nejvyšších úrovních globální spolupráce. Do spolupráce s různými orgány OSN se pak právě přes spojení s ISA mohou zapojit i další členové a členky ISA, prof. Fritz v této věci opakovaně vyzývá ke spolupráci. Doporučuje například využít i komunikace se speciálními kontaktními místy pro různé agendy OSN, která lze informovat např. o vlastních výsledcích relevantních sociologických výzkumů apod.³ Prof. Fritz je také spoluautorkou jednoho ze zatím dvou *policy* vyjádření, které ISA vydala. První, z roku 2013, se týká snahy o zajištění univerzální přístupnosti aktivit ISA, druhé, z roku 2021, se pak vyjadřuje k diskriminační politice povinného „pevného“ odchodu do důchodu, s kterým se vědci a vědkyně v některých zemích potýkají.⁴ Jedním z velkých témat setkání samotného kongresu pak byla pochopitelně i ruská agrese na Ukrajině, kterou ISA ve svém prohlášení odsoudila v reakci na proaktivně vyjadřovaný opačný postoj Ruské sociologické asociace. Zároveň však byl umožněna participace na kongresu ruským vědcům a vědkyním.

Jasným projevem snahy o kontinuální péči o témata otevřenosti, přístupnosti, rovnosti, diverzity a inkluze je také nový poradní orgán Equity, diversity and inclusion (EDI) Task force, který na základě proběhlé ankety mezi členstvem ISA zpracovává návrh *Charty rovnosti, diverzity a inkluze*. Jeho finalizace a schválení orgány ISA se předpokládá v průběhu roku 2024. Kontaktní osobou je Debra Davidson z univerzity v kanadské Albertě a informace k činnosti této pracovní skupiny lze získat i u členky hlavního výboru ČSS Lucie Vidovičové.

³ Pro přehled témat, agend a kontaktních osob viz <https://spinternet.ohchr.org/ViewAllCountry-Mandates.aspx?Type=TM&lang=en>

⁴ Více viz <https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/policy-statements>

ISA je největším profesním uskupením sociologů a socioložek a pří-
znených disciplín na světě. Členství je placené, trvá 4 kalendářní roky
a zahrnuje slevy na kongresy a fóra, přístup k časopisům a pravidelné
newsletters. Kromě poplatků za členství v ISA je vhodné se připojit i k ně-
které z výzkumných, pracovních a/nebo tematických skupin (tzv. RC,
WG, TG; dělení je dle velikosti skupiny, resp. počtu platícího členstva).
Osoba může být členem neomezeného počtu RC/WG/TG. Počet členů
dané RC/W/TG pak determinuje, jak velký prostor dané uskupení do-
stane na pravidelných konferencích, tedy kolik sekcí může nabídnout
pro prezentace, o jak velké centrální granty může žádat apod. Každá
skupina musí být reprezentována na světovém kongresu (v roce 2027
v Koreji) a dále má povinnost jednou za mezidobí mezi světovými kon-
gresy uspořádat vlastní setkání s tím, že je možné využít logistické pod-
pory ISA a toto setkání uspořádat jako součást světového fóra (pro rok
2025 Rabat, Maroko). Fóra jsou typicky menší a častou jsou realizována
v univerzitních kampusech. O pořádání těchto setkání soutěží národní
sociologické asociace v tendru.

RC/WG/TG jsou autonomní, každá skupina má svého/svou preziden-
ta/ku, kterého/kterou zastupuje tajemnice/tajemník (Secretary), dále
vice-prezidenta/ku, hospodáře/ku, pověřence/kyni pro sociální média
(Online communication manager) a board members (resp. officers-at-
-large) v různém počtu (až deset). Všechny funkce v RC/WG/TG jsou
dobrovolnické.

Kumulované finanční prostředky z členských příspěvků jsou využívány
na zajištění administrace ISA kanceláře (1 osoba na plný úvazek a 3 osoby
na částečný úvazek), na grantovou a publikační činnost.

Významnou součástí celé struktury s rostoucím vlivem jsou i národní
asociace, jejichž reprezentanti jsou sdruženi v „The Council of National
Associations“. Velkým tématem tohoto orgánu jsou pak otázky repre-
zentace a rovného zacházení, regionální spolupráce, ale i aktuální geo-
politické otázky, problematika svobody vědeckého bádání v některých
režimech nebo podpora výuky sociologie jako významné součásti spo-
lečenského základu.

Více o struktuře a fungování ISA zde: <https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/internal-organization>.

Zpráva z konference „Computing the Human“

Eva Šlesingerová

Katedra sociologie

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

26.–28. 10. 2023 se konala na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií MU mezinárodní konference s názvem „Computing the Human“. Mezi hlavní témata konference patřilo soužití robotů a lidí, problémy neurodiverzity, autismu, emoční umělé inteligence a hranice člověka a stroje v současné společnosti. Akce, jejíž účastníci diskutovali různé podoby možných vztahů AI, robotů a člověka, byla velmi úspěšná – této události se zúčastnilo, ať již osobně, nebo online, přibližně 50 účastníků a účastnic z celého světa, včetně vědců z Hongkongu, USA, Irska, Norska, Španělska či Slovenska. Pozvání přijali také experti a expertky na téma sociální robotiky a emočního programování, např. Kathleen Richardson, Sven Nyholm, Luisa Damiano či Benjamin Lipp. Konference byla podpořena z projektu EMOROB (EXPRO_ 23-05692X: *Roboti, programování člověka a autismus/Kulturní imaginace autismu a emoční umělé inteligence*). Více informací můžete nalézt zde: <https://emorob.fss.muni.cz/conference>.

Margaret S. Archer (1943–2023): Ohlédnutí za doyenkou realistické sociální teorie

Marek Skovajsa
Katedra sociologie
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

V přehledu jubilentů, který *Sociologický bulletin* každým rokem uveřejňuje zásluhou Mirka Paulíčka, se loni objevila – jako jediná žena ze zahraničí – britská socioložka a sociální teoretička Margaret Archer, narozená v roce 1943. Bohužel jen několik měsíců po svých osmdesátinách Margaret Archer zemřela (21. května 2023) a definitivně se tak uzavřelo její pozoruhodné dílo, které patří k těm nemnoha, o nichž se dá říci, že výrazně obohatila svět sociologické teorie posledních desetiletí.

Margaret Archer dosáhla mezinárodní proslulosti jako nejvýznamnější představitel (napsat zde „představitelka“ by míru jejích zásluh neúměrně zmenšovalo) tzv. kritického realismu v sociologii. Podobně jako jiní výrazní teoretici dovedla vytvářet nové pojmy nebo si kreativně osvojovat už používané pojmy tak, aby u nich téměř automaticky naskakovala spojitost právě s její teorií. Příklady: analytický dualismus (v žádném případě dualita!), elizionismus, konflace, morfogenetický cyklus, morfogenní společnost. Ve svém teoretizování a práci s pojmy byla konzistentní, svou teorii rozvíjela po dlouhých čtyřicet let bez větších revizí a obrátů, i v nejnovějších textech se často vracela ke svým formulacím z 80. a 90. let. Vlastní teoretická stanoviska ráda vysvětlovala a upřesňovala prostřednictvím dost nemilosrdné kritiky teorií jiných autorů, často těch nejslavnějších. Vyjmenujme je zde v přibližném chronologickém pořadí: Basil Bernstein a Pierre Bourdieu, Anthony Giddens, celého kánon moderní sociální antropologie,

dtto západního marxismu, Jürgen Habermas, Rom Harré, Zygmunt Bauman, Ulrich Beck. Naopak postmoderní a poststrukturalistické myšlení jí bylo tak nesympatické, že autorům z tohoto okruhu s výjimkou Baumana neprojevila uznání ani formou tvrdé polemiky (na tento fakt, pro osobnost M. Archer jistě příznačný, ve svém nekrologu upozorňuje Frédéric Vanderberghe [2023]).

Margaret Archer byla jednou z klíčových osobností sociologie druhé poloviny 20. a počátku 21. století a v její biografii se odrážejí mnohé důležité momenty historie tohoto oboru. Bakalářské a doktorské studium (magisterským grádem nebylo v Anglii tehdy třeba se zdržovat) absolvovala na London School of Economics, obě akademické práce psala pod vedením významného demografa a sociologa sociální stratifikace Davida Glasse, mezi jehož další známé doktorské studenty patří John Goldthorpe. Navštěvování sociologických předmětů ji dvakrát nebavilo, navíc jich bylo málo, ale naštěstí na LSE 60. let byla náprava snadná. Stačilo se přihlásit do kurzů o filozofii vědy ke Karlu Popperovi nebo Imre Lakatosovi. Její disertace nesla název *Vzdělávací aspirace rodičů z anglické dělnické třídy: Jejich formování a vliv na školní výsledky dětí*. S výsledkem však nebyla spokojená, vadil jí mechanický kvantitativní přístup, k němuž byla na LSE nucena, omezující analýzu na kontingenční tabulky a korelace. Jak později vzpomínala v životopisných rozhovorech, disertace byla její jedinou prací, za kterou se styděla (Archer & Carrigan, 2017, s. 293–295).

Už během posledních let doktorského studia Archer částečně žila v Paříži, kde strávila i bouřlivé období roku 1968. Právě v létě 1968 se nakrátko stala postdoktorandkou ve výzkumné skupině Pierra Bourdieuho. V následujících letech Bourdieu a Luc Boltanski při svých návštěvách Británie občas přespávali v jejím londýnském bytě (Archer & Carrigan, 2017, s. 297–298). Archer však nikdy nebyla Bourdieuho žákyní, k jeho sociologii a ke klíčovému pojmu habitu se od počátku stavěla rezervovaně a odstup se s postupem času dále zvětšoval.

Už od roku 1967 začala pravidelně publikovat, její první dva články vyšly v *British Journal of Sociology* a *Archives Européennes de Sociologie*. Ve druhém uvedeném časopise, který byl tehdy ještě stále spojen s osobností svého spoluzakladatele Raymonda Arona, publikovala v následujících

letech hned několikrát.¹ Hlavním předmětem vědeckého zájmu M. Archer v tomto prvním období její akademické dráhy, které trvalo od poloviny 60. let do konce 70. let, bylo vzdělávání a vzdělávací systémy. Už počátkem 70. let se navzdory nedávné spolupráci a přátelským vztahům, které s nimi udržovala, kriticky vymezila vůči Bourdieumu a Basilu Bernsteinovi. Oběma vytkla, že ve svých teoriích kulturní reprodukce nebo kulturní transmise přehlížejí specifika vzdělávacího systému v dané zemi. Archer se rozhodla tento nedostatek napravit a výsledkem byla osmisetstránková monografie *Sociální původ vzdělávacích systémů*, která srovnávala historickou genezi a současný stav státních vzdělávacích systémů v centralizované Francii a decentralizované Británii (Archer, 1979). Během 70. let publikovala a zejména editovala i několik dalších monografií věnovaných sociologii vzdělávání.

Archer už od doby svého doktorského studia vyučovala na univerzitě v Readingu (1966–1973) a o víkendech vedla sociologické kurzy na univerzitě v Cambridge (na pozvání Ernesta Gellnera). Posléze už natrvalo zakotvila na univerzitě ve Warwicku, kde byla od roku 1973 až do svého emerituře v roce 2010 docentkou a záhy (1979) profesorkou a kde v průběhu let zastávala různé fakultní funkce. Díky ní se katedra sociologie ve Warwicku stala v sociologické teorii mezinárodně uznávaným pojmem.

V 70. letech začala také jiná důležitá kapitola v jejím akademickém životě. Díky svému bývalému učiteli z LSE Tomu Bottomorovi se brzy stala aktivní členkou *International Sociological Association* (ISA). Poprvé vystoupila už na kongresu ISA v Evianu v roce 1966, který mimochodem měl zvláštní význam pro tehdejší československé sociology, protože byl prvním a posledním světovým kongresem, kterého se mohli zúčastnit v podmínkách relativní svobody. Můžeme si ale jen představit, jak mohlo vypadat evianské setkání takového Pavla Machonina nebo Ireny Dubské s tehdy 23letou anglickou doktorandkou.

Marxistický sociolog Bottomore byl v polovině 70. let předsedou ISA a Archer se v roce 1972 stala téměř na deset let šéfredaktorkou časopisu *ISA Current Sociology*. Tím však její cesta vzhůru v této nejdůležitější

¹ Bibliografické odkazy jsou v tomto textu drženy blízko nezbytného minima. Bibliografie prací Margaret Archer se nachází na webové adrese: <https://socialontology.org/people/margaret-archer/publications/>

světové sociologické společnosti ani zdaleka neskončila. Vedle působení v sekci pro sociologii vzdělávání se Archer v roce 1982 stala také členkou výkonného výboru ISA, jako předsedkyně výboru pro publikace stála v roce 1986 u založení nového časopisu *International Sociology*. V letech 1986–1990 byla dokonce prezidentkou ISA, historicky první ženou, která kdy tuto významnou funkci zastávala. Byla to tedy právě M. Archer, která z titulu svého úřadu stála u počátků nové kapitoly spolupráce ISA se sociologickými obcemi zemí ze střední a východní Evropy po pádu komunismu. Nicméně je třeba říci, že prioritou M. Archer bylo už tehdy spíše rozšíření úlohy, která v rámci ISA náleží zemím globálního Jihu, tedy téma, jež je dnes v ISA zcela prvořadé. To však neznamená, že M. Archer nebyla nakloněna spolupráci se středoevropskými sociology. Nejvíce kontaktů, utvrzených několika návštěvami, navázala bezpochyby v Polsku, což je dáno jak silnou účastí polských kolegů v ISA, tak také velkým zájmem části polské sociologie o realismus. Po skončení svého prezidentského mandátu M. Archer už v ISA nezastávala vyšší oficiální funkce, ale nadále vystupovala na konferencích. Byla členkou výzkumného výboru RC16 pro sociální teorii, který dlouho platil za baštu sociologického realismu, než v něm převzali otěže stoupenci alexanderovské kulturní sociologie.

Už tak bohatý akademicko-organizační život M. Archer zahrnuje ještě jednu kapitolu, která se může jevit jako poněkud méně standardní položka v sociologickém CV, ale která je podle mého názoru stejně integrální součástí její životní dráhy a sociologické identity jako všechny ostatní. Kdyby se někomu ve slabé chvílce náhodou zachtělo zahrát si na Stalina a zopakovat nechvalně proslulou otázku, kterou vůdce sovětského lidu vyslovil na Jaltě, jen v lehce obměněné podobě: „Kolik socioložek má papež?“, pak by odpověď až do loňska mohla znít: „Jednu, ale vydá za deset: Margaret Archer.“ Archer byla zakládající členkou Papežské akademie pro sociální vědy (PASS), která vznikla v roce 1994 z popudu Jana Pavla II. s cílem aktualizovat sociální učení církve s ohledem na problémy současných společností. M. Archer byla velmi liberální a progresivistická katolička, už jako teenagerka se účastnila hnutí za jaderné odzbrojení. V rámci jejího působení v papežské akademii ji mnohem více zajímala sociální spravedlnost, vztah práce a kapitálu a rychlé sociální a technologické proměny globálních společností než sexuální morálka a potraty. Vrchol její kariéry v PASS přišel až po nástupu progresivního papeže Františka, v letech 2014–2019 působila

jako prezidentka této organizace. Pod jejím vedením se činnost akademie obrátila k takovým tématům, jako je klimatická změna nebo vliv umělé inteligence na společnost a lidskou důstojnost. Věnovala se také tématu boje proti obchodování s lidmi a modernímu otroctví, které akademii zadal sám papež František. Aby nezůstalo jen u slov a konferencí, Archer ve svém bydlišti, městečce Kenilworth blízko Warwicku, koupila z vlastních prostředků dům, v němž spolu s dalšími členy své farnosti zahájila provoz malé charitativní organizace, která poskytuje zázemí africkým ženám, jež byly do Británie zavlčeny jako oběti moderního otroctví (Archer, 2019).

Mimořádně široké organizační aktivity M. Archer nesmí zakrýt skutečnost, že byla na prvním místě vysoce původní a systematickou sociální teoretičkou, která v krajině současné sociologické teorie zanechala výraznou stopu.² Dlouhodobá badatelská práce na vývoji vzdělávacích systémů ji přivedla k formulaci teoretického modelu procesu sociální změny a vývoje, pro který se dnes používá označení morfogenetický přístup nebo rámec M/M (morfofáze/morfogeneze). V jeho jádru se nachází jeden z nejdůležitějších provedených návrhů na řešení problému struktury a jednání v sociologické teorii. Tuto dvojici navíc doplnila o třetí člen, kulturu, čímž se vyhnula riziku jednostranně mechanistických nebo morfologických vysvětlení, která přehlížejí sociální účinnost idejí a symbolů. Každé platné vysvětlení jakéhokoli sociálního procesu musí podle Archer vycházet z trojice SAC (struktura, aktérství, kultura). Morfogenetický přístup Archer představila ve své první a nejvýše ceněné trilogii monografií, jež vyšla v rozmezí 12 let a je věnována postupně kultuře, struktuře a aktérství (Archer, 1988, 1995, 2000). Při promyšlení problému aktérství Archer dospěla k závěru, že základní schopností všech aktérů, a tedy i lidskou schopností, je reflexivita. Její druhá trilogie, jejíž jednotlivé části vyšly během následujících 12 let, je proto věnována právě otázce reflexivity (Archer, 2003, 2007, 2012).

Jak známo, M. Archer rozlišila čtyři typy reflexivity, které v novějších pracích spojila s různými fázemi historického vývoje společnosti. Komunikativní reflexivita předpokládá nenarušenou spojitost sociálního a kulturního kontextu a odpovídá premoderní fázi společenského vývoje. Autonomní reflexivita je spojena především s moderní dobou, kdy spojitost kontextu

² Celý vývoj teoretického myšlení M. Archer je shrnut v poměrně nedávném rozhovoru (Archer & Morgan, 2020).

je pro stále větší počet lidí nesamozřejmá nebo zcela ztracená a sociálními vztahy stále více postupuje instrumentální racionalita. Metareflexivní typ reflexivity má dominantní význam v pozdní modernitě, kdy soudržnost kontextu sociálního jednání je narušována ještě výrazněji a stále větší počet jedinců je tím přiváděn k hodnocení a kritice společenského uspořádání. Každá forma reflexivity je náročná a jednatel je vystaven riziku neúspěchu, zejména pokud jeho reflexivní schopnost je oslabena nepříznivými podmínkami socializace nebo jeho současného života. Jestliže k selhání dojde, Archer hovoří o nalomené reflexivitě (Archer, 2012).

V posledním desetiletí své myslitelské dráhy se Archer věnovala zkoumání morfogenní společnosti, tedy takové, ve které morfogeneze (vznik nových sociálních forem a proměna těch stávajících) výrazně převažuje nad morfostázi (udržováním stávajících sociálních forem). Po emerituře využila příležitosti založit a vést *Centrum pro sociální ontologii*, které sídlilo nejprve na technické univerzitě ve švýcarském Lausanne (2011–2013) a poté na její domovské univerzitě ve Warwicku (2014–2017). V rámci činnosti centra pořádala workshopy „Od modernity k morfogenezi“, z nichž vzniklo pět svazků ediční řady *Sociální morfogeneze* vydaných v letech 2013–2017 u nakladatelství Springer, do kterých spolu s ní přispěla řada významných realistických sociálních vědců (Douglas Porpora, Tony Lawson, Philip Gorski aj.) (první svazek Archer, 2013). Podle Archer je morfogenní společnost výsledkem působení nového makrosociálního generativního mechanismu, utvářejícího se od začátku 80. let minulého století, který představuje spojení kapitalismu založeného na spekulativních investicích s technologickými firmami v oblasti IT. Jiná její diagnóza doby představená v této sérii se týká krize normativního řádu. Sociální normy ztrácejí platnost a na jejich místo nastupuje anormativní byrokratická regulace, kterou zajišťují nestátní autonomní regulační agentury.

V roce 2018 se Centrum pro sociální ontologii přestěhovalo z Warwicku na Vysokou školu managementu ve francouzském Grenoblu a M. Archer se z pozice ředitelky přesunula na místo hlavní editorky publikací centra. Jako hlavní téma pro svou práci v centru i v PASS si vybrala ohrožení člověka představované umělou inteligencí a robotizací. Archer stála u zrodu další, tentokrát čtyřsvazkové, knižní řady, nazvané *Budoucnost lidského*, která vycházela v nakladatelství Routledge v letech 2019–2021 (poslední svazek

Archer & Maccarini, 2021). Bylo by opět chybou čekat od ní konzervativní zatracování nových technologií nebo popírání jejich relevance. Závěry, k nimž se Archer dopracovala, jsou radikální v opačném smyslu. AI a roboty podle ní lze považovat za osoby a lidé se s nimi mohou přátelit. Z těchto závěrů je třeba vyvodit další důsledky a začít uvažovat nad tím, zda roboti mají mít právo volit a kandidovat ve volbách, uzavírat manželství, stát se členy církví, nebo dokonce být chráněni antidiskriminační legislativou. To vše je opravdu myšleno vážně, ale je nutné dodat, že Archer o soužití člověka a AI uvažovala jako o „konkrétní utopii“ (pojem, který v rámci kritickorealistickej tradice rozpracoval Bhaskar, 2011).

M. Archer byla významnou osobností nejen v sociologické a sociální teorii, ale také v hnutí kritického realismu, které se zrodilo v 70. a 80. letech hlavně v anglosaských zemích mezi filozofy sociálních věd a sociálními teoretiky ovlivněnými pracemi britského filozofa Roye Bhaskara (pro sociologické realisty šlo zejména o knihu Bhaskar, 2014/1979). Tento základní směr filozofie sociálních věd posledních desetiletí přitom objevila poměrně pozdě, počátkem 90. let, tedy až po publikaci své první velké teoretické práce *Kultura a aktérství* (Archer, 1988), v níž přitom už představila plně rozpracovanou ranou podobu svého morfo-genetického přístupu. Kritický realismus si však velmi důsledně osvojila jako filozofický rámec své sociologické teorie hned ve své druhé teoretické monografii *Realistická sociální teorie* (Archer, 1995) a na realistické základně se od té doby pohybovala už trvale. Skutečně se dá bez přehánění říci, že Archer se stala nejvýznamnějším představitelem kritického realismu v sociologii. Měla určitý vliv i na utváření myšlenek týkajících se sociální ontologie u samotného Bhaskara.

Jak v jejím případě bylo pravidlem, s intelektuální prací šla ruku v ruce aktivity organizační. Byla členkou správní rady Bhaskarova *Centra pro sociální realismus* (CCR, založeno 1996) a zakládající členkou *Mezinárodní společnosti pro kritický realismus* (IACR, vznikl 1997). Často přispívala do časopisu *Journal of Critical Realism*, jehož vydavatelem je právě IACR. Byla spolueditorkou významné čítanky základních textů kritického realismu (Archer, Bhaskar et al., 1998) a další vlivné kolektivní práce, v níž stoupenci kritického realismu podrobili zdrcující kritice teorii racionální volby (Archer & Tritter, 2000). V knize *Relační subjekt* rozpracovala společně s italským

sociologem Pierpaolem Donatim (kolegou z PASS) realistickou variantu relační sociologie (Donati & Archer, 2015).

M. Archer po sobě zanechala deset autorských monografií a deset dalších monografií, které editovala a do nichž přispěla. Je také autorkou desítek článků a kapitol. Její slavný článek, ve kterém rozcupovala strukturační teorii Anthonyho Giddense ze stanoviska svého morfogenetického přístupu (Archer, 1982), byl v roce 2010 znovu otištěn ve zvláštním jubilejním čísle *British Journal of Sociology* mezi nejvýznamnějšími texty, které v tomto časopise vyšly. V roce 2023 se stala laureátkou ceny za celoživotní dílo *Britské sociologické společnosti* (BSA). Výčet jejích ocenění tím zdaleka nekončí.

V české sociologii byl dosud ohlas realistické sociální teorie M. Archer, kulantně řečeno, nevelký. Neexistuje žádný přehledový text nebo úvod do této teorie, je však možné sáhnout po kriticko-přehledové studii Jána Steny ze slovenské *Sociológie* (Stena, 2015). Výjimkou zůstává sociolog Martin Ďurďovič, který před pěti lety uveřejnil rozsáhlou práci (za níž získal cenu ČSS), v níž představil svůj návrh metateoretické syntézy morfogenetického přístupu, interpretativních teorií sociálního jednání a filozofické hermeneutiky (Ďurďovič, 2019). O nic lepší není ani situace v oblasti překladů. Česky vyšel pouze jeden článek (Archer, 2008), ale žádná z důležitých knih M. Archer. Seznámení s jejím myšlením by pomohlo, kdyby v češtině byla k dispozici aspoň její stěžejní kniha *Realistická sociální teorie* (Archer, 1995). Překážkou české recepce je ovšem fakt, že nepřeloženy zůstávají i základní práce R. Bhaskara.

Sociologická teorie M. Archer rezonuje mnohem silněji v sousedním Polsku. To může souviset se společným intelektuálním zázemím formovaným katolicismem a s jasnou afinitou mezi křesťanskou teologií a realismem, ale také s mnohem důležitější rolí teorie v polské sociologii. Sílu národních intelektuálních tradic není dobré podceňovat ani v éře údajně vystupňované metareflexivity.

S Margaret Archer jsem se setkal v roce 2010 na konferenci o aktérství ve Vratislavi, pořádané místní katedrou sociologie. Nevyhýbala se komunikaci a byla přátelská. Náš konferenční rozhovor začal u obligátních témat aktérství a reflexivity, ale pak už toho asi paní profesorka začala mít dost. I když si nepamatuji na slovo přesně, co mi tehdy řekla, dá se to parafrázovat takto: „Mají tady skvělé podniky, jenže zavírají až v pět ráno. Včerejší

noc byla dlouhá.“ Přiznám se, že od autorky hutných teoretických pojednání a vatikánské akademičky jsem informaci o kvalitách polských diskoték nečekal. Její konferenční příspěvek byl stejně jako její články a knihy brilantní.

Bibliografie

- Archer, M. S. (1979). *Social Origins of Educational Systems*. London: Sage.
- Archer, M. S. (1982). Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action. *British Journal of Sociology*, 33(4), 455–483.
- Archer, M. S. (1988). *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2000). *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2007). *Making our Way Through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2008). Lze najít pojtítko mezi vysvětlením a porozuměním? *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44(1), 7–22.
- Archer, M. S. (2012). *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (2013) (ed.). *Social Morphogenesis*. Social Morphogenesis Series, Vol. I. Dordrecht: Springer.
- Archer, M. S. (2019). The Story of a Small Charity for Resettlement of Trafficked People. In B.E. Wall & M. Faggioli (Eds.). *Pope Francis* (pp. 199–217). New York: Orbis Books.
- Archer, M. S., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (1998). *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge.
- Archer, M. S., & Carrigan, M. (2017). Interview with Maggie. In T. Brock, M. Carrigan & G. Scambler (Eds.). *Structure, culture and agency: selected papers of Margaret Archer* (pp. 293–305). London: Routledge.
- Archer, M. S., & Maccarini, A. M. (Eds.). (2021). *What is Essential to Being Human? Can AI Robots Not Share It?* London: Routledge.
- Archer, M. S., & Morgan, J. (2020). Contributions to realist social theory: an interview with Margaret S. Archer. *Journal of Critical Realism*, 19(2), 179–200.

- Archer, M. S., & Tritter, J. (Eds.) (2000). *Rational Choice Theory: Resisting Colonization*. London: Routledge.
- Bhaskar, R. (2011). *Reclaiming Reality*. London: Routledge.
- Bhaskar, R. (2014 [1979]). *The Possibility of Naturalism*. 4th ed. London: Routledge.
- Donati, P., & Archer, M. S. (2015). *The Relational Subject*. London: Routledge.
- Đurđovič, M. (2019). *Vyprávění a rozhovor: Teorie sociální intersubjektivity*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON / Sociologický ústav AV ČR.
- Stena, J. (2015). Morfogenetický přístup v sociologii – ambivalentné prijatie a jeho inovačný potenciál. *Sociológia – Slovak Sociological Review*, 47(4), 414–437.
- Vandenberghe, F. (2023). Obituary: Margaret S Archer (1943–2023). *European Journal of Social Theory*, 26(4), 620–626.

Tříkrát jinak aneb Tři čeští sociologové o sobě a/nebo o svém oboru

Alena Miltová

Nakladatelství Karolinum (SLON)

Každá je jiná. Autobiografie tří českých sociologů narozených v rozpětí let 1944–1948. Ve dvou případech nejen autobiografie. Kniha tlustá, tenká a třetí někde uprostřed. Martin Potůček, Libor Prudký a Petr Mareš.

A od něj začneme, neboť jeho knížka už vyšla dvakrát – poprvé v roce 2022, brzy po vydání ji autor přepracoval a doplnil a loni vyšla znovu. Je to kniha zajímavá v mnoha ohledech. Především tím, že kombinuje dějiny oboru sociologie na brněnské filozofické fakultě od jejich počátku s odbornou autobiografií autora. S ním se setkáváme v roce 1967, kdy si po maturitě na chemické průmyslovce koupil do autobusu ke čtení *Základní sociologické pojmy* od Jana Szepeňského. Nedožíváme se (na rozdíl od dalších dvou autorů) nic o Marešově rodinném původu nebo dětství, jsme rovnou v sociologii. Současně je třeba říci, že nejde o čistou autobiografii, neboť Petr Mareš pracuje s rozsáhlou odbornou literaturou reflektující jednotlivé etapy vývoje české sociologie, a to nejen na brněnské katedře. Kniha je prošípikována citacemi a množství poznámek pod čarou doplňuje hlavní text. Za nejzajímavější považuji třetí kapitolu – „Třetí období sociologie v Brně“ –, která se věnuje normalizaci, již autor zažil jako student na vlastní kůži. Názvy podkapitol mluví samy za sebe: „Základní handicap našeho studia“ – „Psaní a diskuse“: „V průběhu studia jsme nepsali a nediskutovali... prvním psaným textem, který byl po nás požadován, byla diplomová práce.“ (s. 59). „Četba – nevěděli jsme, proč číst; ... nevěděli jsme, jak číst; ... neměli

jsme co číst“ (s. 61–67). Neméně zajímavá je kapitola čtvrtá, věnovaná budování sociologického pracoviště na Masarykově univerzitě od roku 1990 až k založení Fakulty sociálních studií (jejímuž 25. výročí založení autor knihu věnoval) a jejímu dalšímu rozvoji. Autor sám na obálce označuje svoji knížku za hybridní, přidala bych „místy kolážovitou“ – běžnou součástí textu jsou vedle množství mott také odstavce (vysazené jiným písmem) obsahující reflexi přečtených textů (nejen sociologických, ale i historických, filozofických, též beletrie či poezie nebo filmů) nebo doplňující výklad tu úsměvnou, tu mrazivou historkou. Součástí knihy jsou i medailony osob podílejících se na revitalizaci brněnské katedry sociologie, z nichž dva – Ivo Možný a Jaroslav Střítecký, jako „soukromí učitelé“ Petra Mareše – mají kromě toho i své vlastní subkapitoly (viz s. 75–81). Shrnuto: knížka Petra Mareše je poctivým generačním pohledem a výpovědí.

Knížka Libora Prudkého je úplně jiná. Není to potýkání se se sociologií jako oborem, ale potýkání se s komunismem kolem sebe a v sobě. Podstatnou část knihy dobře vystihuje podtitul o „cestě z komunistického hnízda...“. Po vtipné předmluvě „Poněkud prudký Prudký“ od Petra Pitharta následuje autorův „Úvod“, v němž charakterizuje smysl své knihy – popsat a vysvětlit svoji cestu od „komunistických pravidel a věr k živobytí ve svobodě, k životu v otevřené společnosti“ (s. 8), a to pomocí výběru „patníků a křižovatek“ (viz hlavní název knihy), které zůstaly v autorově paměti. Dozvídáme se hodně o rodině, školce, škole, dětství v Bučovicích a posléze v Brně, s mnoha zajímavými detaily o každodennosti – jak si děti hrály, jaké knihy četly, jaké to bylo v pěveckém sboru a jaké v Pionýru. Na jedenáctiletce to byla stále intenzivnější četba, návštěvy divadel, taneční, brigády. V Praze během studia Vysoké školy ekonomické bohatý kulturní život a noví inspirativní přátelé. A vstup do KSČ před polovinou 60. let: „Mlha před očima trvala. Byl jsem stále v bludu, že změna může přijít právě jen skrze komunistickou stranu“ (s. 78–79). Jsme za polovinou knížky a pořád nevíme, jak se Libor Prudký dostal k sociologii! Bylo to ještě na VŠE, a to díky jistému Robertu Horákovi, pracovníkovi Ústavu ekonomiky průmyslu a stavebnictví při VŠE. U něj autor pracoval jako pomocná vědecká síla a tento Robert Horák jej začal zásobovat sociologickou (a politologickou) literaturou. A vedl mu diplomovou práci – ze sociologie. A sociologem Libor Prudký už zůstal, přes všechny kotrmelce pracovního uplatnění – od působení v „Machoninwerku“ až do jeho zrušení na začátku normalizace, v Ústavu racionalizace

ve stavebnictví, v oddělení rozborů a analýz jednoho stavebního podniku, kde už toho ze sociologie zbylo málo... Přibyla ale spolupráce a disentem a po listopadu 1989 dva roky práce v Občanském fóru. A nakonec výuka a výzkum na Karlově univerzitě, ale o tom se už v knížce nedočteme. Autor ji zakončil pěti „principy učení se ke svobodě“. A tím splnil to, co v úvodu ke knize přislíbil, i když současně přiznává: „Vůbec si nemyslím, že bych se už svobodě naučil. Zatím jsem to dál nedotáhl.“ (s. 143).

V knize Martina Potůčka¹ přijde na jeho život se sociologií (a veřejnou a sociální politikou jako jeho vlastním oborem) až v závěrečné části knihy. Jinak je ale v celém příběhu přítomen téměř neustále – v dopisech rodičů a dalších příbuzných, a především v knížce, kterou pro něj průběžně psal jeho dědeček, matčin otec Otakar Janovský, a která se jmenuje *Martínkovi o mamince* a ve strojopisu má více než 300 stran. Martin Potůček totiž na dlouhá léta (1951–1960) přišel o maminku, komunistickou funkcionářku, kterou věznili její vlastní soudruzi. A aby v dospělosti věděl, jak to bylo, dědeček to pro něj vše sepsal. Tento dokument patří do soukromé části dokumentů, s nimiž autor v knize pracoval. Tu druhou, z velké části také neveřejnou, kterou musel dohledávat v archivech, tvoří vyšetřovací protokoly, dokumenty ze zasedání ÚV KSČ, zprávy komisí pro revize politických procesů apod. Z obojího hojně cituje a navíc prokládá text vlastními zamyšleními ze své dnešní perspektivy. Mnoho dokumentů je do knihy zakomponováno v naskenované podobě, je v ní i mnoho fotografií. Působí to mozaikovitě, ale kdo se začte, nedokáže se odtrhnout, přestože tuší nebo ví, jak to dopadlo – Jarmila Potůčková věznění přežila, pak ale trvalo ještě dalších osm let, než byla soudně rehabilitována. Její životní příběh, včetně mládí a prvního, předválečného, manželství s Františkem Taussigem, kterého zavraždili nacisti, tvoří nejrozsáhlejší část knihy. Autor ale neopomněl ani své dědečky a další příbuzné, ani svého otce MUDr. Františka Potůčka, v jehož nové rodině vyrůstal, než byla jeho maminka propuštěna z vězení. Pro celou knihu je příznačná mimořádná otevřenost, s jakou autor uvádí nejrůznější informace o svých rodičích. Ono propojení politického, veřejného, projevující se například v tom, že pro jeho matku (jak Martin Potůček několikrát v knize opakuje) byla po dlouhá léta na prvním místě

¹ V zájmu objektivitu uvádím, že jsem byla redaktorkou této knihy.

komunistická strana a pak teprve on jako její jediné dítě, a osobního, často ryze soukromého, posiluje autenticitu knihy.

Koho aspoň trochu zajímá historie našeho oboru a lidí v něm, může se začíst do kterékoli z knih, o nichž jsem stručně poreferovala.

Bibliografie

Mareš, P. (2023). *Moje dobrodružná cesta sociologií. 100 let sociologie v Brně z mého pohledu*. Druhé, přepracované a doplněné vydání. Brno: Masarykova univerzita. 214 stran.

Potůček, M. (2022). *Anatomie komunismu: Skutečný příběh jedné rodiny*. Praha: Karolinum. 456 stran.

Prudký, L. (2022). *Patníky a křížovatky. Cesta z komunistického hnízda ke svobodě*. Praha: Fakulta humanitních studií UK a Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. 148 stran.

Gratulace profesorce Haně Librové

Lucie Galčanová Batista
Katedra environmentálních studií
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Zakladatelce Katedry environmentálních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, socioložce a bioložce Haně Librové, udělil na sklonku loňského roku prezident republiky Řád Tomáše Garrigua Masaryka. Nedlouho poté oslavila emeritní profesorka své 80. narozeniny.

Když se na Katedře environmentálních studií brněnské Fakulty sociálních studií řekne „paní profesorka“, všichni ví, o kom je řeč. Žen profesorek je ve vědě obecně pomálu, na této katedře je jen jediná. Výjimečnost její osobnosti však není dána ani touto skutečností, ani dosaženým titulem, státním vyznamenáním či počtem publikovaných studií. Její spolupracovníci a spolupracovnice ji považují za výjimečnou ženu pro její schopnost kriticky a inspirativně uvažovat o složitých tématech, srozumitelně o nich psát a překlenovat izolovanost vědních oborů. Tuto schopnost otiskla jak do svých textů, tak do způsobu, kterým vyučovala.

Když v roce 1998 spoluzakládala na nově vznikající Fakultě sociálních studií Katedru environmentálních studií, svůj akcent na mezioborovou spolupráci při zkoumání lidského vztahu k přírodě vtělila do výjimečného složení jejích členek a členů.¹ Ač vystudovaná bioložka, postupně zakotvila v perspektivě sociologické. Kdo nahlédl do jejích textů však ví, jak široké pole různých disciplín, od sociobiologie přes filozofii, etiku až po teologii,

¹ Pokud by se mělo něco z jejích myšlenek ještě jistě zrealizovat, byl by to výzkumný institut, který by toto propojení ukotvil i na celouniverzitní úrovni.

dokázala propojit. Nikdy nebyla příznivkyní velkých přednášek, pracovala ráda v seminárních skupinách, vybízela k diskusi, podněcovala studující k samostatnému a kritickému uvažování. Naslouchala, cenila si jejich vhledu a zahrnovala jejich podněty do své práce. Dokázala zaujmout akademičky a akademiky, ale také širokou veřejnost. Její knihy mají čtenářský ohlas nejen díky zpracovaným tématům, která pro český kontext pomáhala formulovat alternativu k porevolučnímu důrazu na ekonomické ukazatele, očekávaný materiální blahobyt a dohánění Západu, ale také díky krásnému jazyku a stylu, kterým jsou napsány.

S prohlubující se environmentální a klimatickou krizí jsou výsledky jejího dlouhodobého studia životního způsobu a lidského vztahu k přírodě čím dál aktuálnější. Ve své práci pojmenovává nejen společenské jevy, ale i emoce, které se k nim váží: Koncepty environmentálního žalu či paliativní péče o přírodu, kterým se věnuje ve svých pozdějších knihách či esejích², umožňují mnoha lidem uchopit a sdílet prožívání současné bezvýhodné se jevící situace. Její čtenáři a čtenářky díky ní vědí, že „být na straně motýlů je kategorický imperativ naší doby“ (Bělohradský in Librová, 2003, s. 20). Navzdory tíživosti zkoumaných témat se však atmosféra „její“ katedry rozhodně nevyznačovala ponurostí. Naopak byla pověstná svým bohatým společenským životem, který zahrnoval okrašlovací vernisáže s cimbálkou či výlety na Pouzdřanskou step nebo k drnovické bažině (díky, Pavle Klvači!). A díky paní profesorce byla a je noblesní, neboť káva se nikdy neservíruje bez podšálku a na státnice se nechodí v pantoflích.

Autobiografický dodatek:

Za gymnaziálních let jsem se s texty Hany Librové (a tehdy také Erazima Koháka či Jana Kellera) setkávala v podobě novinových komentářů, a byly to právě její práce, především kniha *Pestří a zelení* (1994), co mne přivedlo ke studiu sociologie. Máloco jsem věděla v té době tak jistě jako to, že chci studovat právě tento obor (možnost studovat přímo humanitní environmentalistiku byla na sklonku 90. let pouze na magisterském stupni).

² Psala pravidelně například pro časopisy *Vesmír*, *Prostor* nebo *Respekt*, přispívala do *Salonu Práva* či do *Lidových novin*.

Když jsem si pak už jako magisterská studentka sociologie³ zapisovala díky kreditovému systému předměty „z envira“, měla jsem možnost setkat se s paní profesorkou osobně. Semináře k životnímu způsobu byly místem živých diskusí a kritického čtení textů, včetně těch jejích – v kurzu jsme rozebírali kapitoly její druhé knihy, *Vlažní a váhaví* (Librová, 2003), promýšleli koncepty ekologického luxusu a dobrovolné skromnosti. Když jsem pak zvažovala doktorské studium, byla to patrně právě zkušenost z kurzu, která přesvědčila paní profesorku, že povede moji práci. Až při zpětném pohledu mi dochází, jaké privilegium to vlastně bylo – dalších doktorandů a doktorandek nebylo mnoho (celkem 5). O to více mě to těší, že moje disertační téma residenční suburbanizace nebylo přímočaře environmentální. Zapadalo ale do nastavení jejího tehdejšího projektu, který prozkoumával environmentální souvislosti individualismu (Librová, 2010, 2016) a jehož semináře byly pro mne skvělým nahlédnutím možností mezioborové diskuse. V osobní rovině pro mě však byl nejvýznamnější projekt navazující, na jehož konci stála poslední kniha *Věrní a rozumní* (Librová a žáci, 2016). Možnost účastnit se třetí vlny výzkumu v dobrovolně skromných domácnostech, který mě dvě desetiletí nazpět k sociologii přivedl, byla skoro magická.⁴ S Vojtou Pelikánem a Lukášem Kalou jsme navštívili řadu původních domácností, nejzajímavější mi však přišly výpovědi jejich dětí – možná proto, že jsem na rozhovory s nimi jezdila těhotná.

Píšu tyto řádky, a jsem s nimi stejně nespokojená, jako bývala Hana Librová s mnoha verzemi svých vlastních textů (své o tom ví především Vojta, který má z nás doktorandů na psaní s paní profesorkou největší podíl, mj. Librová & Pelikán, 2016). A je mi líto a zároveň mě těší, že sedím na židli (symbolicky i doslova) a u stolu, které paní profesorka užívala mnoho let. Snažím se alespoň nechodit sem do „kanclu“, ale, po jejím vzoru, do pracovny.

³ Svým současným studujícím na environmentalistice s pobavením říkám, že na magisterské „enviro“ mě tehdy nevzali... nevěděla jsem, kolik křidel má saranče – a se studem musím přiznat, že to nevím dosud. A v sociologii jsem se mezitím, díky přednáškám Radima Marady a Csaby Szaló, či díky podpoře Petra Mareše, intelektuálně velmi zabydlela a na magistra šla bez přijímaček...

⁴ Ale v zásadě ji umožnila tuzemská praxe akademického inbreedingu.

Bibliografie

Librová, H. (1994). *Pestří a zelení: Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Nadace Veronica.

Librová, H. (2003). *Vlažní a váhaví: Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.

Librová, H., a žáci 2016. *Věrní a rozumní: Kapitoly o ekologické zpozdilosti*. Brno: Masarykova univerzita.

Za Janom Dlaskom – priateľom sociológie

Miroslav Tížik
Sociologický ústav SAV

21. 12. 2023 popoludní som šiel autom z práce, keď som v správach zachytil správu o hroznej a brutálnej strelbe na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej. Mimoriadne správy prinášali stále viac podrobností. Nie len o tom, že sa strieľa na Palachovom námestí, v dôverne známej budove, ktorú som mal možnosť zažiť na sociologických podujatiach, ale pribúdali čísla obetí. Po asi dvoch dňoch šoku z tejto tragédie sa začali objavovať informácie o viacerých obetiach a tak som sa dozvedel aj o dvoch pedagógoch Filozofickej fakulty, ktorí sa stali obeťami tejto veľkej tragédie. Pri mene Jan Dlask sa mi vynorila spomienka na nesplatený dlh voči tomuto skromnému a hlbavému kolegovi, s ktorým sme boli pred desiatimi rokmi v pomerne čulom kontakte.

Od konca roku 2011 sme pripravovali konferenciu venovanú sociologickej teórii Pierra Bourdieua, od ktorého úmrtia v roku 2012 uplynulo presne desať rokov. Rozhodli sme sa do akcie zapojiť čo najširší okruh akademikov zo Slovenska a Česka, pre ktorých bola teória Pierre Bourdieua nejakým spôsobom, hoci aj kritickým, inšpiratívna v ich tvorbe. Mirek Dopita z Palackého univerzity v Olomouci, ktorého sme prizvali do programového výboru konferencie mi ako možného zaujímavého účastníka odporučil lingvistu a literárneho vedca doktora Jana Dlaska. Aj vďaka tomu, že sa nakoniec na konferenciu Jan Dlask prihlásil a jeho abstrakt bol programovým výborom vybraný sa podarilo vytvoriť samostatnú sekciu venovanú práve

reflexii kultúry a svetu literatúry. Už jeho návrh príspevku viacerých zaujal: „„Šedesátníci‘ versus , sedmdesátníci‘ – vzpoura střední třídy. Bourdieuvské inspirace pro studium literárního pole 60. a 70. let 20. století.“ Najväčšiu zvedavosť však vyvolal obsah abstraktu, podľa ktorého bolo cieľom analýzy popísať podobu sporu v literárnom poli vo Fínsku v rámci švédskojazyčnej menšiny. V tom čase bola Bourdieovská sociológia v slovenskom a českom prostredí pomerne okrajová. Bola síce pomerne známa, no málo sa s ňou pracovalo v konkrétnych analýzach. A tu zrazu mladý neznámy literárny vedec veľmi chce poukázať na možnosti využitia tejto teórie pre pochopenie jedného z neznámych mikrokozmov.

Keď som už na samotnej konferencii v novembri 2012 moderoval sekciu, kde vystupoval aj Jan Dlask, uvedomil som si, ako silne inšpiratívna a veľmi tvorivým spôsobom môže byť sociológia pre nesociológov. Veľmi citlivo využitá sociologická teória nám bola prezentovaná akoby z iného sveta. Z viacnásobného okraja. Kanonizovaný, no v tom čase u nás takmer nevyužívaný Bourdieu nám bol priblížený človekom z mimo sociologického sveta a na príklade veľmi špecifického priestoru – na jazykovej a literárnej menšine v rámci pre stredoeurópsku intelektuálnu tradíciu menšinovej

a okrajovej fínskej literárnej tradícii. Kto sa práve v Česku bude zaujímať o literatúru práve vo Fínsku a ešte k tomu literatúry jej švédskej menšiny? To môže robiť len nadšenec pre objavovanie a oddaný „čistému“ a úplne neužitočnému bádaniu. Ani ma potom veľmi neprekvapilo, keď mi Jan v rozhovore spomenul, že popri pedagogickej činnosti ešte študuje ekumenickú teológiu na Evangelické teologické fakulte Karlovej univerzity.

Po konferencii nám prisľúbil poslať do pripravovanej publikácie svoj text a to bolo odporúčené aj členmi programového výboru, ktorí sa zúčastnili jeho prednášky. A práve tu začal príbeh môjho nesplateného dlhu. Skromnosť Janovi nedovolila pýtať sa a urgovať, čo sa s prípravou publikácie a jeho textom deje a ja ako editor som netušil, že text nám poslal autor krátko po konferencii už upravený na recenzné konanie. Môj roztržitý kolega z prípravného výboru konferencie, ktorý zaslané štúdie kompletizoval, štúdiu Jana Dlaska niekam zapatrošil. A nespomenul si na ňu, ani pri opakovaných sumarizáciách prijatých príspevkov do publikácie. A tak sme publikáciu, ktorá je už dnes voľne prístupná¹, po recenzovaní a úpravách vydali bez príspevku Jana Dlaska. Jeho štúdiu, nájdenú až dodatočne, máme už len v archíve konferencie a už len v nepublikovanej rukopisnej podobe. Podľa prehľadu publikačnej činnosti Jana Dlaska² štúdia už nikde ani nevyšla.

Na náš omyl sme prišli v podstate až náhodou, počas prípravy nasledujúcej konferencie venovanej reflexii a využitiu kritickej teórie Jürgena Habermasa. Aj na tú sa nám Jan Dlask prihlásil a až vtedy sa aj spýtal na prípravu (no už vydanú) publikácie o teórii Pierra Bourdieua. Vtedy sme si uvedomili aj to, že práve zo sekcie o kultúre a literatúre, ktorá prebiehala paralelne k teoretickejšie ladeným sekciám sme nemali ani videozáznam³. Takto sa nám a najmä záujemcom o sociologickú reflexiu literárnych polí dvojnásobne stratili príspevky Jana Dlaska z tejto konferencie.

Našťastie z druhej konferencie, kam bol príspevok Jana Dlaska prijatý, „Kritická teória J. Habermasa v sociologickom výskume“, ktorá sa konala takmer rok po Bourdieovskej konferencii, v dňoch 8.–9. 11. 2012 v Bratislave, sa

¹ https://sociologia.sav.sk/cms/uploaded/1771_attach_Pierre_Bourdieu_2013_fulltext.pdf

² <https://fin.ff.cuni.cz/cs/ustavkatedra/jan-dlask/>

³ <https://www.youtube.com/playlist?list=PLA8E8D0D40E212721>

podarilo nie len zachovať videozáznam⁴, ale po recenzovaní aj v publikácii *Kritická teória Jürgena Habermasa v sociologickom výskume* zverejniť jeho príspevok „Habermasova *Öffentlichkeit* jako inspirace pro studium literatury a literárních debat“. Publikácia, ktorá zatiaľ nebola verejne sprístupnená, bude v roku 2024, aj ako pripomienka tragického úmrtia kolegu Jana Dlaska, verejne sprístupnená na stránke vydavateľa, teda sociologického ústavu SAV, v. v. i.⁵. Vystúpenie na tejto druhej zo série konferencií bolo zároveň výborným nadviazaním na predchádzajúcu prednášku, formulovanú skôr ako štúdiu literárneho poľa zvnútra. Toto v podstate pokračovanie analyzovanej témy bolo už skôr o mieste menšinového literárneho poľa v rámci verejného priestoru, teda štúdia zvonku.

Napriek osobnej skromnosti Jana Dlaska sa počas diskusií o týchto dvoch veľikánov súčasnej sociológie ukázal ako veľmi citlivý analytik mikrokozmu švédskej menšiny vo Fínsku a to viac sociologický ako literárnovedný. Je mi veľmi ľúto, že po dokončení prác na vydaní publikácie z druhej konferencie sme sa už v debatách nestretli a vedomie, že sa už ani nebudeme môcť stretnúť je o to ťaživejšie. V osobe Jana Dlaska stratila nie len celá akademická obec inšpiratívneho kolegu, ale aj sociológia svojho priateľa.

Češť jeho pamiatke!

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=DGV_7l3w9fI&list=PLgMH34EfEsWHoSr11rryLxLBptWwLjuN7&index=17

⁵ <https://sociologia.sav.sk/publikacie.php?id=1839>

SOCIOLOGICKÉ KNIHY 2023

V této rubrice nabízíme přehled původních knih ze sociologie (a věd jí blízkých), které vydali autorky a autoři působící na českých vzdělávacích a výzkumných institucích. Přes veškerou snahu o úplnost není přehled pravděpodobně zcela kompletní.

V případě zájmu o propagaci svých nejnovějších knih se autoři a autorky mohou obracet na redakci bulletinu.

Sestavili Barbora Hubatková a Jakub Mlynář.

Buriánek, J., & Podaná, Z. (ed.). (2023). *Násilí tváří v tvář. Zkoumání kalamitních podob partnerských vztahů*. Praha: Karolinum (SLON). ISBN 978-80-246-5260-3.

Cielontko, D., & Čapek, F. (eds.). (2023). *Kolektivní paměť v bibli a křesťanství: Od teoretických otázek k praktickým aplikacím*. Praha: Karolinum.

Emler, D., a kol. (2023). *Studie k integraci přistěhovalců do německé společnosti*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-4973-3.

Fatková, G., a kol. (2023). *Covido ergo sum: Distanční vzdělávání a e-learning v humanitních studijních programech v České republice*. Plzeň: Fakulta filozofická ZČU. ISBN 978-80-261-1171-9.

Hejzlarová, E. M., Mouralová, M., & Štěpánková Štýbrová, M (eds.). (2023). *Fantastická data ve veřejné politice a jak je využít*. Praha: Karolinum (SLON). ISBN 978-80-246-5561-1.

Hricová, A., Ondrášek, S., & Urban, D. (2023). *Metodologie v sociální práci*. Praha: Grada.

Kovács, R., Ochrana, F. (2023). *Nudging towards Health*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-5503-1.

Krátká, L. (ed.) (2023). *Všechno bylo nové: Česká ekonomika po roce 1989 – několik pohledů na transformační proces očima dobových protagonistů*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-5664-9.

Kreidl, M., Šťastná A., a kol. (2023). „Současná česká rodina“. *Dokumentace k datům*. Brno: MuniPress. ISBN 978-80-280-0083-7. <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0083-2023>

Krejčík, P. (2023). *Budovat ráj – Bourat peklo: Odras totality v utopii, dystopii a dieselpunku*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni. ISBN 978-80-261-1180-1.

- Lauder, S. (2023). *V pasti pohlaví: O politice, péči, sexu, násilí a postavení žen v Česku*. Brno: Host.
- Ledvinka, T.. (2023). *Právo, antropologie a jinakost*. Pavel Mervart. ISBN 978-80-7465-576-0.
- Mareš, P., Rabušic, L., Soukup, P. (2023). *Statistická analýza sociálněvědních dat v R*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-280-0150-6.
- Mareš, P. (2023). *Moje dobrodružná cesta sociologií. 100 let sociologie v Brně z mého pohledu, 2., přepracované a doplněné vydání*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-280-0378-4 (brož.), ISBN 978-80-280-0379-1 (e-kniha).
- Marková, A., & Kuznetcova, M. (eds.). (2023). *Memory of Central and Eastern Europe. Past Traumas, Present Challenges, Future Horizons*. Praha: Karolinum (e-kniha). ISBN 978-80-246-4085-3. <https://doi.org/10.14712/9788024640853>
- Moravcová, M. (2023). *Ethnic Diaspora Festivities in the Czech Republic. Cultural Traditions between Isolation, Integration and Hybridization*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-5148-4
- Soukup, P., Rabušic, L., & Mareš, P. (2023). *Statistical analysis of social science data in R*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-280-0150-6.
- Ochrana, F. (2023). *Paradigma, výzkumný program a přístupy ve vědeckém zkoumání*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-5355-6.
- Ort, J. (2023). *Harmonie soužití: Romové jako místní obyvatelé východního Slovenska*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-5331-0.
- Ryšavý, D., & Fiedor, D. (eds.). (2023). *Fakta a trendy v současné české společnosti. Jak se neztratit v datech*. Praha: Karolinum (SLON). ISBN 978-80-246-5473-7.
- Spalová, B., Lukeš Rybanská, I., a kol. (2023). *Vize zdaru, vize zmaru: Proměny církvi v Česku a na Slovensku v kontextu restitucí*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-5623-6.
- Valdrová, J. (2023). *Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit, 2. vyd.* Praha: Karolinum (SLON). ISBN 978-80-246-5650-2.
- Vávra, M., & Čížek, T. (ed.). (2023). *Vývoj empirického sociologického výzkumu na území Československa*. Praha: Karolinum (SLON). ISBN 978-80-246-5422-5.

DŮLEŽITÁ DATA ROKU 2024

Miroslav Paulíček

Katedra zdravotně-sociálních studií

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity

Skutečnost, že čas není jen lineární, ale též cyklický, se nyní projevuje i v *Sociologickém bulletinu*, jenž v plné svěžesti prošel do své druhé dekády. Jubilea významných sociologických osobností se totiž přirozeně začínají opakovat, potěšující je, že většině z těch žijících, kterým jsme zde před deseti lety přáli vše dobré, můžeme stále přát pevné zdraví a životní spokojenost.

- 1. ledna 1854 se narodil James Frazer (zemřel 7. května 1941)
- 1. ledna 1924 se narodil Jacques Le Goff (zemřel 1. dubna 2014)
- 13. ledna 1924 se narodil Paul Feyerabend (zemřel 11. února 1994)
- 17. ledna 1944 se narodil Václav Bělohradský
- 27. ledna 1934 se narodil Raymond Boudon (zemřel 10. dubna 2013)
- 31. ledna 1914 se narodil Jaroslav Šíma (zemřel 18. listopadu 1955)
- 14. února 1864 se narodil Robert Ezra Park (zemřel 7. února 1944)
- 27. února 1944 se narodil Roger Scruton (zemřel 12. ledna 2020)
- 3. dubna 1944 se narodil Libor Prudký
- 7. dubna 1884 se narodil Bronisław Malinowski (zemřel 16. května 1942)
- 21. dubna 1864 se narodil Max Weber (zemřel 14. června 1920)
- 15. května 1944 se narodil Ulrich Beck (zemřel 1. ledna 2015)
- 19. května 1934 se narodil Michal Illner (zemřel 11. července 2021)
- 19. května 1964 se narodil Dušan Lužný
- 28. května 1884 se narodil Edvard Beneš (zemřel 3. září 1948)
- 19. července 1944 se narodila Karin Knorr-Cetina

- 15. července 1944 se narodila Věra Majerová
- 21. července 1944 se narodila Zdenka Vajdová
- 29. července 1944 se narodil Miloš Havelka
- 3. srpna 1954 se narodila Jana Duffková
- 10. srpna 1924 se narodil Jean François Lyotard (zemřel 21. dubna 1998)
- 17. srpna 1864 se narodil Charles Horton Cooley (zemřel 8. května 1929)
- 22. srpna 1874 se narodil Max Scheler (zemřel 19. května 1928)
- 5. září 1934 se narodil Ronald Inglehart (zemřel 8. května 2021)
- 24. září 1944 se narodil Gilles Lipovetsky
- 7. října 1944 se narodil Martin Bútora
- 1. listopadu 1924 se narodil Basil Bernstein (zemřel 24. září 2000)
- 2. listopadu 1924 se narodil Rudolf Battěk (zemřel 17. března 2013)
- 6. listopadu 1894 se narodil Josef Ludvík Fischer (zemřel 17. února 1973)
- 11. listopadu 1894 se narodil Georges Gurvitch (zemřel 12. prosince 1965)
- 14. listopadu 1944 se narodil Michel Maffesoli
- 17. listopadu 1924 se narodila Irena Dubská (zemřela 24. července 2010)
- 25. listopadu 1964 se narodila Helena Kubátová

SOCIOLOGICKÝ BULLETIN
České sociologické společnosti 2023

Dušan Lužný a kol. (eds.)

Odpovědný redaktor Veronika Gigalová
Jazyková korektura Otakar Loutocký
Návrh obálky a layout Lenka Wünschová
Sazbu písmem Tabac Sans provedla Anna Petříková

Vydala Česká sociologická společnost
Husova 4
110 00 Praha 1

Vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
vydavatelstvi.upol.cz

1. vydání
Praha 2024

ISSN 2788-1679 (print)
ISSN 2788-1687 (on-line)
ISBN 978-80-909014-1-4 (print, brožováno)
ISBN 978-80-909014-2-1 (online: iPDF)

VUP 2024/0143

Neprodejná publikace